

МИКОЛА ПАНАСЮН КРУТІЖ

ПЕРША КНИЖКА ПРОЗАЙКА

МИКОЛА
ПАНАСЮН

крутіж

Микола Володимирович Панасюк народився 1943 року в с. Гаразджа Волинської області. По закінченні Луцької СШ № 3 працював у рідному селі, потім вчився в Білоцерківському сільськогосподарському інституті, служив у лавах Радянської Армії. Працював у колгоспах та радгоспах Ровенщини та Волині, завідував ветеринарною лікарнею. З 1976 року працював кореспондентом районної газети, потім вчився у Вищій партійній школі при ЦК Компартії України. По її закінченні працював в обласному управлінні сільського господарства, був кореспондентом-організатором СПУ. Нині — секретар Луцького райкому профспілки працівників сільського господарства. Член КПРС.

«Крутіж» — перша книжка прозаїка.

МИКОЛА
ПАНАСЮК

КРУТІЖ

Повісті

Київ
«Радянський письменник»
1984

У2
П16

Первая книга молодого украинского прозаика рассказывает о нелегких временах становления и укрепления Советской власти на Западной Украине, показывает агонию и моральное разложение бандеровщины, доживавшей последние дни. Временами смертельная борьба за новую жизнь разгорается в небольшой полесской деревушке, показывается на конкретном местном материале, но за этим видятся большие исторические сдвиги в судьбе всего обновленного края.

Передмова *Олександра Сизоненка*

Рецензенти:

М. Ю. Малиновська, О. О. Сизоненко

П $\frac{4702590200-156}{M223(04)-84} 47.84$

© Видавництво «Радянський письменник», 1984

НОВЕ ІМ'Я

Прихід нового письменника в літературу — подія завжди хвилююча: а що нового він приніс з доріг життя? Яких людей виплекав у своєму серці, щоб розповісти про них людям? Що хвилює його в сучасному неспокійному світі? Що болить йому, а що його радує в нашій мінливій і скороминучій дійсності? Про це думається, коли відкриваєш чи не кожную першу книжку. З власного життєвого досвіду можу твердити: відкриттів і вдоволених сподівань тут завжди менше, ніж хотілося б. Зате, якщо вже сподівання справджуються, радість буває така ж велика, як і нагорода, що рано чи пізно, а такі приходять до обдарованої людини. Пам'ятаю, як радували перші публікації Гуцала, Дрозда, Шевчука, Валерія та Григора Тютюнника, і радощі ці були безпомилкові: талант проявляється з перших кроків. З пізніших відкриттів запала в душу назавжди повість Віктора Положія «Жив-був Іван». Таке ж відчуття радості і надії охопило мене й тоді, коли з видавництва прислали на рецензію повісті Миколи Панасюка.

Скажемо відразу: «Крутіж» та «Німі дзвони» вразили мене глибиною проникнення в людські характери, правдивістю відтворених колізій, невимушеністю й неповторністю інтонацій авторської розповіді і особливо мовною характеристикою героїв. Та й портрети... Візьміть хоч би й зовнішній малюнок Микити. Хіба він не скаже вам одразу, що це за чоловік, не відкриє одразу його вдачу?

Повість «Крутіж» дуже складна за фабулою: тут і окупація, і служба та співробітництво з фашистами націоналістичного охвістя, а на першому плані — чесні наші люди у війну й повоєнний час, і все це читається з інтересом, бо про все Микола Панасюк пише цікаво й переконливо. Повість весь час тримає в напрузі, від неї важко відірватися.

Друга повість «Німі дзвони» композиційно стрункіша й до-
сконаліша. Підкреслити це не гріх, тому що в початківців, як
правило, пайбільше мороки буває саме з композицією та сю-
жетом. Мене особисто вразило, як можна на вісімдесяти чо-
тирьох сторінках вмістити і глибоко психологічно розкрити
все нелегке жіноче життя від дитинства до старіння, від роз-
квітлої молодості до згасання в самотині, провівши героїню
через перше кохання, через тяжку працю на ниві, через війну
й особисту трагедію. Написана у формі внутрішнього моноло-
гу, сповіді, повість «Німі дзвони» пропшкає до найглибших
тайн жіночої душі, здатної вмістити скупі людські радощі й
багатоманітні страждання неситно й з великою гідністю.

Багато в цих невеликих повістях прекрасних житейських
епізодів, приголомшливих снів та видінь, молитов і прокльонів,
а з усієї барвистої, строкатої, мовбито довільної мозаїки по-
стає перед нами широке полотно народного життя в чітко ок-
ресленому регіоні Західної України. Ці повісті написані впев-
неною рукою майстра, розкуті й стилістично вивірені, вони
відзначаються оригінальним баченням світу й людини в ньому.
А головне — вони ні на чій повісті не схожі.

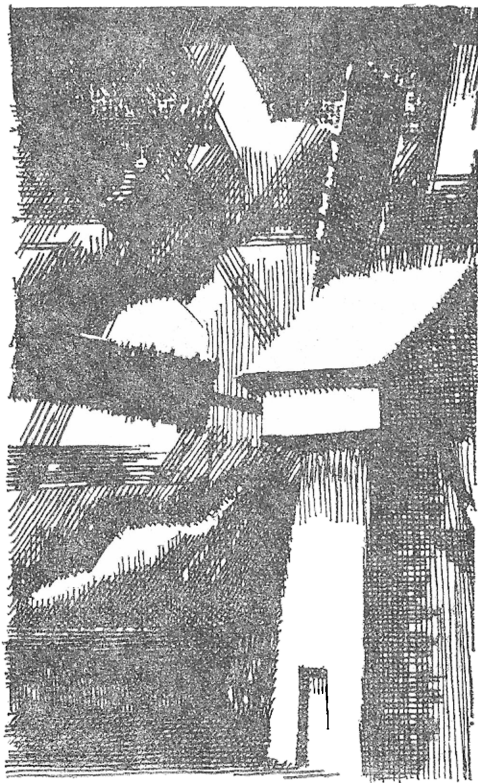
Хіба, може, вловиш у «Німих дзвонах» якісь віддалені
мотиви і ритми новели Коцюбинського «У грішний світ», та й
то не в художньо-стильовій структурі, а скоріше в пастрое-
вості фрази, а в повісті «Крутіж» промайне якийсь натяк на
«Тіні забутих предків», коли відтворює автор ліс чи леваду,
дитячу самотину чи людські страждання. Ці ледь вловні асо-
ціації нагадують кожному під час читання щось дороге й миле,
вже напівзабуте, завжди жадає і рідне. Мабуть, саме цим
невловним серпанком смутку й жалю, розлитим мовби поміж
рядками повістей Миколи Панасюка, вони й нагадують Коцю-
бинського.

Не гріх і нагадати чимось такого майстра. Особливо в пер-
шій книзі, як це сталося з Миколою Панасюком, котрого
я вам, дорогий читачу, маю честь рекомендувати.

Олександр Сизоненко

КРУТІЖ

Повість

Стогін негучний, скоріше болісне зітхання, що несамохіть прорвалося із склеплених вуст. Проте, звиклий прокидатись навіть од шарудіння миші, Петро підводить голову: у кімнаті плаває синювато-бліда сутінь, на долівці лежить бляклий візерунок перехрестя рам, присмерково продивляється ліжко, на якому спить Марія. Тихо. Ніщо ніде ні шерехне. Тільки на широкій печі час від часу плямкає син, пускає короткі смішки: певно, бачить уві сні свої веселі хлопчачі забавки.

«Приверзлося»,— перекидається тихенько на спину Петро. Лава рипуча, тверда, тіло одлежиш, на одному боці лежачи.

— Уг-г-г...— долинає з ліжка.

«Таки не вчулося»,— зітхає Петро, спускає ноги на долівку.

— Завсігди дотягнеш до останнього дня, — бубонів, засвічуючи лампу.— Поки вас умовиш...

Підкручує гніт, у хаті світлішає, візерунок зникає, на стіні завихлялась незграбна величезна тінь.

— Нащо ти світиш лампу? — стиха озивається Марія.— Надворі як удень, а ти... Кіросини й так на дні... І ніде не купиш...

Петро брязкотить затулкою, дістає з глибини печі казанок, стромляє досередини палець.

— Тра гріти, — каже. — Вихолола...

— Ой скоріше! — хлипає Марія.— Болить, спасу немає.

З печі виглядає потривожений криком Сашко, хлопчик років восьми.

Петро виходить з хати, скоро вертається з обремком хмизу, закладає жмут у темні челюсті печі, підпалює. Вогонь радо лиже тоненьке пагілля, вдоволено гуде.

Петро, зліпивши самокрутку, схиляється над устям, припалює від жарини. Пускає дим у челюсті, дивиться заворожено на вогонь. Червоні блискітки танцюють на високому лобі, плутаються у густих крутих бровах, ламаються на крупнуватому носі, зазирають до широких ніздрів, грають на твердих, чітко окреслених губах.

«Знову не висплюсь».

Петро не цурався ніякої роботи, міг зробити її скоро та до ладу, але за однієї умови — виспатись. Останні шість років він думав про сон постійно. Ще на фронті часто повторював: «Лишень переступлю поріг хати — як заляжу! Донесхочу. Навіть не буду вставати їсти...» А вже два роки вдома — і що? А ніц, як казав поляк. З весни сорок п'ятого до осені сорок шостого — все за бандерівцями: випалював з криївок, видимав з нір. Затим уповноваженим Мінгоспзагу. Знову недосипав. Зараз головою сільради — й клопоту теж по саму зав'язку.

Тож який тут до біса сон, коли мороки більше, аніж у пса бліх?

— Що ти сидиш? Що ти мовчиш? — хлипнула Марія. — Що ти нічого не робиш?

— А що я маю робити? — зняв з гвіздка грілку. — Зараз буде тобі вода... Вже наливаюю...

— Боже мій! Вже наливає... Біжи до батька...

— А то чого? — застигає над казанком Петро. — Що я там не бачив?

— Хай би запряг коні... Поїду до лікарні... Геть сил нема терпіти ці муки...

— Я ліпше на бригаду піду, — якомсь слабо заперечив Петро.

— Хто тобі там дасть? Без голови, без бригадира?

— Може, обмотати грілку чим-небудь, а то гаряча вельми?

— Там, на кухні, хустка стара лежить... Ти ж знаєш, як у колгоспі? Наряди звечора дають... Поки до бригадира, поки до їздового... Ох! — полегшено зітхає Марія.

У хаті залягає мовчанка.

Марія на ліжку посапує тихо, Петро на лаві укляк кам'яною бабою: голова на грудях, довгі руки між розхиленими коліньми.

— Чо ти сидиш?

Петро мовчки зняв картуз з гвіздка, вийшов надвір.

Світало. На сході поволі прояснювалось небо: темне вгорі, воно світлішало знизу, й смуга та золотіла, ширшала, одділяла небо від землі.

Петрові страх як не хотілося йти до тестя! І не тому, що до хутора, де жив Микита Іванюк, неблизький світ. Зовсім ні: притичина була така: Петро з Марією побрались проти батькової волі. У що була того клятого вечора зодягнута Марія, в тому й повів її Петро до себе.

До війни Петро з Микитою здибувалися вельми рідко: навмисне обходили один одного, аби не муляти очі. А як випадало де ненароком стрінутись — відвертали голови, аж шиї тріщали.

Але то було до війни. До війни і з Марією жилося душа в душу. А по війні — наче кіт чи якийсь люципер доріженьку перебіг. Й чим далі, тим гірше та гірше.

Петро нутром вчував: не обійшлося тут без Микити, кинув він чортика до хати, доклав рук до їхніх чвар. Щось таки сталося, поки був Петро на фронті. Йому аж свербіло дізнатися — що? Але чо-

ловічий гонор не попускав розпитувати Марію, а до чужого не йшлося зі своїм горем. Та й іноді йому здавалося, наче він ще любить Марію. Та як би там не було, але жити стає важче й важче, а Марію він розуміє все менше та менше, а інколи й зовсім нічого не тямить. А тута ще ця хвороба. До війни була жінка справна, не жінка — вогонь, а тепера? Марія каже — наслано. Ти це, бабо, кинь. Розкажи Сашкові, не мені. Я у такі глупства давним-давно перестав вірити.

Діла... До війни і тесть був лише раз у хаті, а тепера через день, а то й щодень. Хоч і мовчазний батенько, але те мовчання балакучіше всякої балачки. Стромляє свого носа до кожного куточка. Аби міг, то забрався б під ліжку й звідти загадував би доньці, як та що.

— Що то скоїлося? — спитав якось Марію.— Раніше й чути не хотіла про батька, а тепер й кроку не ступиш без його ради?

— Ти знаєш, як жилося нам під німцями? — одмовила Марія по довгій мовчанці.— Люди казна що їли, а ми з Сашком хліб...

— Де ж батько хліба набрався?

— Там, де й всі: сіяв, жав...

— Сіяв, жав! — зло перебив Петро.— Чо ж люди лободу їли, коли сіяли та жалі?

Відтоді не вертався до цієї розмови. Мовчала й Марія, заховавшись у собі, мов у закапелку.

Микита порався на подвір'ї й на Петрове вітання лише мовчки кивнув головою. Високий, худий, обличчя завітрене. Густо засивені шорсткі рудуваті вуса та борода надавали йому похмуро-величавого виду. Холодні вицвілі очі не виявляли нічого, oprіч чи то млявості, чи то сонної тупої байдужості, мовби їхній власник жив у самому собі і його зовсім не займало те, що діється навколо нього.

— Гаразд,— проказав тихо й невиразно, вислухавши Петра.

Микита завжди говорив тихо та мало.

Петро дивився на тестя, в очах ширяли веселі вогники, а ліва брова, перша ознака радісної злості, гнула дугою, тремтіла.

«Знаю я тебе,— промовляв увесь його вид.— Борода — як у владки, а сумління — як у злодія».

— Гаразд,— протяг Микита.

За якусь годину був під хатою зятя. На передку воза стояла чималенька скринька.

«Що там у нього? — підсаджував Петро дружину на воза. — Ще й сіно, стерво, має... У людей давно ні соломини, а він, бач, сіном воза вимостив. Ач, як пахтить! Аж у голові чманіє!»

— Гей! — гейкнув Микита на коней.

Петро сидів у ногах Марії, нипав поглядом до окіл, ховав невітні думи, часом позирав на Марію. Та, вчуваючи його погляди, підіймала підшухлі повіки, дивилась на Петра чорними блискучими очима: пройме наскрізь гарячим блиском й знову ховає його за густими віями.

«Сові сонце очі ріже,— похмуро глядів Петро на ніжне, вродливе обличчя жінки.— Й гарна же! До холери ясної, файна!»

Марія, гамуючи біль, кусала губи білими зубами, а Петрові та болісна гримаса нагадувала рух норовистого коня, що нетерпляче гризе вудила.

Микита сидів згорбившись, мов старий ворон на кілку.

«Зосталося тобі, батечку, тільки крякнути — й ти чисто геть гава перед негодою».

Пара монгольських коненят бігла прудко й швидко. Порода така — малі, але до роботи ширі, на крок скорі. «Через них, — казав усім Микита, — й до колгоспу не пишуся. Люблю їх, як дітей. Запи-

шись — тра віддати. Хіба їх там доглянуть? Та й який зиск з мене в колгоспі? Робити я нездужаю, а так маю шмат поля, висію корець жита, для мене з бабою вистачить...»

«Коней любить як дітей, а людей як худобу? Ну й ну!»

Марія застогнала, Микита оглянувся, потяг за віжки.

— Чш-ш-ш... Чш-ш-ш...

Петро глянув на Марію. Ні, не та Марія, яку він покинув, йдучи на війну. Не та. Та Марія кохала його, пестувала, аж кров кипіла в жилах, її дивилась впрост, у самісінькі очі, а погляд — голублячий, ласкавий.

А ця зирне й скоріше відводить очі. Відводить, бо замість щирості у них якийсь страх та глуха ненависть.

«Тута без старого не обійшлося,— Петро встромлюється тестеві у спину, мовби хоче прошити його наскрізь, побачити: а що там у твоїй гнилій середині, яка таїна скрита? — Докинув ти хворостину у багаття, ой, докинув!»

Микита смикнув плечима, повернув голову, глянув понуро й мляво.

Торохтів віз, поскрипували маточини.

Що ж тут чинити? Жити чи розлучатись? Розлучатись немає як, у селі це не заведено, підуть суди-пересуди, а він же голова сільської Ради і комуніст. І жити немає як. Важко нести й гірко кинути. Може, й правду колись казав його покійний батько: чобіт постолові не пара. Кохання минеться, а людина зостанеться. Може, й так. І чого то людині так не шикуює? Одному, дивись, і красу, і вроду, і долю бог відміряє, то вже аби щастило нести усеньке життя. А другому? Журбу за журбою. Аж очі рогом лізуть од такого щастячка.

Змалечку Петро сльози лив: мав рік, коли вмерла мати. Навіть до ладу не пам'ятав її. Як був ще малим, то марилась уві сні жінка з білим вродливим обличчям, на якому сяяла ніжна посмішка, а її вологі великі очі, здавалося, пробирали до самісінького серця. Тоді його переймала солодка туга, і він плакав, сховавшись подалі від людського ока. Картки з матері не було, але люди казали, що була вона гарною та доброю.

Коли мав Петро чотирнадцять літ, помер батько. Умирав він довго. Висох на соняшник, а душа ніяк не покидала тіла. Баби шептались: «Продав чортові душу... Чого ж не може відійти, коли давно пора наспіла?» Йі почали пригадувати бозна-що і бозна-колишні: у того корова здохла, у двір Михальчуків забрівши, у того жінка сім літ дітей не мала, бо зі старим Михальчуком посварилась, а у того...» Чого тільки не вигадували буйні людські голови!

Нараяли мачусі зірвати над батьковим ліжком стелю — то найпевніший спосіб звільнити душу од тіла. Ламали стелю, а батько водив очима: ніяк не міг второпати, що ж то діється у його власній хаті? Коли ж таки утямив, то зареготав: «Дурні, дурні... Хоч ти не вирости таким», — глянув на Петра, відвернувся до стіни і втих. Так і лежав у труні усміхнений, наче глузував з власної смерті, з людей, які зібрались на похорон.

По смерті батька мачуха їла Петра поїдом. Вимучений до краю, він пішов з дому і до самої військової служби заробляв на хліб, де тільки випадало: косив збіжжя, возив, молотив, працював на цукроварні, на цегельні, мостив дороги. Одне слово — перепробував усі професії на світі.

Одбувши службу, вернувся Петро в село, одрізав од батьківської хати куток, зліпив халупку, одружився на Марії...

З'їхали з м'якої ґрунтової дороги на бруківку. Віз затрусився на каменях, Марія зайойкала, заплакала. Микита оглянувся мигцем на дочку, потягнув устяж коні, ті пішли учвал, струною витягнувшись.

— Ой, не женіть! Ой, не женіть!— заливалась слізьми Марія.

Микита й бровою не веде: гонить коні, мов на пожежу.

Петро й собі сидить зовні безпричасний та холодний, а всередині вогонь чавить так, що аж повіки співають. Куди йому подітись зі своєю нудьгою? Кому сказати, кому? До кого піти? До Моньчика, товариша свого вірного, побратима по справах парубоцьких? А хіба не він йому казав: «Гляди, Петре, буде каяття, та не буде вороття». Чи до Івана? А чи зрозуміють вони його? Не зрозуміють. Не заплачеш перед ними, а треба, ой як треба! Хоч раз, і то так, щоб промилась душа. Скільки ж йому носити той камінь, якого не виплюнути, не видихати. Де шукати розради? Де? Чим вигоїти пекучу рану?

Ось і лікарня.

Обережно зсадили Марію, завели попідруки до передпокою. Лікар — височенький, широкоплечий дядько, поклав Марію на широку лаву, м'яв живота, розпитував. Марія, вигинаючись під здоровенними кулаками, глипала на Петра.

— Ти чого тут?— оглянувся на нього лікар.— Йди...

Петро вийшов.

Микита вже розвернувся й сидів понуро на возі.

— Що там?— спитав Петра.

Петро мовчки здвигнув плечима.

— То я поїхав,— сказав Микита.— Хочу ще на базар заскочити. Гей, маленькі! — шарпнув віжками.

На базарі Микита потерся між возів, людей, помацав худих корів, наслухався переполоханого мекання овець, вереску голодних поросят і подався на товкучку. Тут як у казані: гул, гамір, клекіт, колотеча, тиснява.

Протовплюючись крізь юрму, Микита краєм ока вловив щось знайоме. Зупинився. Коло довжелезної дощатої огорожі, мов на огляді, плече в плече стоять тандитники*. Чого тільки вони не пропонують! Хустки, піджаки, накидки, фіранки, спідниці, штани, шинелі, сорочки, бушлати, кожухи.

Ось що привернуло його увагу: кожух. Ганну Микита пізнав одразу, хоч і постаріла вона: обличчя зборознене вздовж та впоперек, плечі похилились. Микита м'яв шкіру кожуха, вдихав, здавалося, ще й досі не вивітрений знайомий запах, а до горла підкочувався гарячий, мов присок, шорсткий клубок.

— Беріть... Майже задарма віддам...— жалісно благала Ганна.— Беріть, дядьку, беріть... Небагато хочу... Кожух файний. Теперика таких не роблять... Спробуйте, чиньба яка...

— Сам бачу...— не випустив з рук поли. Кожух і справді гарний: білий-білий, поли по краях облямовані кольоровими нитками, на спині квітка виграє барвами.

— Що ти його продаєш?

— Як чого? — здивувалася Ганна.— Їсти ж тра...

«Не признала мене,— подумав Микита.— Скільки років вже злинуло! А вона ж мачуха моя, господи ти боже наш!» Аж покрутив головою.

— Чого ви посміхаєтесь?— насторожилась Ганна, потягнула кожух до себе.

* *Тандитники* — мотлошники, барахольники.

— Не пізнаєш мене?

— Вас? Щось ніби знайома...— копалась вишвілими очима у зарослому обличчі.—Очі... Ми... Микита? Боже ти мій! Ледве пізнала! Таку бороду відпустив. Нащо ти її носиш? Батько голився, мов парубок, а ти... По очах і признала. Геть вони у тебе батькові...

— Як він там?

— Хіба ти не знаєш? Помер... Неспогадано так... Полежав кілька днів і...

— Чого ж мене не сповістили?

— Не захотів... Так і сказав — Микиті не переказуйте... Вже й сороковини справили... Скільки ж то літ ми не бачились?

— Багато, Ганно, багато... Діти твої як? Брати мої,— усміхнувся в бороду.

Ганна посмутніла, закліпала повіками.

— Павло з Миколою на фронті пропали. Петра... Петра тут убили... В ястребках* він був... Ми з батьком йому: покинь та покинь, а він на своєму... — похитала журно головою. — То вже планета така його була, на те йшлося... Спочатку в комсомольці записався, затим в ястребки подався... Ой Микито!— затужила.— Не дай бог такої смерті!

Окіл притихли люди, заозирали на Ганну.

— Голову йому відрізали й на тин настромили... Йй-йй... Доле ти моя нещасная! Годинонько ти моя гіркая!— затужила, зайшлася безутішними слізьми.— А тут батько мороки додав... Зосталась сама. Пішла до Марти жити...

«Наплотив батько, — подумав Микита. — Скільки ж то йому років було? Мені вже скоро сімдесят, а йому?»

* *Ястребки* — так у народі називали бійців загонів, створених для боротьби проти банд українських буржуазних націоналістів.

— Ти як живеш, Микито?

— Дякувати богові... Маю сина, дочку. Діти вже своїх дітей мають... Дід уже...

— І не зогледілись...

— То ж моєї мами кожух...

Ганна винувато скривилася, підняла плечі.

— Жити ж тра якось...

— Ходи зі мною...

Вділив Микита з того, що привіз на обмін: трохи хліба, сала, смальцю. Вкладав розгубленій Ганні у мішок, казав:

— Живу зосібно, маю город, годую свиней... Скільки нам, старим, треба?— І несподівано для себе додав:— Приїдь до мене, дам мішок жита... Змелеш... У мене є трохи літошнього... Потім відробиш. Чи, може, ти в колгосп настроїлась?

Ганна ловила Микиту за руки, кропила їх слізьми, тикалася мокрими губами...

Додому Микита приїхав поночі. Випряг коні, завів до стайні, задав оброку. Спустив пса з цепу. Високе небо було чисте, зорешливе. «На погоду»,— подумав. З синові половини чувся приглушений сміх невістки, радісне гуцання.

По вечері довго молився, приклякнувши на колінах, бив себе у груди кулаком.

Ліг спати...

Опівночі линув дощ, вікно затремтіло від завязтого стукання. Микита підхопився і, як був у сорочці, у підштаниках, босоніж, вискочив надвір. Нікого. Пес скавчав, тиснувся до ніг. Микита відпихнув його, ступив до дверей. Нараз його міцно ухопили за руки, притисли їх до тулуба, на голову спритно натягли мішок. Микита хотів крикнути, та, сапнувши затхлого мучного повітря, закашлявся. Його підняли, кинули на віз, вїюкнули на коней.

«Куди мене везуть?»— обливався потом Микита.

Іхали довгенько. Аж ось:

— Тпр-р-ру!

Розмотували, штовхнули межі плечі.

— Йди!

— Куди?— оглянувся.

— Йди, йди... Не оглядайся... Бо по гамлику заробиш... Там тебе чекають... Ха-ха-ха!

Дощ піжив мов з відра. Здавалося, він струменів знизу, збоку, згори. Микита йшов, мацаючи поперед себе густу мокру темряву витягнутою рукою. Раптом вперся у щось. Полапав. Мовби й двері. Хрест, чи що, під пальцями?

Церква? Але яка? Наша чи підгайна? О господи! Що то діється? Спаси й помилуй! Перехрестився, штовхнув двері.

І враз залунав тихий спів, передзвін, спалахнули свічки. Так і є — церква. Кам'яна підлога, мов трава росяна глибокої осені: холодна-прехолодна, аж за скроні смикає. Од вітаря навстріч ступає якась жінка у весільній сукні. Приглянувся. То ж його покийна мати! В одній руці хрест, а другою на стіну вказує.

— Господи помилуй, господи помилуй, господи помилуй!— падає з чорних хорів скоромовкою.

Мати тисне у груди хрестом, Микита — задки, задки у двір. Сліпучо світить сонце. А на плацу перед церквою аж кишить! Вужі, гадюки, жаби. Лискотять холодними тілами, сунуть валом на Микиту. Микита шарпається, поривається тікати, але зась! Ноги наче вмуровані: ні з місця! Микита несамовито кричить, дзяволять за його спиною собаки, гаддя десь дівається.

Микита знову в церкві. Мати тримає у руках свою голову, подає її Микиті. Між пальцями сочиться кров, відлунює на плитах: дзінь, дзінь, дзінь. Микиту криє холодний піт, він відсахується,

боляче б'ється потилицею об стіну, скрикує й... прокидається.

Подушка на долівці, зібгана перина давить груди.

«Фу-у-у ти! — зітхнув. — Й набачиться таке... Сниться мрець — душа поминатись хоче... Тра якось хліба до церкви занести... Гріхи наші, гріхи...»

Мирно сопіла П'риська, на подвір'ї скаженів собака, повнив ніч гвалтом.

«Може, подорожній чи звірина яка вештається... Господи, прости провини наші, яко ми прощаємо винуватцям нашим...»

Собака не вгавав, свистіло кільце на дроті.

Засинав.

Раптом: дзінь, дзінь, дзінь — скрадливо затремтіла шибка. Микита розплющив очі, насторожився. Стукіт повторився. Микита навшпиньки — до вікна й дух притаїв коло нього. Поволеньки-поволі відхилив край ряднини.

— Дядьку Микито, — зашамотіло за вікном. — Відчиніть... Дядьку Микито... Я до вас від Малого Ярика... Чуєте, дядьку Микито?

Опустивши край ряднини, Микита стояв, охоплений якимось дивним почуттям розпачу, свідомості власного безсилля. Йому аж до болю захотілося, щоб цей шепіт став продовженням тільки що зниклого сну. Мовби сподіваючись на якесь чудо, знову відхилив ряднину, та звідти разом з матово-блідим місячним сьйвом настирливо пробивалося:

— Дядьку Микито, чуєте? Я до вас від Малого Ярика... — Затихло, а потім знову залунало, тільки цей раз у шепоті вчувалася нетерплячка: — Дядьку Микито...

Микита важко зітхнув, м'яко ступаючи гарячими підшвами ніг по холодній долівці, вийшов на подвір'я, вловив собаку за ошийник, притис злу пащу

до ноги. З-за рогу хати промайнули три тіні, зникли у темних сінях. Микита пішов слідом, на ганку зупинився, роззирнувся. Сонно мріли у потривоженій тиші дерева, форкали коні у стайні.

III

Микита провів нічних гостей у ванькирчик. Тісна кімнатка переповнилась їдким запахом поту, давно не митого тіла, прілого листя. Засвітив лампу, поклав поверх скла трісочку—промінець захитався, видовжився, тіні на стінах ожили, заворушились. Ковзнув поглядом по прибулих: знайомих наче й немає.

— Перебили вам сон,— посміхнувся найвищий, широкоплечий, зарослий чорною густою бородою.— Та ви не бійтесь... Лихого вам не заподіємо.

— Я й не боюсь...— буркнув Микита.

— От і добре... Коли маєте щось перекусити — не відмовимося...

Микита дістав зі скрині сало, хліб, переставив лампу — звільняв місце для трапези.

— Зачекайте,— притримав за руку бородатий.— Віддайте все те хлопцям і проведіть їх спочити, а ми з вами... Розмова є...

Собака втрів їх тихим гарчанням, гарячим блиском злих очей. Зайшли у дровітню. Микита нахилився над колодкою з широкого дубового відземка, легко й безшумно відхилив. Отвір криївки дихнув сухим теплим повітрям.

— Свічка на полиці... Запасний вихід у кутку.

«Давненько вони не навідувалися,— думав, вертаючись до хати.— І ніде не дінешся: взяв чорта у човен — мусиш перевезти».

Бородатий на скрип дверей не рушився. Микита наріхтував їжу, поставив пляшку горілки.

— Ніж у хаті, ламай кавалками,— буркнув, при-
мощуючись на низенькому стільчику.

— А ми без нього не ходимо,— витяг з-за халяви
саморобного з довгим, тонким лезом.— Їсти не про-
сить, не великий, не важкий, проте надійний...— Рі-
зав хліб, кришив сало, ковбасу, цибулю. Налив ке-
лишок, видудлив, аж у горлі заклекотало, пожад-
ливо накинувся на їжу. У комірчині залунало зав-
зяте чавкання. Перегодя втихло, бо гість, втамував-
ши першу жагу голоду, смакував наїдками, жував
статечно, неквапом. Випив ще хмільної житнівки,
сито ригнув.

— Покріпивсь... Не пізнали мене чи не хочете
признавати?— скосив на Микиту осоловіле око.

Микита стрепенувся, як від батога, зашупав зор-
мом заросле лице, темні западини очей.

— Не... Не здогадуюсь...

— Василь я... Панаса Гинюка син... Похресник
ваш...

— Василь?— перепитав Микита.— Невже ти?—
полегшено зітхнув.— Ну здоров, здоров,— тис руку,
зазірав у вічі.— Аж не віриться... А я вже грішним
ділом подумав...— Засміявся.

— Що подумали?

— Чужих нечиста принесла, а тута свої...

— Свої коні водять. Чули таке?

— Чув, чув... Може, монопольки скуштуєш? До-
воєнна...— шаснув до скрині.— Маю тута їдну, га?

— Іншим разом...

— Де ж ти пропадав? Певно, і не знаєш, що твоїх
вивезли? Бідолахи... Нехай їм легко згадається,
де вони у світі повертають,— перехрестився.— Ха-
ту ж, клуню розібрали, дерево позвозили...

— Хто так старався?

— Свої, не чужі... Та що я тобі баки забиваю?
Як ти? Де пропадав?

— Я... Скрізь потроху носило... Був у Німеччині, Польщі... У війну на східних кресах виморював більшовиків... У Житомирі пострічався з Малим Яриком. Він розповідав про вас... Ішли разом за кордон, та поблизу Рафалівки пропасниця клята звалила... Відлежався... Погуляли там трохи, та...— махнув ножем. Хмільні очі гасли, повнилися каламуттю. — Вирішив наостанку навідатись сюди, подивитись, як тут...

— Що за хлопці з тобою?

— З Кислим з першого дня, а Ворон тутешній... Ви його повинні знати... Мені ось що треба,— перевів мову.— Справної одежі на десятьох, харчів на днів шість-сім, грошей кілька тисяч.

— Де я тобі візьму?— закрутив носом Микита, наче хрону тертого понюхав.— Сам за куснем хліба бігаю. Нині знаєш як...

— Знаю, знаю,— перебив його Василь.— Добре знаю... Навіть можу підказати, де...

— Що підказати? Що підказати?— задріботів Микита.— Ніц нема...— розводив руками.— Нічого. Скільки там було? Дещиця, мізерія... А людей? Майже щоночі хтось приходив... Малий Ярик замало не півхури вигріб.

— Не спішіть так, хресний,— спинив Микиту Василь.— Не крадіть дні у господа-бога. Як кажуть: до пекла багато доріг, а з пекла жодної... Тож, вирушаючи туди, ми ще декого прихопимо з собою, аби веселіша була кумпанія...

У його голосі не відчувалося ніякої погрози, навпаки: ласка та ніжність. Та у Микити враз спітніли долоні. «Знаю я таких,— подумав.— Вони від криві веселішають».

— Добре,— поспішив погодитись.— Щось придумаю. Коли назад?— спитав, аби не мовчати.— Ще з облавою енкаведисти, не дай бог, наскочать...

— Трохи побудемо... Ну, досить... Світає вже,— взяв лискучого автомата, засунув ножа за халяву. Вийшли на подвір'я. Передсвітанкова ніч була ясна й прозора, дихала тишею та спокоем.

IV

Село Доброжа невелике: дві сотні хат, безладно розкиданих по обох берегах неширокої, проте плавної річки Конопельки. Лівий берег крутий, високий, упирається у небесну блакить густою щіткою Воронівського лісу, який з іншим, Лищенським, охоплює півколом западину, де лежить Доброжа, Живуть на Цезарині, так називається лівобережжя, переважно зайшли: переселенці з-за Бугу й вихідці з довколишніх сіл, ті, хто мав змогу придбати десятину-другу за аграрної реформи Столипіна.

Правий берег крається навпіл глибокою, довгою, через усе село, Сухою балкою. Балка хоч і зветься Сухою, але сухою ніколи не буває: на її споді густий поріст, між яким тече мілкий, тихенький перетічок з чистою, як сльоза, холодною водою. Струмочок не пересихає навіть у найжаркіше літо й не замерзає зимою.

Над балкою в одному будинку — сільська Рада й контора колгоспу імені Чапаєва, у якому головує літній чоловік Іван Герасимович Шибента. Іван у Доброжі народився, виріс, тому ніхто його не кличе по батькові, а все дядьку Іване та дядьку Іване.

Іван намагається обминати контору: незручно йому якось сидіти, коли всі трудяться, але мусить хоч зрідка заглядати до неї: люди несуть заяви, з району йдуть папери, треба все те читати, підписувати, відписувати.

Іван відчинив вікно, сів до столу, втомлено потер повіки: дітвора запасла у лісі корову й не йшла до-

дому, аж поки він не знайшов їх, переляканих та заплаканих, пізно вночі під копою сіна. Корови, звісна річ, шкода, яка б вона не була, але молоко таки не виводилося з хати. А як без молока, коли дітей семеро і найменший через поріг не перелазить?

«Без корови буде скрутно,— важко зітхнув Іван.— Бодай його! Воно завсіди так: біда за біду чіпляється, як у ланцюгові кільце за кільце».

...Довгий час Іван був упевнений, що все залежить від доброї волі, сили, кмітливості людини в роботі та ревної віри в бога. Родина, з якої вийшов Іван, була роботяшою, набожною, і хоч землі мали небагато, проте хліба вистачало від старого до нового, не ходили босі, не світили голим тілом. Та скоро Іван допевнився, що це не так. Як одружився він, відділив його батько, давши десятину поля, коня, плуга, допоміг звести хатинку. І з того часу — мовби хто замовив: пішли невдачі за невдачами, а невдовзі й нужда запозирала латками на одержі, голодним блиском очей.

Насаджувався Іван від рання до смеркання, ніколи — ні взимку, ні влітку — не заставало його сонце в постелі, не жалів себе, дружини, аби зажити полюдськи. Але все намарне: злигодні напосідали з усіх боків, тисли, мов мороз снігову бабу. Вив'ялена дружина перепалась на очеретину, сам Іван онемощів, розгубивши сподівання на ліпше життя та віру у всевишнього.

Повсякчасні негаразди та біди зробили Івана замкнутим і неговірким. Але був він рішучим, гострим на слово, у селі його поважали, мали за тямущу, розсудливу людину.

По возз'єднанні Іван першим записався до колгоспу, але довго не похазяйнували, бо перешкодила війна. Опісля все довелося поновлювати, і його, несподівано для нього самого, обрали головою

колгоспу. Спочатку думав, що тимчасово, але вже минав третій рік, а він все ще головував.

Іван, аби розвіяти сон, запалив і замислився. Кілька днів млоїлася душа, щеміло у потузі серце, а сьогодні все те зібралось до купи, й він з досвітку був злий та знервований.

— Ме-е-е!— долинуло раптом знадвору. Іван здригнувся, ворухнув плечима. Мекання було відчайдушне, переполохане.

Неподалік, за густим живоплотом, стояла школа, поруч неї — хата для вчителів. Директор школи тримав козу з козенятами. На канікули він поїхав до батьків, козу доглядала напівглуха сусідка, завжди припинаючи її у шкільному садку, а двоє пустотливих козенят шастали селом по чужих городах.

Скоро жнива. За всім треба око й око. Бригадирі є і непогані, але краще, коли знаєш сам, як, що й до чого. Тра до косовиці об'їхати поля, подивитись, де поставити жниварки, де косарів, зайти до кузні, підігнати Карпа. У полі він, може, й непоганий робітник, а в кузні не молотом, а язиком більше видзвонює. Не коваль, а майстер на ковальські пшики. Коня ще сяк-так підкує, шину на колесо натягне, а щоб відремонтувати жниварку чи молотарку — глузду не вистачить. А сюди ж треба майстра файного, бо зносилося все до краю. Моньчика перетягнути б з міста. Не коваль, а щире золото, на його роботу ніколи не було догани.

Підсунув заяви. Тарасюк Ликера просить виписати хліба й цукру. Видати. Два кілограми муки. Цього року має бути непоганий урожай. Три, три з половиною кілограми повинні дати на трудодень. Соломи, картоплі, грошей, всього дамо. Все буде. Держава допоможе. От тільки на ноги міцніше станемо. Дайте тільки час. Оно ціни знизили на хліб, м'ясо, молоко, макарони.

Карпось Тадей. Видати авансом два пуда жита і два метри * соломи.

Вовчук Сидір. Немає в чому на роботу ходити. З грішми погано, але десь роздобудемо пару карбованців...

За вікном надривалась коза.

Школу треба полагодити. Цегельня вже пішла. Може, продамо яку тисячу цегли — буде якийсь гріш. На школу з першої партії штук п'ятсот виділити тра...

Важко. Ой, важко! А тут ще той акт...

«Перевірили господарсько-фінансовий стан колгоспу імені Чапаєва, село Доброжа... Під час перевірки були присутні... Виявлено нестачу кукурудзи». Ах Грицьку, Грицьку. Де ж ти її дів? Кожний кілограм на ліку. Час важкий, а тут ще отака халепа. Завтра тра зустрінись з комірником, вяснити...

За стіною затріскотів телефон: різко, пронизливо.

— Я слухаю... Ага...— неслося крізь напіввідчинені двері.— Доброжа... Ага... Голова... Дядьку Іване, вас... З району...

— Слухаю,— притис трубку до вуха. У ній тріскотіло, сичало.— Слухаю...— трубка мовчала.— Галло!— заволав.

— Чого кричите?— почулося ясно.— Шибента?

Іван кивнув головою.

— Шибента? Чого мовчите?

— То з райвиконкому... Хомчук... Де ваш голова сільради?

— Не знаю...

— Сьогодні у нас нарада. Багато недоліків у роботі вашої сільської Ради...

* Метр — центнер.

— Таж ми і так ночей недосипаємо, хіба все переробиш...

— А ви про себе менше думайте, а більше про людей. Ви там на селі влада, тож і думайте, щоб і клуб працював, і в школі було тепло, читальня щоб не пустувала. А ваш голова,—холодно гуготіла трубка,— не зволив з'явитись. Чому?

— Не знаю...

— Що це ви заладили — не знаю, не знаю... Взнайте. І подзвоніть.

Лунко цокали ходики на стіні, металевий кіт на циферблаті підморгував до Івана весело, по-змовницькому.

Взнайте... Підтяг коліщата, що правили замість гирі.

— Піди подивись, де там Петро,— сказав черговій, повненькій дівчині з веснянкуватим обличчям.— Постривай,— зупинив її.— Я сам...

У сільраді панувала сонна тиша. Розімліла від спеки секретарка вишивала рушник.

— Де Петро?

— Тітка Марія заслабіли, й він їх ще раненько повіз...

Повіз... Пройшовся кімнатою, став біля вікна. Довкіл валялося сміття, росли кропива, будяки.

— Сидиш без діла... Взяла б граблі та й порядок навела... Квіток насадили б, чи що? А то... Дівки...— мовив з серцем.— Ти точно знаєш, що Петро поїхав?

— Вранці заходила до них,— не підводила зашарілого обличчя дівчина.— Молоко носила Сашкові... Дядько Микита повіз своїми кіньми...

«Ага! Вона ж небога Петрова... Дядько Микита... Куди не кинь — всі свої... Дядьки, тітки... Село...»

У садку надривалася коза. Господи! Хоч би хто догадався пригнати ті козенята. Що то за день такий?

У жаркому небі ані хмаринки. Тягнув дзвінку нитку-пісню жайвір, тріскотіли коники у розігрітій траві. Кінь стояв у холодку, вимахував головою: оводи сікли вогнем. Скосив на Івана старе, мудре око.

«Кінь, що людина,— подумав.— Тільки розмовляти не може».

Підтяг попругу, скочив у сідло.

Село неначе вимерло. Лише на колгоспному дворі стукотіння, грюкання, деренчання — готувалися до жнив. З димаря кузні кучерявився димок, у дверях стояв Карпо, мружив очі до сонця. Обличчя блаженно-солодке.

— Стоїш?— притримав Іван коня.— Роботи повно, жнива на носі, а ти ханьки мнеш?

— Зроблю, Іване, зроблю... Всьо буде готове, всьо буде до часу, коб тільки залізо... Мало його.

— Мало? Залізяччя он скільки валяється, не обручі ж...

— Воно так... Але коли залізо нечепане...

— Свіже, нечепане...— скривився Іван.— Ти що його, сватаєш? Ти б краще молотом махав, а не язиком... В людей мозолі на руках, а в тебе на язиці... Свіже, нечепане...— придавив коневі боки.

Карпо здивовано дивиться вслід: їй-богу, вовк між ногами пробіг чоловікові!

— Людей відправив рубати кілки чи ні? — зупинився біля теслів, що розпускали колоду на дошки.

— Післав,— витер рукавом сорочки спітніле обличчя бригадир будівельників. Мав такі широкі й могутні плечі, що здавалося дивним, як не розповзеться по швах багато разів прана-прапрана, у темних плямах поту сорочка. Кременний та міцний, він з оповесни до пізньої осені ходив босий, а зимою взувався без онуч. Навіть у жнива, по стерні, босував. Люди казали, що шкіру має волячу.

— Післати післав, а чим платити будемо?— націдився оком на Івана. Друге застигло у вічному сумі — було затягнуте полудою, матово тьмяніло.

— То моя справа...

Місток через річку був старий, трухлявий. Не забути б про нього. Пустив коня вбрід. Золотом жовтіло дно. Побрязкуючи вудилами, кінь потягнувся до води, засмоктав, зафоркав. Іван шарпнув поводами, загилив обчасами у пах. Кінь здивовано гикнув, підійняв голову.

— Вйо, холера ясна! Допався!

Ошелешений такою несподіванкою, кінь важко набирає ходу, в обличчя б'є гарячий, пругкий вітер, перемішаний із запахом стиглого збіжжя. З-під копит скачуть тверді грудки, боляче січуть по ногах, кінь стишує хід, косить оком на Івана. Іван править на стежку між високих хлібів й невдовзі опиняється біля Синюкового хутора.

«Заїду, може, хоч кисляком скроплю душу, а то вся середина вигоріла».

Старий Синюк сидів на подвір'ї, зіпершись бородою на палицю. Маленький, сухий, якийсь безтілесний. Домоткана сорочка наче висіла у повітрі, причеплена до шиї, на якій стирчала худюща, з синіми неспокійними очима голова. Одежа мала незвичайний колір: фарби не було, то варили її з кори дикої яблуні, цибулі та бузинового цвіту.

— Добрий день, діду!

— Дай боже... Ти б підпругу розпустив.

— Я ненадовго до вас,— присів поруч на колоді.— Грієте старі кості?

— Угу... І лихе серце на сонці тане, не то що... Сиджу собі, знаєш, отако, дивлюсь на білий світ і думаю: спливли літа, пішли за водою, а я — що та деревина: вік прожив і не помітив, жив на світі

чи ні. Бігав за шматком хліба, а що вже лихого набрався! Як пес бліх. Одне слово — безталання. Лютому ворогові такого не бажаю...

Мав колись Синюк п'ять хлопців, мов перемитих, один в один — Дениса, Тимофія, Петра, Опанаса, Василя. Широкоплечі всі, кремезні, корчуваті. Тільки Опанас — високий та стрункий. Всі мали сині волошкові очі, руді густі-прегусті брови. І щось дике було у тих бровах, хижих горбатих носах, міцних підборіддях...

Весь рід до нестями любив коней та жінок. Коней водили аж із Білорусії, а жінок стерегли усюди, за ними до чорта на роги полізли б. І найбільше Опанас. Бабодур, та й годі! Йде, бувало, вулицею, байдуже позирає на чужі двори. І враз змінюється: очі наливаються небом, тонкі ніздрі горбатого носа тремтять, хода стає пружною, легкою. Жує золотий вус, поливає сміхом траву. А молодиця мліє під голубим промінням, зніяковіло роззирається довкіл: ану хто помітить! Поговір у селі страшніший за владу й самого бога. А Опанас в'ється хмелем, ловить очима зір, пазуху.

Брати були наче молоді вовки — шкіра на них горіла. Дивного немає нічого, сам-бо Синюк з роду перебійців, замолоду нікому спуску не давав і дітей виховав такими ж. Були малі, поб'є хто — не біжи до батька скаржитись, дістанеш запотиличника: чого здачі не дав?

Йдуть, бувало, на вечорниці гуртом, так і знай: хтось умиється юшкою, а кого й на брови покладуть. Довго не розмовляли: блись у твар, гах під дих — і вже розсвітили свічку, аж небо за макове зернятко здається. Найстарший був Денис, а ватажував Опанас.

Не брали їх хвороби, а от війна потовклась по кістках.

Тимофія з жінкою повісили німці. За зв'язок з партизанами. Петро, повернувшись з фронту, несподівано для всіх пошлюбився з Здрилюковою Тодоською. Минулого року впав з черешні, полежав з місяць і вмер. Був як дуб, а в труну не було що класти. Напровесні пропала Тодоська. Загубилася, мов за вітром закрутилась.

Василь був у бандерівцях. Може, з рік, а може, й менше. Повернувся додому — кружки до рук нездужав узяти. Біла його лихоманка, трусився, мов столітній дід, говорив плутано й важко, загрибав ногами землю, здіймаючи хмару пилюки. Шия гнулася під головою, а блакитні, колись веселі очі світилися таким німим розпачем, що увижалося, ніби у них зібраний смуток з усього світу.

Денис воював на фронті, потім побував у фашистському концтаборі.

Опанас партизанів, по війні пристав до вдовівни, жив у селі. Гарну жінку мав, а що вже вдачею — викапаній Опанас. Ото вже яке йшло, таке й здибало...

— Йване? Га, Йване? Ти що, заснув?

— Та ні... Задумався трохи... В затінку сидиться добре...

— Йване, як ти гадаєш: є на тому світі дороги? Ліси, сонце, квіти, трава? Га, Йване? Мовчиш... Ех, чоловіче, чоловіче... Немає. Ні раю, ні пекла. Отут,— штрикнув ціпком у землю,— отут наш рай і наше пекло.

Із хати виклигав Василь, за ним з вереском та криком горохом сипнула дівора, розбризкалась подвір'ям. Сполохані кури — врозтіч, великий цибабий півень злетів на купу гною, заводів жовтогарячим оком:

— К-к-к-ку-ди? Ку-у-у-ди?

— Не все виходило так, як того хотілося, не все...

Якби можна було розпочати все заново. Та де там! Час стікає, наче ніч перед світанком. Вже треба лаштуватись на божу дорогу...

— Ви б, діду, до колгоспу записались...

— У мене свій колгосп. Полічи, скільки я маю: я, баба, моя мати, Тимофійєвих трое, Петрових двоє, Денис з своєю та дітьми, Василь... Пальців не вистачить... А прогонуєш ти їх у своєму колгоспі? Нехай Денис там у вас... Піду я, і що? Корівчину відведи, коня віддай... Ні. Без них нам погибель...

— Не потрібна колгоспові ваша корова. Знаю — робити у вас нікому, але допомогли б вам... Хоч чим-небудь. А так що? Ви не колгоспник...

— Чим ти мені допоможеш, Іване?— гірко всміхнувся Синюк.— Та й, зрештою, баба моя не хоче...

— Хто хазяїн у хаті? Ви чи вона?

— Звісно, баба. То лише нам, чоловікам, гадається — ми. Вони керують, вони, трясця їх мамі! Хи-хи-хи...— затрявся дід.— Ніч, вона спільниця жінки: ласкою, ніжністю й так непомітно направляють на своє...

— Немає у вас, діду, характеру,— мовив з жалем Іван.

— Немає,— охоче погодився Синюк.— Я його замолоду мав. А ти пригадай-но: у ту веремію багато загинуло і всі вони були з характерами...

Синюк голосно висякався, Іван, розсипаючи крихти бакуну, зліпив цигарку, зачадив, як з бовдура.

— В начальниках ходиш, а такий сморід ковтаєш,— відганяв дим сухою рукою.— На фабричні переходив би... Чи мало заробляєш?

— Слабкі вони проти нашого самосаду.

Із саду доносився дитячий вереск, сміх. Веселі горобці вистрибували поміж курей, вибирали поживу.

— Про Тодоську нічого не чути?

— Ні.

— Де б вона могла дітись, га, діду? Убити не могли. Вся родина там була. Втекла? Куди? Від кого? Діти ж малі...

— Мені таке ж в епикаведе казали... Відки я знаю, що коїться в чужій душі? Може, комусь чим не догодила і...— махнув кийком Синюк,— тіло в могилу, а душу до господ-бога?

— Діти ж знову-таки... Залишили. Он у Гната Музикового бандерівці всіх дошпенту вирізали... Одинадцять душ... Тільки Степан і zostався...

— То Гнат, а то Здрилюки... Бідняк і куркуль. Собака собаці хвоста не відкусить.

Занило в попереку, випростався, важко видихнув повітря.

— Певно, поїду я...

— На біду собака вне і душа ние, Іване...

— До чого ви?

— До того ж... Що я, сліпий, чи що? Та й... Ходім-но до хати,— став на ноги Синюк.

У хаті панувала напівтемрява, пахло свіжими травами, ладаном, у кутку горіла лампадка. Мерехтливе полум'я коливалося, страдницьке лице богоматері було по-селянськи простим та земним. На столі полумисок, у ньому проскурки. Іван глянув запитливо на Синюка.

— Сьогодні рік по Петрові... Зараз я.— Дід поліз навкарачки під запик *. Голос звучав ніби з бочки. Викректав назад, подав Іванові пакунок, щільно замотаний у цупку матерію.— На, подивись...

З печі спустила ноги потривожена Синюкова мати. Ноги, висушені й покручені роками, були наче петрові батоги, а сама така худа й мала, що скоріше скидалася на величезну, замурзану, страшну ляльку, ніж на людну.

* *Запик* — ліжка біля пічної стіни.

— Що там таке, Матвійку?— проскрипіла.— Хто то до нас прийшов?

— У чому тільки душа тримається?— мовив Синюк.— Одну картоплину в день, скибочку хліба, і бач — живе... Що ж зробиш — душу не виплюєш. То до мене, мамо...

— Скільки вже має?— запитав Іван, розмотуючи папір.

— Бог його відає... Мені на водохреще вісім десятків стукнуло, а їй... Бачиш? Я у грамоті мало кумекаю, але знаки розумію добре...

Заголубів від руки мальований тризуб, у вічі садонуло: «До всіх ширих українців...»

У кімнаті стало незатишно, стемніло, потягло прохолодою. Іван глянув на Синюка сивіючим поглядом:

— Де взяли?

— Де взяв?— перепитав Синюк.— У хаті...— кивнув головою за вікно.— У Тодосьчиній... Як зникла вона, ми забирали відти пожитки... Що там було? Кухор, кілька лахів... Коли б ми знали... Діти ж їхні у нас...

— Не тягніть ви жили!— сердиться Іван.

— Я їй кажу... Там у льосі ніша була,— розвів руками Синюк.— Невеличка така... Потайна... Денис на неї наткнувся. Зброї не було, тільки он це та ганчір'я якесь...

Іван пройшовся по хаті, хруснув пальцями,

— Чом не показали Герасимюкові?

Синюк промовчав.

З другої кімнати вичапала дідова дружина — баба Настя, убрана в довгу чорну спідницю, темну блузку, пов'язана темною хустиною. Обличчя — немов печене яблуко: маленьке, пооране безліччю дрібних зморщок, губи неначе рисочки, очі згорьовані й вимиті болем. Подала з полумиска проскурку:

— Нехай земля над ним пером...

У садку дівчора обліпила коня, гуртом підсаджувала дівчинку у сідло, де вже, вчепившись за гриву сиділо двоє замурзаних дітлахів. Інші з рук годували коня, він вдячно пирхав, лоскотав дитячі долоні м'якими губами.

— Ви вже, діду, нікому ні слова,— сказав на прощання Іван.

Синюк ображено засопів, відвернувся.

Об'їжджав поля, запам'ятовував: тут косою, тут жниварками, тут серпом. Й одразу забував — інше давило та пекло. Серце ятрилося, немов відкрилася далеко й глибоко схована від чужого ока виразка. І хоч ще вранці перехопив кварту молока, їсти не хотілося, а що вже насмалився — аж у голові паморочилося.

Додому приїхав пізно й, з'ївши холоднуватої товченої картоплі з кислим молоком, замертво впав у ліжко.

VI

Натомлене важкими думами Іванове тіло відпочивало, а збуджений, розпалений мозок продовжував діяти, відтворюючи в уяві химерні видіння, які так тісно переплітались із давноминулими подіями, що здавалися реальними продовженнями їх. Снилось Іванові, наче біжить він широким шляхом, сам себе не чуючи. Від незвички поколювало у грудях, між лопатками. Так він біг у тридцять шостому, коли поліція розганяла Колківську демонстрацію. «Скоріш до лісу!»— думав тоді. Це він добре пам'ятав, хоч скільки літ уже злинуло. Але тоді він був набагато молодшим, спритнішим, не те що тепер... Іван влетів у сіни, упав грудьми на двері, перевів подих.

— Ось він! — закричали за спиною. — Ага! Суче поріддя! Ага! Ми тебе зараз-з-з... Ха-ха-ха!

Десь узявся дід Хрунь, відьмак, ворожбит та зілляр, до якого колись возила його покійна мати. Він умів шептати від зуроків, від страху, від усіх хвороб на світі, замовляти кров. На голе тіло, заросле довгим сивим волоссям, одягнутий кожух навиворіт, в руках жбанок з святою водою. З-за спини діда визирає мати, ломить руки, вичитує:

— Ой, зурочили мені дитину! Ой, наробили лихі очі біди!

— Мовчи, бабо, нишкни,— глухо каже дід, б'є себе руками об поли, злітає птахом до стелі, а в руках уже огниво й трут.

Крась!— кресалом.

У вічі летить спалах: жаркий, сліпучий. Іскри скачуть увсібіч, затліває вовна на кожусі. Кімната повпиться димом, дихати стає важко, Іван кашляє, прокидається, й сну як не було: за вікном тапцювала заграва. Кинувся притьмом до вікна, відслонив ряднину й охолов: горів колгоспний двір. У скронях враз застукало, нестримно закалатало серце, затрусилась руки. Він не пам'ятає, як одягнувся, як вискочив надвір, як сідлав коня. Його тривога передалася коневі, й той, завжди вахлакуватий, мчав навзаводи з вітром, аж йокала селезінка.

Горів телятник. На багряно-яскравому тлі метушилися постаті розгублених людей з баграми, сокирами. Брязкотіли відра, мукали телята, тривожно покрикували люди. Полум'я з тріском злігало у чорне небо, злизувало гарячим язиком зірки. Всередині вогню щось тріскотіло, гриміло, немовби розверглася земля й викидала з себе довго стримувану злість.

— Води, давайте води! Не кидайтеся всі зразу... У рядок ставайте, у рядок!

Остеронь стоять жінки, хрестяться, обличчя у відсвіті червоного пломіння жахні й страшні.

— Відійдіть!— закричав хтось злякано.— Зараз упаде! Відійдіть!!!

Підгорілі балки затріщали, верх упав, у небо знялися хмари іскор. Хтось засопів над вухом Івана. Озираюся. Степан Музичук, завфермою. Брови та виї обгорілі, рот напіврозтулений, зуби біло лискотять.

— Від чого загорілося?— запитав Іван.

— Від вогню...

— Господи, що то діється?— несеться з темряви.— Чо то воно так?

— Може, хто недопалка кинув?

— На двох ногах той недопалок...

— Худобу врятували?

— Ціла... В кошари позаганяли...

Полум'я влягалось, дим спадав, а небо затяглося хмарами. Досвітня імла загула, зашуміла, блискавка розітнула хмари, прогуркотів грім. Линув густий, рясний дощ. Згарище засичало, заворушилося велетенською почварою.

— Пішли до мене, дядьку Іване, — торкнувся руки Степан. Жив він неподалік ферми.— Дощ перечекаємо...

— Ходім...

У сінях витер чоботи, зайшов у пизьку, темну кухню. На запику злякано тулилися жінки — Степанська дружина та тітка.

— Що там, Степане? Хто з тобою? — приглядалась тітка.

— Я,— сказав Іван.

— Не пізнаєш поночі... Що то твориться? Боже наш єдиний, боже... До яких пір будеш дивитися на наші муки! — парікала тітка, лапаючи по припічку: шукала сірників. У сінях почувся шум, за-

тим стукіт у двері. Іван здивовано підняв брови, перезирнувся з Степаном: у селі не заведено стукати.

— Прошу! — крикнув Степан.

Двері відчинилися, і до хати зайшли Герасимюк — начальник районного відділення НКВС, Йосип Вовчук — бригадир та незнайомий простоволосий чоловік у солдатській шинелі, оперезаний широким брезентовим солдатським поясом.

— Добрий вечір...

— Який то вечір? Ранок уже... Який він добрий?

Йосип примостився на лаві, Герасимюк втомлено опустився на табуретку, переплівши довгі ноги у збитих, заляпаних грязюкою чоботях. Незнайомий стояв, зіпершись плечем на одвірок, обличчя у тіні, виднілися лише глибоко засунуті у кишені руки.

— Худоба вціліла? — запитав Герасимюк.

— Кільком загривки припекло...

— Хто б міг підпалити? — обвів усіх припаленими утомою очима.

— Хто його знає... Може, й не підпал...

— А від чого загорілося? Вогонь з підпалу горить...

Тріщав гніт у лампі, злякано сопіли жінки. За вікном сірів ранок, голубів, зазиравав до хати.

Іван сидів мовчки, нипав очима по хаті, обличчя застигло, наче заморожене.

— На кого думаєте? Хто б міг зробити?

— Важко сказати що-небудь певне, — мовив Іван.— Тут як на пальцях кидати... Начебто в селі нема таких... Що тут гадати? Підемо туди, розпитаємо сторожа...

Вийшли на подвір'я. Хмари розповзалися, а грім на сході не вщухав, буркотів, погуркував, танув між світлими стовпами-променями заобрійного

сонця. Дихалося легко. Небо рожевіло, ширилося, викотився краєчок сонця, потім півкола, й ось — плеснуло у вічі. Запарувала земля, запахло молодою травою.

Згарище лежало прибите дощем, парувало. Деде диміли головешки. У повітрі висів гіркий, подразливий запах гарива, просочувався у жили, змлюював серце. На околицю попелища, зіпершись на палицю, стояв дід Семен, сторож, кивав головою:

— Горе ти наше, горе...

— Добрий день, діду!

— Хіба він добрий? Недобре він почався... Мало зараз добра, мало. Все живоїдство. Хто знає, як творити добро, а чинить зло — той грішить...

— Діду, — перебив його Герасимюк, — ви нам розкажіть...

— Хто перетворює добро у зло, — не слухає дід, — той виявляє диявольські риси. Уміти ж зло замінити добром — то дар небес і риса божа!

Іван та Йосип ховали посмішки, Степан похмуро мовчав.

Дивакуватим був дід. До війни мав ґрунт, проте жив біднуvато. Знали у селі — є в Семена, буде й у тебе. Борг правив рідко: позичка завжди босоніж ходить.

— Діду, — сердиться Герасимюк, — ми не маємо часу...

— Через те й зло світом блукає. Всі спішають, не мають часу слухати слово боже, а воно до лихого не кличе... Що вам сказати? Звечора обійшов усі хліви, стайні, подивився. У короварні корова заплуталась... Вешталась тут, — на цих словах Герасимюк подався до діда, блиснув очима, — дітлахи... Голуби з вишок ганяли. Я по домах спровадив їх. Коли б заманулось кому підпалити — то не трудно.

Я тут сам, а хлівів скільки? Іден, два, — лічив дід патерицею, — три, штири... А вівчарня ген аж де! — махнув палицею. — З кілометр буде... Вночі чую: овечки замекали. Дай, гадаю, гляну, мо звірина яка вештається, вовк не приведи... То, знаєте, хяч-ра бестія! Колись, ще покійний батько жив, під за-садинами дірку вигребли й вівцю висунули, що й ніхто не почув...

Герасимюкові нетерпеливилось, він поривався щось сказати, та незнайомий всякчас стримував його за руку.

— Пішов до вівчарні, а там тічка собача... Напудив їх. Йду назад, глядь — полум'я! Хутко сюди. А воно горить, а воно палахкотить!

— Звідки горіло? — спитав незнайомий таким басом, що Іван аж здригнувся. «Диви! — подумав. — Таке незavidне, а голосище...»

— Горіло від грубки...

— Якої грубки?

— Там комірчина була, — устряв Степан. — Чан стояв... Телятниці воду гріли...

— Літом?

— Вчора ветеринар лишай шмарував. Йому тра було гарячої води...

— Ви не заглядали до грубки, діду?

— Ні.

— Де зараз ветеринар?

— Напевне, вдома.

— Діду, — допитувався незнайомий, — що ж дали? Хто першим прибіг на пожежу?

— Бачу, що не справлюсь, ударив у било. А першим... — брижив дід лоб. — Чи не ти, Стюпко? — глянув на Степана.

— Здається, я... Навіть не вспів розіспатись.

— Діла... — примружено дивився Герасимюк.

Умовкли.

— Мо, я піду?— глянув дід на Івана.

Іван подивився на Герасимюка.

— Йдіть,— махнув рукою той.

Двір повнився муканням корів, криком доярок, пастухів.

— Справа серйозна, товариші,— роззирнувся Герасимюк.— Маємо відомості: з Маневицьких лісів на Прикарпаття пробиватимуться бандерівці...

Іван відчув, як у животі з'явився тупий біль і повільно поповз до серця. З Степанового лица зійшла кров, він судомно заводив ніздрями, засонів заярмованим волом.

— Ми не знаємо,— продовжував Герасимюк,— коли, де, якими силами. Відомо: пробиватимуться й без місцевих їм не обійтися. Без тих, хто добре знає навколишні ліси, потаємні стежки. Шлях у них довгий, ми розставимо їм пастки... Це буде важка робота, — потер підборіддя, усміхнувся невесело й стомлено.— Скоро жнива. Хліба вже дозріли. Спека стоїть... Один сірник — і все піде димом... Товариш, — узяв незнайомого за лікоть,— залишиться у вас...

— Михайлом мене кличуть,— загув, приязно усміхнувшись. — А прізвище — Черниш..

— Сам він з Кіровоградщини, але у нас давно... Ви повинні допомогти йому. Для сторонніх—уповноважений по вербуванню людей на Донбас чи ще куди-небудь... Зберіть комуністів, комсомольців, надійних людей, поговоріть з ними, порадьтеся... Загад, кажуть, діло справує... Здається, все... По-стараясь побувати на вашій нараді. Все. Прощатись не буду. До вечора!

Швидко рушив до підводи, напівдорозі, певне, щось пригадавши, зупинився, оглянувся та махнув рукою й пішов, ледь зігнувшись.

VII

Деякий час усі стояли заглиблені у думи, кожен, либонь, думав одне.

— Ну, що ж, — порушив олов'яну мовчанку Іван.— Стояти нема коли...

— Пропади воно пропадом! — лайнувся Степан. Очі його горіли злим вогнем, губи витягнулися і потоншали.— Взнав би, хто зробив, руки в січкарю — й на дрібні шматочки.

— Ви впевнені, що то підпал?—запитав Черниш.

— А від чого загорілося?

— Ти ж казав — від вогню, — сказав Іван.

Степан махнув рукою: мало що я казав.

— Хто поважився на таке,— мовив Іван,— добре знав: у нас немає часу на його розшуки, є інші справи, важливіші. Йоньку, — звернувся до Йосипа,— до жнив тра вивезти ліс.

— Як то?— здивувався Йосип.— Чим? Тих коней, які підуть на косовицю, я не чіпатиму.

— Я й не дозволю. Маємо три пари волів. Вони тобі за тиждень весь ліс перетягнуть.

— Та ви що? — витягується обличчя у Йосипа.— З Берестяного? Такий світ? Аби тільки за тиждень туди добрели. Що то дорога близька, чи що?

— Не про Берестяне йдеться... Район нам зараз нічим не допоможе, але наряд у Лищенський чи Воротнівський ліс я випрошу.

— То інша справа.

Сходилися люди, стояли над згарищем, стиха перемовлялись. Підійшов Василь Богранюк, бригадир другої бригади, стрункий вродливий чоловік літ сорока.

— Я на ферму,— сказав Степан.

— Не забудь: увечері до контори,— гукнув навздогін Іван.

— Від чого? — кивнув головою Василь на зга-рище, привітався за руку.

— Самі стоїмо й гадаємо... А ви вже вдома побували? — ковзнув Йосип по чисто виголеному обличчі.— Поголилися, перевдягнулися...

Сорочка у Василя розстебнута на грудях, маринерка * по-парубоцькому наопаш, з-під картуза вибивається пасмо русявого волосся. Мав довгасте обличчя, уважні, трохи косо поставлені очі, під гарним прямим носом ташувались повні, по-жіночому знадні губи.

— Кажуть, ви сюди чи не перші прибігли... дя-дю? — мовив Йосип. Він був одружений на Васи-левій племінниці. З куточків його вуст вигулькнув глум.

Черниш стояв нечулий, на лиці міна, мовби ши-ро жалкував, що трапив до них саме на злий раз. Василь оббіг його постать очима, прихватив губу густими білими зубами.

— Товариш з району... Вербує людей на шахти. У нас він нічого не вхопить... Самим потрібні — сказав Іван.

— А в інших селах як? — запитав Василь.

— Як і у вас...

— Кому то хочеться з свого двору? Нікому.

— Івановичу, то як?

— Що як?— перепитав Василь. Глибоко в очах щось блиснуло й згасло.

— Пожежа.

— Побачив проміння й прибіг.

— І все?

— А що ще? Прибіг, не було коли ловити гав: відро до рук... і... Що ви мене розпитуєте? Наче я знаю більше всіх.

* *Маринерка* — піджак від літнього костюма.

— Не більше, а прибіг першим,— встряв Іван.— Не бачив, то не бачив. Демко жеребця привів?

— Не знаю,— недбало здвиг плечима Василь.

— Як не знаєш? — здивовано підняв брови Іван. — Ти ж бригадир? Як то так? Василю, ти мені у вічі попіл не дмухай. Ухвалили ж — здати жеребця. Не продавати. Трапунок у нас тут, — пояснював Іван Чернишеві. — Подав один заяву до колгоспу. Має жеребця... Хоче його продати й за виручені гроші купити коня та корову. Коня здати до колгоспу, корову залишити собі. Ми йому заборонили тее робити, бо жеребець,— зацокав язиком Іван,— казка! Англійський, заводовий. Високий, широкий в кості. Буде добрий на плем'я... Вирішили корову виділити з колгоспних, а він щось далі крутить. Сьогодні ж, — повернувся до Василя,— щоб жеребець стояв на конюшні!

— Добре... А коли він не схоче?

— Як то не схоче? З такою умовою до колгоспу його прийняли. То вже наш жеребець. Ще одне — ти чим думаєш косити?

— Як чим? — усміхнувся Василь. — Жниварками, косами.

— Де твої жниварки? Одна у бур'янах біля того ж Демка ржавіє, друга біля кузні, а решта?

— Там,— сказав Василь.— На бригаді. А що?

— Василю! — лице у Івана поважчало, очі звузилися, зіниці на шпильки.— Василю! Щось ти не в той бік починаєш дивитися... Думаєш, як спільне, то нічیه. Помиляєшся. За все в тебе запитаємо.

— Ти що? — аж зблід на виду Василь.— Та ти що? Ну, не догледів... А ти... Всього ж не впильнуєш, а ти одразу...

— На те ти бригадир, щоб за всім доглядати, все бачити. Менше по бабах валасайся! — рубав Іван.

Василь жував губи, за примруженими повіками ховалися розгублені чоловічки, коло ока злякано забився живчик.

— Іване...

— Що, Іване?! — гримів Шибента. — Що? Ти вже до цього часу повинен бути у себе на бригаді, а не ходити тута, приглядатися! — шаленів Іван.

Йосип здивовано позирав на нього: ти диви! І в погоду часом грім ударить. Не часто побачиш роздратованого голову.

— Йду, йду, — майже радо сказав Василь і з місця рушив широким кроком.

— За жеребця не забудь! — кидав у спину Іван. — І за живварки! — Ніздрі тріпотіли, гучно видихав гарячий дух. — Маєш тютюн? — запитав у Йосипа. — З того переполоху кисет забув удома...

Ліпив самокрутку, пальці помітно тремтіли, крихти тютюну посипались на землю. З лиця сповзав жар, воно легшало, шал в очах рідшав, розтікався.

— Скільки ж то часу ще пройде, поки зрозуміють отакі, — заговорив перегода, — що людське добро — то святиня. Берегти його треба. — Нараз перевів мову на інше: — Ти мені скажи, що нам далі робити? Ліс вивеземо, хто будуватиме телятник?

Іван уже спокійний, розважний, стриманий, наче й не він навів хвилину тому.

— Нема мови за хлів, — роздумливо сказав Йосип.

— А що? — здивувався Іван.

— Причепу.

— Кого, кого? — перенігав Черниш.

— Причепу... Одна стіна є — корівник. Решту — у ріст теляти або хоч таку висоту, — провів ребром долоні на рівні грудей. — Дощок немає, то вкопаємо стовпи, обплетемо між ними лозою, ліщиною й закидаємо глиною. Солому на покрівлю...

— У тому є глузд! — зрадів Іван.— І в неділю. Га? Комсомольців попросимо, молодь. Є в тебе голова на в'язах! — вдарив по плечу Йосипа. Той зніяковіло відвертався.— А он і Петро біжить...

— Що сталося?— гукає віддалеки Петро.— Що аж то таке, га? — пересапнув.— Добрий день вам... І ви тут? — до Черниша.— Яким побитом до нас?

— І я...

— Що ви — знайомі?

— Знайомі... Підпалили, чи як? Ах ти, холера ясна! Хто б міг?

— Де ти пропадав?

— Та в районі ж! — скаче очима по головешках.— То туди, то сюди... Насамкінець до Олександрії досвід переймати... Опісля до Марії, а там ніч... А скільки тієї ночі у петрівку?

— Ну, от що,— сказав Іван.— Балачками справи з місця не зсунемо. Ти, Йоньку, збирай людей, пилки, сокири, бери воли й до лісу. Шукай лісника. Скажи йому: все домовлено, наряд у Івана є, привезе його сам. Я його виб'ю. Через Жигалюка. Він допоможе.

Жигалюк був заступником голови райвиконкому. У селі його поважали за працьовитість та простоту. Сильний та беручий, він не цурався ніякої роботи. Приїжджаючи у село, не одривав людей від діла, не збирав до сільської Ради, а йшов у поле чи на ферму й там, нарівні з усіма, робив те, що й інші.

— Він же наш уповноважений, — продовжував Іван.— Ти, Йоньку, захопи пляшку... Є горілка — легша гомінка... Може, якраз потрафить... А ви,— звернувся до Черниша, — ви вже з Петром якимсь... Вербування людей — то його справа...

— Яке вербування? — полізли брови на лоб у Петра.— Та...

— Він вербує людей на шахти,— перебив його Іван.

— Нічо не розумію, — стелув плечима Петро.

— Зрозумієш... То що — до вечора?

VIII

Увечері зібрались до контори колгоспу. Дівчата-комсомолки сиділи купкою, прихиливши голови, шептались, пирхали. Йосип гортав сторінки книжки, розглядав малюнки. Черниш, Шибента, Михальчук та кілька членів правління розмовляли проміж себе про всяку всячину, погоду, жнива.

Наради не розпочинали: чекали Герасимюка.

— Може, його не буде? — смачно позіхає Петро.— Я цієї ночі майже не спав...

— Буде. Мусить приїхати.

— Приїде — то враз тобі сон розвіє...

— Ти накличеш... Хтось іде, — прислухався до кроків у сінях, невиразного бубніння. Відчинились двері, й зайшли Лесь — уповноважена з району — та Герасимюк.

— Зачекались?—Гострі чорні очі Герасимюка весело вилискують.— Добрий вечір, кого не бачив і кого бачив... Зайвий раз привітатись не гріх. Правда? — Сідає коло Черниша, кладе йому руку на коліно. — Нам для нарад лишаються одні ночі. Як справи, товаришу заготівельник?

— Вербувальник...

«Сміятися уміє, — дивується Йосип. — Навіть гарнішає. А то завше мов солдат на чатах...»

— Почнемо,— говорить Іван,— тут зібрався весь сільський актив.

— Як у вас з колективізацією? — питає зненацька Лесь.

Іван сидить, опутивши брови, нижня губа вивернута. Повільненько відкрив очі, глянув на Лесь. По виразу очей видно: думками своїми він далеченько од цього місця.

— Колективізація? — підбрав губу. — Ще сім'я зо п'ять набереться.

— П'ять? — здивовано підносить гарні, вузькі, наче підбриті, брови Лесь. — Це ж неподобство! Сьогодні головне — суцільна колективізація. Суцільна! — махає різко рукою. — Нашу роботу оцінюватимуть по ній.

— Вашу чи нашу? — примружив очі Іван.

— Сьогодні головне не те, — устрям Петро, — сьогодні головне...

— Сьогодні головне — колективізація, — різко перебиває його Лесь. — І треба завершити її.

— Товариш Ленін говорив, що кооперувати селян треба добровільно, — тихо сказала молоденька, ще зовсім дівча, кирпатенька вчителька, й ніжне обличчя її поїнялося гарячим рум'янком.

— А ти звідки знаєш? — Лице у Лесь вмент споганіло. Струнка й худорлява, вона мала приємне, гарне обличчя, але тільки-но очі наливались стужею, воно робилося сірим й сухим, немов холодний камінь.

— Знаю... — забгала край хустини дівчина. — Йі товариш Сталін про це писали...

— Про що? — ще більше дивується Лесь.

— Ну... Цю... Статтю... «Запаморочення від успіхів»...

— Колективізація, — втрутився Петро, — справа важка й потребує багато сил, клопоту. Партія визначила прямий шлях, та й досвід є... По тому шляху і йтимемо...

— Партія визначила шлях для чесного хлібороба, а не для куркуля.

— Та який Моньчик куркуль? Чи Синюк старий? Вони кошенят не мають чим із запічка вимашити, не то що...

— Чому ж до колгоспу не пишуться?

— Що вам далися дві чи три сім'ї? Хай собі хазяюють... Прийде час — зрозуміють. У них іншої дороги нема — тільки до громади.

— А хто телятник підпалив? Хто? — нараз запитує Герасимюк, — чи не оті, що бокують від колгоспу?

— Я звідки знаю?

— Облиште сперечатись, — намагається всукатись у розмову Іван. — Ми не для того зібрались.

— Ніхто нічого не знає!

— Треба знати! Треба! — хмуриться Герасимюк. — Треба знати! Люди повинні нарешті спокійно пожити, доста відмучились. Пам'ятайте: охороняти колгосп самі повинні.

Лесь палила поглядом Петра, довгі пальці її сплетені й тихо потріскують. Здавалось, у ній тільки й живого, що очі та пальці.

Решта насторожено притихла. Іван сидів, поклавши на стіл важкі кулаки, покизував головою, й незрозуміло було, чого киває. Чи то погоджується з Петром, чи то з Герасимюком, чи то з обома відразу?

— Колективізація справа добровільна... — пройшовся кімнатою Іван. Високий та кремезний, з уважним поглядом сірих очей, він усією статурою, незворушним спокоєм ураз вніс лад у гармидер. Завше, коли він на чомусь зосереджувався або роздумував, нижня губа випиналась уперед. — Перший рік ми дали по чотири кілограми на трудовень. Два роки — пі грама. Коб не городи... Ви ж, товариші, незгірш од мене знаєте, де наш хліб. Вам відомо, що полишила нам війна. Спалені й зруйно-

вані міста, заводи, фабрики. Мільйони людей, які, крім своїх рук, не мають нічо. Нічо! Навіть городів. А вони ж будують для нас заводи, фабрики. Для нас! І допоки не стануть до ладу заводи — поти ми будемо орати на собі, волами. Але ж ми знаємо— все те дочасне. І знають люди. Не знали б, не вірили б, не підтримували б нас, партію... Не йшли би у колгоспи.

Іван умовк, обвів поглядом присутніх. По паузі продовжував:

— Для нас зараз найголовніше — то хліб. Буде хліб — буде все. Сьогодні у нас немає важливішого завдання, й ми повинні продумати все, до найменшої дрібки... Якась там одна чи дві сім'ї не вплинуть на колективізацію. Як на мене, то я особисто вважаю: колективізація у нас пройшла успішно. І чому ви, — глянув на Лесь, усміхнувся примирливо, — справді домагаєтесь отих ста процентів, га? А коли дев'яносто дев'ять і дев'ять та ще й з хвостиком?

— Так люди ж за тими процентами, — зпенацька зашарілась Лесь і від того погарнішала. — Конкретні люди, долі...

По домівках розходилися пізно.

Чумацький Шлях крився імлою. Віз гягнувся диншлом до верхівок дерев. Тинів у селі майже немає. Подекуди вориння, на якому зависає усяке зіллячко, а то здебільшого живопліт з безу, ліщини, грабини. Темрява між тієї деревини лежала густим киселем, небо ж зоряне, світле. Над Лиценським лісом, схожий на вузьку жаристу підкову, висів молодик.

Село спало в улоговині, як у великій чаші. Та сон той неспокійний, крихкий: крикне спросоння чайка у болоті, хлопне водяний щур — вода йде хвплями, ряхтить у місячному сяйві; зірветься та

загавкає спросоння бровко, наляканий химерним собачим сном чи підозрілим шурхотом, зловісно-грізно заохкає безодня, звідки бере початок Конопелька.

Іван, Йосип та Черниш стояли на роздоріжжі: Йосипові час повертати, тож припинились, задиміли на сон.

— Чадите тут,— відганяв рукою дим Черниш. Голос його у померку ночі густий, мов дьоготь.— Довго і я палив, зараз кинув, не переносу навіть запаху диму. Аж у скронях в'яне.

— Чого ж кинули? — спитав Йосип.— Здоров'я, чи як?

— Та ні... Знаєте, є такі, що дим на версту чують, і я, було, ледь не попався колись у засідці... Та то діло давне...

— Ви Герасимюка давно знаєте?

— Давно... І ще не бачив його таким гарячим, тому й дивувався немало... У скруті він зовсім інший: витриманий, спокійний. Справжній командир... Доля в нього... — покрутив головою Черниш. — Нікому не зичу такої. Сам він родом із Сарп. Сім'я у них була величенька, а зараз, здається, не зосталось нікого. У перші дні війни батька, матір та старшу сестру порубали сокирою...

— Господи! — вирвалося у Івана. — А то ж хто?

— Хто... Бандерівці... Меншого брата бульбашівці розіп'яли на хресті... Так то... Війни немає, а для нього вона ще йде... Кожного дня впритул із звірами. Та що розводити балачки? Ніч он яка...

Небо темне, глибоке, яскраві зорі плескались у ньому, й той хлюпінт линув униз, заповолював землю, колихав її у теплих своїх хвилях.

— Нема коли милуватись небом,— сказав Іван.— Лягаймо спати. Завтра роботи матимемо вдосталь... Підемо... На добраніч, Йоньку,— подав руку.— І не

забудь піти до Моньчика. Поговори з ним душевно, він зрозуміє, він мусить піти до колгоспу...

Йосип ще постояв якусь хвилю, потім кинув недопалок на землю, той заіскрився десятком дрібних зірочок, він загасив їх чоботом і пішов, зрідка оглядаючись.

ІХ

Як і в усіх селах, у Доброжі кожен мав прізвисько, що нерідко ставало тим ім'ям, по якому його знали не тільки у власному селі, а й в довколишніх. Запитай — де живуть Паранюки, то обов'язково зачнуть розпитувати: які? Бо ж у селі Паранюків замалим не половина. Та й хто кого кличе на прізвище? От Зайдів, Семенівських, Панасівських, Вихованця, Дубину, Сергійчикових — знають. А прізвище їхнє? Бог його відає. Треба старших спитати.

Моньчиків у селі цілий куток. Живуть вони купно на краю села, неподалік річки, при дорозі на Романів. Хати їхні стіна в стіну, тинів між ними немає, городи спускаються до левади, луки спільні. Куток гамірний, невгамовний. Тут як не спів, то крик, як не крик, то так якийсь вереск. Лаються, надто жінки, за все на світі. Аби не сидіти спокійно, аби сваритись. У суперечки між Моньчиками стороннім — зась! Моньчиківські чвари — то діло самих Моньчиків, й до них встрявати — крий боже! Враз забувають ворожнечу й чорною хмарою сунуть на чужака.

Старша Йосипова сестра Люба дружина одного з Моньчиків — Володимира. Тож Йосип сют-тут, з ділом і без діла заходить до них.

На кухні не було нікого. Тільки з печі чулося тихе посапування — додивлялись свої сні наймен-

ші та з кімнати долинали натужне хекання. Йосип відхилиє двері й ледве не свище з подиву: впоперек кухра долічерева лежав найстарший син Володимира Віктор, а сам Володимир крутився біля нього з поясом, лупцював по спині.

— От тобі маєш,— протяг Йосип.— У церкві ще не відправилося, а ти вже до серйозної роботи взявся? Чиниш як не християнин, а басурман — гріхи заробляєш в час святої молитви, — усміхався Йосип.— Що з тобою, чоловіче? Чо так розходився із самого ранку? — Вловив кінець реміняки.— Файний до тої справи. Німецький... З фронту?

— Тобі що тра? — зле висапуював Володимир повітря.

— Зара скажу... Вставай, Вікторе... Йди на вулицю, стань до сонця спиною — і сліду не залишиться. За що ти так його? — запитав у Володимира, коли за Віктором зачинились двері.

— Цілу ніч не спали через нього,— підперезався Володимир. Вийшов на кухню, набрав кварту води, вихилив у два ковтки: студив розпашілу душу.— Сам знаєш, який час нині, а він, стерво, на вечорницях засидівся і побоявся додому йти...

— Ну й що? А може, то й на ліпше? А то могло б трапитись, як із Стахом...

Стах, сусідський парубчак, зник несподівано з села. Лише через рік по тому найшли труп пастуха і то насилу пізнали по папівзотлілій одежі.

Скрипнули двері, й до хати зайшла Люба з дійницею.

— Добридень,— привіталася до брата.— Чо так зарання?

— Добридень, — сів під божником, дістав кист.— У справі я до Лотька... Важливу справу маю...

— Чи не до колгоспу?

— До колгоспу. Коваля он як тра,— полоснув

ребром долоні по барилкуватій шиї.— Сам знаєш, який інвентар... І нема кому ладу дати, до пуття довести... Лотьку, плюнь ти на те місто, га? Нащо воно тобі?

Володимир мовчав, висвічуючи посивілим волоссям. Люба підкладала в грубку хмиз, дослухалась до братових слів. Йосип затагнувся, запалі, худі щоки збіглися, і він у ту мить став схожий на мумію. Лише очі, великі, сірі, глибокі, палахкотіли негасимим вогнем.

— Не можу, Йоньку... Я там маю шість соток на місяць, а тут? Город тільки... Але ж на ньому не ростуть ні чоботи, ні черевики, ні одяг... Ти ж знаєш, скільки їх у мене. Одна дівка на виданні, друга боса ходить, троє он на печі, один надворі. А Віктор? Йому трохи більше як шістнадцять літ, а він драчку по селах ріже*... Завтра свати до хати, а віно де узяти при наших статках та ґрунтах?

Біля грубки важко зітхнула Люба. Йосип глянув на неї, і жаль різонув душу: сорока ще нема, а на цілих п'ятдесят виглядає. З-під хустини вибивається сиве волосся, лице зажурене, скорботне. Звівся, підпер стелю плечима, присів біля грубки, видув дим у челюсті.

— Я, Лотьку, розумію тебе добре. Але ж зрозумій і ти мене... Нікому зараз не солодко... Нікому. Йї кличу я тебе не до якогось бауера, а до своїх людей. Зрозумій — достаток колгоспу — наш достаток, його сила — наша сила.

— Може, й так, — неохоче погоджується Володимир.— Може, й так... Але он на Східній Україні колгоспи вже двадцять років, а що з того?

— А про війну ти забув?— У примружених очах Йосипа попливло щось недобре.— Про війну? Скіль-

* *Драчку різати* — розпилювати колоду на дошки.

ки спалено, знищено? Заново все починають... Заново. Бачив би, як жили там до війни. Та до війни хоч чоловіків було більше, а сьогодні одні жінки та діти залишились. Ти це знаєш?

— Знаю...

— Не розумію я тебе, Лотьку... І не розумієш ти одного,— з жалем мовив Йосип,— що всі наші біди — вчорашні. Сьогоднішні — то лише запорука того справжнього життя, яке розпочнеться завтра, за яке проливали кров і гинули на війні люди. І та прийдешність — не сон, не марево, справа часу. Ти ж хочеш все сьогодні. Надто ти нетерпучий, тобі хоч із-за пігтя виколупни, а дай!

— Все дочасне, тільки злидні довічні... Нужда не вміє мовчати, вона завжди нетерпляча. Голодного звідси,— поплескав себе по запалому животі,— підганяє... Ситій людині легше думається про завтра...

Йосип криво посміхнувся, похитав осудливо головою, наче мовив подумки: «Я — ситий? Що ти мелеш, чоловіче?»

— Мене завтрашній день лякає,— продовжував Володимир,— бо сили спливають щоднини і, здається, на завтра не зможу стати до роботи. Проте стаю... Через дітей. Коли не я — хто їм дасть шматок хліба? Підуть попідтинню...

— Не підуть. Не та теперика влада.

— Не та,— погодився.— Не та... А скільки у тієї держави таких-от голодранців ниньки?— зітхнув важко, примовк.

Мовчав і Йосип. Тріскотів хмиз, тютюновий дим танув по кутках кімнати.

— Принесеш той нещасний гріш до хати, а тута Софрон з облігаціями. А за що жити? За що? Глянь на мої руки,— простяг поперед себе — чорні, порепані, страшні.— Я цими руками хліб заробляю.

Заробляю, аж із шкіри вилажу, а додому донести не можу.

— Впертий ти, Лотьку, хоч вухо черепком ріж. Тільки одного не розумію: до війни двома руками тягнув за Радянську владу, куркульські межі різав, а зараз?

— І тепера за неї голову віддам, але...

— Що «але»?

— Не видно кінця бідам. Коли вже заживемо по-людськи?

— Лотьку!—вдарив важким поглядом Йосип.— Що ти говориш?— Встав і, не прощаючись, пішов до дверей.— Ти, Лотьку,— повернувся назад, постукав пальцем по столі,— упрягся у волову шкуру. Затям собі,— навис над Володимиром грізною хмарою,— коли усі так будуть, як ти... Ти хочеш, щоб тобі те, краще, на таці піднесли. А!— махнув рукою, пішов до дверей.

— Зачекай...— підвівся Володимир, пішов слідом.— Зачекай... Йоньку, чуєш, Йоньку, коні мені тра...

— Які ще коні?

— До Олики поїхати.

— А! Коні! До Олики? Не дам!— поїнялося обличчя гарячим гнівом.— Не дам! Пішки йди! Не заробив.

— Йоньку,— втруtilась Люба,— успокойся... Не біжи... Він не заробив, а я? Працюю ж у колгоспі... Та й послухай, що тобі Лотько скаже... А то ти одразу — не дам, не заробив... Сядь.

— Насидівся...

— Йдемо надвір...

Сонце вже підбилося на цілу коцюбу й зависло над Воротнівським лісом великою пахучою хлібиною. Йосип скинув кашкет, підставив лице небові, змежив повіки.

— Ще тиждень — і в поле... Коб тільки погода не зіснувалася... Збіжжя добре зародило цього літа...

— В колгосп я не запишусь...

— Знаю... Зацентий * ти, швагре...

— А от допомогти можу.

— А то чим? — дивився на нього Йосип.

— Можу в неділю вийти...

Йосип похитав головою, усміхнувся:

— Ти ж не витримаєш... Що я — не знаю ковальської роботи? З тобою ж челядникував...

З хати вийшла Люба, витирала руки фартухом.

— Йдіть снідати. Проси, Лотьку, Йоня...

— Ми люди свої, нас просити не треба...

На столі парувала картопля, у глибокій вагані воложилася капуста, темніли круглобокi огірки, лежала пучками цибуля. Посеред всього того гордовито пузанилася пляшка з каламутною рідиною. Володимир розлив, по хаті потягнувся густий горілчанний дух. Йосип скривився, наче від зубного болю, але випив одним ковтком.

— Ху! Живий буряк. Але крепка... Огонь. По жилах пішла, як брехня селом. — Набрив у жменю капусти, запхав у рот. — До Олики чо тобі?

— Дмитра Колядюка ти знав? Ні, напевне. Та й звідки? Ковалем він був у Олиці... З війни не прийшов... Файний хлопець був. Ну, ще по одній, — наповнив склянки. — Кузня його зосталася... Бачив я його бабу в Луцьку... На базарі. Хай йому! Води тра було долляти, Любко...

— Гріх таку розводити. За таку, мабуть, і не судили б?

— Просить мене Ганя... Жінка Колядюкова: приїдь забери, на милість душу, ковальське начиння...

— Пропадає... Дещо спродала, а решту ржа розїдає...

* *Зацентий* — впертий, настирний,

Я не хотів... Як так, задарма? Але просить... На милість душу, каже... Колись, каже, розбагатіємо... Ще по одній?

— Досить... Нічо не ївши — в голову одразу стукнуло... Піду... Коні в нас тепер за їздовими закріплені... Поїдеш з Синюковим Денисом. Він тоже чогось до Олики проситься... Коли думаєш?

— Може, в суботу?

Х

Але в суботу не вибрались. Під вечір прибіг Денисів син, Володимирів хрещеник, й, шморгаючи носом, передав, щоб готувалися на завтра.

— Чо батько до Олики їде?— запитав Володимир.

Хлопчина, позираючи довкола меткими синюківськими очима, відповів, що не знає, але чув, як дід казав бабі, що тра купити ялівку, є паша, кругом чагарники, чорт її не вхопить, нагуляла б жиру, продали б якому-небудь ліверантові * на м'ясо. Так, каже дід, багато хто робить, є такі, що тут-таки перепродують: базар в Олиці у неділю, а в Луцьку в четвер, то була б свіжа копійка...

— Де ж батько гроші взяв?— запитав Володимир.

Малий зашморгав носом, знизав плечима. Він не знає, але чув, як баба лаяла діда й казала, що він розтринькує сирітські гроші, йому бог гріха не простить, а дід сказав: ти, бабо, дурна, гроші люблять рух, поки підростуть Петрові діти, всього буде повно, все буде дешево. Баба його спитала, хто йому казав таке несусвітне, як він сам, на що дід назвав бабу старим дуплом, а баба діда крамарни-

* Ліверант — заготівельник.

ком, конокрадом та жеребцем. Засім його побачила баба, накричала й пригрозила, що спустить з нього штани і напхає кропиви, але, мабуть, забула, бо вже багацько днів минуло, а вона нічо не робить...

Денис заїхав у неділю вдосвіта. Доброжа ще спала, але в деяких хатах світилося, десь закалатав валок на колодязі, ліниво брехнув пес.

— Кк-к-к-ку-у-у-р-р-рі-і-і-ку-у-у!— рознеслося селом. Спочатку один, другий, третій, і ось вже співає ціле село, захлинається півнячим переспівом. Світ потроху наливається легким серпанком ранку.

— Ш-ш-ш-ш-ш,— шиплять колеса у піску.

Коні бредуть у великий круг сонця, голови опущені, між теплими боками теліпаються мотузяні віжки, другий кінець у руках Дениса. Він сидить, звісивши босі ноги. На ньому латана-перелатана, але чиста маринерка, темна сорочка розстебнута, оголює міцні волохаті груди, засмаглу, аж коричневу, шию. На суворій нитці висить олов'яний хрестик. Широке, вилицювате обличчя покраєне зморшками, сині очі, що на своєму віку бачили всяке, посвічують печаллю.

Володимир лежав горілиць, дивився у бездонне небо, де, ніби сало в річці, пливли білі хмаринки. Проїхали повз фігуру*, Денис скинув кашкет, перехрестився.

— До чого ти хрестишся?— насмішкувато озвався Володимир.— Ті ж хрести на всіх роздоріжжях вкопали, аби було на чому розпинати нашу долю...

Дорога вилучається поміж рідколіссям та широкою заплавою, що переходить в грузьке болото. За ним ряхтить золотом неширока річка. Денис прибатожив коней, ті рушили підтюпцем і знову пере-

* *Фігура* — високий дерев'яний хрест.

йшли на крок. За возом завихрилась пилюка, лїниво поповзла понад шляхом, припорошила траву.

— Денисе, як ти думаєш — є чорти на світі чи ні? Га? Мовчиш? Є. І я його бачив на власні очі... Як отсе бачу... Пасемо якось коні: я, Лотько Коваликів, Пилип Кисляків. Розклали вогонь, сидимо, теревенимо про те, про се... Аж ураз перед нами панок. При краватці, у штиблетах, маринерка на ньому золотими гудзиками сяє. Обімліли ми! Чорт і більш ніхто! Бо ж яка ще зараза до Забрудок приблується? Виймає той панок карти й припрохує з ним заграти... Заграли. Все, до нитки, програли... Тільки коні й zostалися. Не віриш? Йй-богу!— закликався Володимир. Зіперся на лікоть, дивиться на Дениса з непідробною щирістю й докором водночас.

— З тебе, Денисе, тра обценьками кожне слово витягати,— ліг знову.— Світати почало, і щось як свисне! Тільки луна гаєм пішла й куці зашуміли...

Денис навіть не ворухнувся. Цьвохає батогом, байдуже поглядає навколо тужними очима.

— Чорт був. Чорт,— мовив упевнено Володимир. Замовк. По якомусь часі запитав:— Як тебе жінка терпить?

— А що?— спроквола повернув голову Денис.

— Йй же тра хоч слово сказати, приголубити, а ти — як пеньок.

— Ти знаєш казочку про малого чоловіка та високу жінку?

— Ні,— пожвавився Володимир: буде якась мова. Денис цвіркнув крізь зуби:

— Не хочеться щось розказувати...

— Тьфу!— плюнув спересердя Володимир.— Поговорили...

Замовкли надовго.

Вїхали у Ромнів. На битій дорозі коні пішли швидше, віз заторохтів, колеса поскрипують, одна

за одною спливають хати під солом'яними стріхами. Тільки де-не-де цинкова бляха сяє проти сонця чи черепиця багровіє. А то все солома: брудна, чорна.

У ріденькому садочку коло кривобокої хатини край дороги одноногий чоловік на милицях, з порожнім лівим рукавом. Чоловік спідлоба дивився на них, у куточку рота слинилась цигарка.

— Чи ж не Яким?— пробурмотів, приглядаючись, Володимир.— Гей, Якиме!— гукнув, піднісши руку.

Чоловік і бровою не веде, дивиться німо.

— Може, й не він,— мимрить Володимир.

— Який Яким?— обертається Денис.

— Нашого Степана брат стренечний*... Наплодила війна калік, бери її враг!

Проїхали повз колгоспний двір. Дахи хлівів свіtilись голими кровками.

— Зимою згодували худобі... Скрізь біда однакова — од Києва до Кракова... Денисе, скоро розвалиться ваш колгосп?

— Не розвалиться...

— Не розвалиться сам — допоможуть...

Денис повернув голову:

— Хто?

— Мислиш, нема кому? Телятник згорів? Згорів. Чужий підпалив? Аби ж не так... Ні-і-і... Без свого не обійшлося. Зсередини підточать, Денисе, й не зоглядितесь, як гухне!

— Не дамо... Не той час тепера, і люди не ті, що до війни були...

— Ф'ю-ю-ю!— свище Володимир.— Час, люди... Чим то різняться теперішні од колишніх, га? Хіба що бога забули?

— Багато чим... Багато чим, куме, — зітхає Денис.— Знаєте, жив собі пес...

* Стренечний — двоюрідний.

— Ага!— похвавився Володимир.— Ну-пу... Жив псс...

Денис скося глянув на Володимира.

— Чого ви, куме, спішите мене на кпини брати? Нетерплячі ви... Жив собі псс... Сторожив садибу, гавкав день та ніч, відганяв лихе від дому... Годували його за вірну працю юшкою з чечевиці. Налле господар миску, поставить — їж, псино...

Говорив Денис неквапом, мовби розмовляв з самим собою.

Звіряв слова свої з чимось прихованим на споді душі, під самим серцем.

— Ів... Радів з життя свого. А чо ж не радіти? Кожний день свіжа юшка... Коли ж кинуть йому кістку, то аж не тямився з радощів. А чо йому не веселитись? Як думаєте, куме, чога? Не знаєте? Отож... Бо гадав — усі хлебчуть чечевичну юшку: і хазяйка, і хазяїн, і хазяйські діти... А насправді ж — ні... Отак ми колись жили, куме...

Коні забрели у глибокий пісок, стали притомлені, потяглися губами до травни на обніжку.

— Вйю!— шарпнув віжками Денис.— Як собаки ті!— наливався гнівом.— Як оці коні! Робили день і ніч, дозвільної години не мали. Отак ми колись жили. Але більш так не будемо. Не будемо!

Помовчав.

— Не знаю, як ти, Лотьку, але я себе людиною вчув... І не тільки я. На фронті з всякими людьми стрічався... Ти не гнівайся на мене, куме, але здається мені — ти ще й досі не можеш на себе місця знайти. Ти як ото маленька дитина: дай тобі все і враз... Прийшли совети, сказали — будете жити. А ти одразу: давайте, що обіцяли. Хто ж тобі має дати? Га? Я? Чи, може, Іван? А ти що? Сидітимеш склавши руки? Е, пі, брате... Тра й самому рук докласти, сил стратити...

Важко сапаючи, коні дерлись на узвіз, а діставшись верху, стали, вихекуючи важке повітря. Прямо перед зором у блакитному мареві даленіло містечко. У буйній зелені білили хати, лискотіли проти сонця шпилі височенного костюлу. Здалеку увижалось, наче на хрестах зачепилось небо хмарою й ніяк не рушить, висить голубим шуплаттям.

— Вже й Олика... Десь треба було б коні напоїти,— сказав Денис.

— Там, внизу, є потічок...

З'їхали у долину, пустили коні через міленький брід. Денис закачав холоші, скочив у воду, вдоволено охнув.

— Воно й не завадило б скупатись,— розгнуздывав коні.— Парко дуже...

Коні встромили гарячі губи у прозору воду, затихли. Денис зіперся на віз, і зовсім близенько Володимир бачить сумні, кольору неба, очі під ostrішкуватими рудими бровами.

— Мислиш — бандерівці за Україну воювали? Ні. За свої ґрунти, статки, за право пити кров з нас, тягнути жили безкарно. Посуди сам — хто пішов до них? Тільки багатирі. Отак-то... Навіть слова однакові за змістом — банда, бандерівці... Бандити, й більш нічого. Ет! Хіба тобі про це розказувати?

Нахиляється, хлюпає водою в обличчя, кропить груди.

— Ух!— крекче вдоволено.— Божа благодать...

Набрав у жменю води, вилив на коня. Кінь здригнувся, шкура пішла жмурами.

— Файно? Не трусись, дурню... Зараз я тебе трішки сполосну... Но, но! Не брикайся!

Володимир сидів, спустивши ноги, думав щось своє, дослухаючись до Денисового примовляння.

— Поїхали...— забрався Денис на віз.— Вйо! Не тобі це розказувати... Ліпше від мене знаєш, що

тут діялося... Ліпше... Ївга ваша де? Вона заважала Україні? А її діти?

— Ївга, Ївга... — важко зітхнув Володимир. — У тебе є тютюн?

— Ти ж не палиш?— дивується Денис та, глянувши на Володимира, лізе до кишені.— На...

— Не палю... Так, інколи бавлюсь... Розтравив ти мені душу...— Невміло ліпив цигарку, розтрушуючи тютюн на коліна.— Інколи попахкую... Вони там довго плавали... Ївга зверху... Хустка на ній біла була... Діти десь там, під нсю...— Хапнув спрагло диму, закашлявся.— Бодай його! Дере у горлі, аж очі на лоб лізуть... Ївга в колодязі, а Степана, чоловіка її, у льосі тримали... Вивезли збитого, очі зав'язані, руки дротом скручені. Колючим... На грудях зірку вирізали...

Денис крякнув, ковтнув слину.

— Як припинали його до воза, то сказав: «Люди, може, хто знає жінку мою, Ївгу...» Гадав — десь далеко від рідного дому. Не знав бідолаха, що в Доброжжі, ще й по-сусідськи... «Жінку,— каже,— мою... То перекажіть їй, що мене вже немає...» А її вже три дні не було! Був хлоп як дуб, а дався таким молокососам. Скільки їх згинуло того дня? Пилип Дзюнів, Іван Муньків, Дмитро та Фонька Василя Рябого... А за що? Таки вірно кажеш... За наніц. Дітям...— передихнув димом Володимир,— Томекові одинадцять було, а Кольові сім років...

Батіг у руках Дениса цьвох та цьвох!

— Була веремія... Не дай бог!

В'їхали в Олику. Проїхали повз мовчазні мури замку.

— Скільки там людей, за тими мурами, пропало? Прав у ту вулицю, Денисе... Та не в ту! Ось у ту. І хто такі вулиці вузькі поробив? Заїдеш, а розвернутись не можна. Хоч назад виточуй...

— Чо ми сюди?

— До кума заглянемо... Як дасть бог, то й перекусимо, закропимо душу... Тпр-р-руу! Приїхали...

Зліз з воза, заходився вибивати пилюку з штанів. Денис витирав запорошені ноги, діставав з-під соломи черевки. На подвір'ї ліниво брехнув пес: подавав знак господареві. З хати вийшов високий, жилуватий дядько з довгим цибатим носом, з обмотаною шиєю. Побачивши Володимира, розтягнув губи у широкій посмішці, розкинув руки для обіймів.

— Єй-богу! Дивись, хто до нас завітав,— захрипів. Недарма ж наснилося: птах у вікно бився,— тис Володимира до грудей.— Горло застудив... Зігрівся й води холодної ковтнув...

— То кум мій... І брат двоюрідний... Денисом кличуть...

— А мене Антоном... Заходьте до хати... Жінка парить якесь там зілля, п'ю його, а воно таке гірке, таке бридке — хай бог милує!

Від вікна назустріч їм підвелася молодиця, запута у барвисту тернову хустину.

— Добридень вам!

— Сідайте... В ногах правди немає... Та до столу, до столу... Ти нам, Наталю, щось придумай... Давно ти в нас не був, Лотьку. Як живеш? Як Любка твоя? Діти? Живі-здорові?

— Дякувати богіві...

У хаті пахло шкірою, варом, і той дух приємно лоскотав ніздрі. Олика здавна славилася своїми шевцями, але Антон Лівинський був чи не найліпший майстер поміж усіх майстрів. Знали його не тільки в Олиці, а й у навколишніх селах, навіть з Луцька, з Ровно навідувались замовники. Пошиє чоботи — зносу немає, вода з них як з гуски. Що й казати — шив добре.

Наталка була пригожою молодичкою з блакитними печальними очима. Жили з Антоном не перший рік, жили не бідно: при будь-якому часові людям треба у щось взутись. Та бог діток не давав. Де тільки вона не була! У Почаїв на прощу ходила, до Лаври у Київ їздила, старцям на молитву давала, а бач...

Денис кинув на неї оком, розправив плечі й одразу виріс, погарнішав. Володимир глянув на нього люто. Наталка ставила на стіл хліб, сало, цибулю, духмяну шинку, шаткувала те все. Володимир непомітно ковтав голодну слину, відводив погляд. Денис, щось пригадавши, зірвався з лави і притьмом до дверей.

— Ви куди?— Голос у Наталки трішки гаркавий, проте приємний.— Антон зараз прийде...

— Мені не Антона тра...

Незабаром повернувся з торбиною. Добув з неї кусень житнього хліба, грудочку сала, поклав на стіл. Подумав мить і забрав хліб назад до торби. «Ти диви! У Дениса перед живими сало водиться»,— подумав Володимир.

— Де взяв?— не стримався, запитав.

— Діти дзіка *на сильце вловили,— усміхнувся, розбризкуючи з очей по хаті шматочки неба. Наталка на те й собі посміхнулася, а Денис розцвів, заголубів.

До хати зайшов Антон, поставив на стіл запотілу пляшку.

— Воно, може, й гріх у піст скоромне їсти, але я так собі мислю: гріх що з губи, а не в губу, правда? Я ж не кого-небудь вгощаю, а рідного кума. Та й скільки того посту зосталося? Може, й бог не помітить нас. Не горілка,— розливав,— а нектар

* Дзік — дикий кабан, вепр.

божий... Тому й не повинно бути гріха, що божий... Березівка... Нумо, браття,— підніс келишок,— по чарочці ледащиці-живиці, що, кажуть, світ на собі держить, небо підіймає, видноколо розширяє...

Випили. Налягли на закуску. Денис їв мовчки, важко ворухив щелепами, сопів ковальським міхом. Володимир, заганяючи углиб голодний полиск, тримався поважно, наче наїдався кожного дня донесхочу. Антон підсував до гостей наїдки, наливав горілку, припрохував. Видно було, що гостям радий. Пообідавши, чоловіки зазбирались на ринок.

— Що ви купите в такий час?— стримувала їх Наталка.— Там же розбазар'я...

— Купимо чи не купимо, а подивитись тра...

По дорозі Денис, загрибаючи пилюку ногами, просторікував:

— Нащо вона мені потрібна, та корова? Пустиш її в гай і що? А нічо! Або чоботи взують, або вовки вибілять, або бандерівці на м'ясо пустять. То такий народ... Я їх знаю, оте поріддя!

— Відкіля?— косить на нього Антон оком.

— Знаю... Я все знаю... Пасти є кому... То таке... Але ж то — діти! Там, де пасти можна,— нема паші. Углиб заберешся — конче на щось напорешся. Там усякої всячини — хай бог милує! Після війни арсенали позоставались... Он у Грицька Уласиного трьох хлопців на шматочки... Раз-з-з — і нема... Один лишився, і той якийсь пришелепкуватий. Цікаво — чо так? В голову вдарило — і нема ума, га? Да-а-а... А Сергій Плитів? Без руки зостався... На все життя каліка...

— Є ще хто на базарі?— запитали малого чоловічка, що йшов навстріч. За ним на блаженькому мотузочку дрібкувала невсличка, мишастого кольору корівчина. Чоловічок зупинився, окинув їх поглядом, заперечливо похитав головою.

— От і купили!

— Що хтіли купити?— оглянувся чоловічок.

— Таж корову! Були! Ви он купили...

— Та ні!— крутнувся на п'яті, задріботів назад, показуючи в усмішці присуті зуби.— Та ні! Продаю.

— Невже? — зрадів Денис. Є бог на світі! — за-
колував біля корови.— Скільки хочете?

— Дві,— приплющив око чоловічок.

— Та ти що?! — здивовано вигукнув Антон. — За
що?! За таку корову? То ж коза, а не корова!

Денис поклав руку на хребет, притис. Корівчина
векнула, вигнулася, дістаючи черевом землі.

— Е-е-е! Та вона ж хвора!

— Сам ти хворий,— ображено засопів чолові-
чок.— В тебе не руки, а жорна... Тобі б...

— Може, й тра її купити, га? — зіперся на корів-
чину Денис. — Як вкрадуть — не буде такого жа-
лю... Скільки тута тієї корови?

— Коли хочеш купувати — плати гроші, а не во-
ловодься,— Володимирові нетерпеливилось, а Денис
з Антоном, розважливо посміхаючись, м'яли корову
з усіх боків, вже який раз лічили кільця на рогах.

— Скільки даси?— посмутнів чоловічок.

— Тисячу.

Чоловічок узяв налигач, потяг за собою переля-
кану корівчину. Ступив кілька кроків, оглянувся:

— Півтори?

— Ет!— махнув рукою Денис, поліз за пазуху.—
Давай. Могорич з обох?

— Я додому.

— Як так — додому? Ти що, чоловіче? Продав
корову й без могоричу?

— Та я...— нижеться чоловічок.

— Що — та я? От я... Я тебе під рукою понесу,
коли не підеш!

- Цього ще не хватало!
- До шинку!
- Може, до мене?
- Хто могорич ставить? Я чи ви? До шинку!
- З коровою?
- Корову припнемо.
- Не вкрадуть?
- У мене?— витяглося обличчя у Дениса.

— Не сміши людей, чоловіче добрий, — в голосі Володимира вчувалися сердиті нотки. — Корова під шинком, а ми в шинку? Тьфу! Ви як хочете, а я пішов. Мені до Колядючки тра...

— Ніде не дінеться твоя Колядючка. Скільки там тієї роботи? Вдух все вкладамо.

— Лотьку!— вчепився за рукава Денис.— Лотьку! — Не зобиджай мене... Ти ж знаєш, як я п'ю: від різдва до різдва... А ти одразу — пияки... Куме, ти мене знаєш. Не підеш,— наставився биком Денис, закрутив головою, — повік тебе знати не хочу! Не підеш? Тримайте-но, — подав налигач Антонові. — Я тебе на руках занесу!

— На дурне ти як згорів. Ну, йду, йду... Пустити рукав, а то обірвеш!

Із шинком та справами упорались аж під вечір...

— Ти їдь, а я заночую,— сказав Денис. — Проти ночі не вирушатиму... Без попасу корови не доведеш... Візьмеш мене на ніч?— запитав Антона.

— Про що мова? Ми ще по келишку кинемо...— Антон п'яно ліз цілуватись.— Лотьку! Холера ясна, — заплітав язиком.— Файний ти чоловік. Дай я тебе поцілую...

— Відчепись,— відмахнувся Володимир, гнуздаючи коней.— Відчепись. Іди спати...

— Тю-ю! Спати... Схаменися, чоловіче! Сонце на небі, а він — спати... Ми ще з Денисом по келишку кинемо... Правда, Денисс?

— Угу, — мугиче Денис.

— Йдіть, йдіть, — обходив воза Володимир.

— Лотьку, — зіперся на віз Антон, — може, ти поїдеш Ровенським шляхом, га? — примружував очі, облизував мокрі губи. — Чуеш, Лотьку? Безпечніше, ніж Чорним, га?

— Що ти верзеш? Давно вже нічо не чути... Та й до ночі буду вдома... Ну, бувайте! Вйю!

Коні натужно рушили з місця, потім швидше й швидше. Антон, тримаючись за люшню, пройшовся кілька кроків, зупинився.

— На все добре! — помахав рукою.

Віз торохтів по вибитій дорозі, подзенькувало залізо.

XI

Села Ставок, Ромашківку, Пальче проїхав ще завидна. Сутеніти почало у Хорлупі. Ще година, друга — й вдома. Коні у відчутті скорого перепочину бігли прудко, швидко. У Романові заїздом заглянув до своїх: жив тут батьків брат. Звечоріло на Синяківщині — поміжжі Романова та Доброжі. Перед благоденним місточком через перетічок, притоку Конопельки, коні зупинились, зафоркали.

— Вйю! — шарпнув віжками Володимир. — Вйю!

Коні ні з місця. Зліз з воза, обійшов довкола.

— Вйю!

Коні немов прикипіли. Тільки борозенний непокоївся: тихо хріп, перебирав ногами.

«Коні за версту біду чують», — подумав раптом, вкриваючись липким потом. Взяв корінного за вуздечку.

— Вйю!

В ту ж мить щось важке впало на голову, а з очей посипались іскри, місяць підскочив високо вгору,

вдарився об склепіння темного неба, полетів яскравою зорею до землі й розсипався на яскраві сліпучо-білі скалубини...

Прийшовши до пам'яті, Володимир почув стогін — жалібний, протяжний. Стогнав хтось поруч. Хто б це міг? Де ж то він є? Думки, мляві й нечіткі, з'являлись й одразу зникали. Спробував повернутись, глянути, хто ж то стогне, та не зміг: руки, ноги ніби сповиті, сили не було. Голова тріщала, гарячий обруч стискав її, вдавлював у мозок кості, пік. Нестерпно хотілося пити.

«Та то ж я стогнав,— плутались думки.— А де ж коні? Чи довго він тута лежить?»— тулив розпашілого лоба до прохолодної землі. Треба йти. Став навкарачки, потім поволеньки зіп'явся на ноги. Ступив крок, другий і полетів на землю...

...Стерня коле ноги, та він шпарить, аж дух захоплює! Батько послав його принести жінцям холодної води. У них же вода — на все село: п'єш — не відірвешся, а що вже холодна — аж зуби вивертає. Він батька дуже любить і, як виросте, конче буде таким же — високим, дужим і теж коня у навзаклад підійматиме. Підлізе — й раз-з! Кінь тільки задригає копитами...

А ось йому вже п'ятнадцять. Прийшов до них Ріхтер, німець-колоніст. «Дай мені,— каже батькові,— свого хлопця дерево вивезти з лісу». «Он того беріть»,— показує на нього батько. Микола, старший брат, вже ходив разом з батьком селами, хати врублював. Ріхтер глянув на нього, усміхнувся: «Куди йому! Ще в силу не вбився. Пуп'янок!»

Він ростом у матір пішов: низенький, коренастий.

«Ви не дивіться,— одказує батько,— що він зростом малий».

Пішов. Віхола аж свище. Ріхтер позаду у кожкусі, спиною до вітру сидить, люльку смокче, а він по-

переду, кіньми править, блаженська семряжина на ньому. Він уже знав, як зрізати, як укласти на сани дерево. Відмахали сосну метрів сорок. Уклали. Тепер Ріхтер попереду сидить, а він позаду біжить: притримує кінець сосни, щоб не заносило півсанок... Піт градом з нього, а його все кидає, все носить...

Володимир прийшов до пам'яті, розкрив очі. А де ж місяць? Ага, ось він висить жовтою плямою. А чому він такий жовтий? Нараз місяць зрушився й швидко покотився донизу, зник за темною смугою лісу. Дорога стала дибки, мов завудилений кінь, шугонула навздогін за нічним світилом. Володимир увесь напружився, кинувся вперед — треба ухопитись за дорогу, не пустити її, бо ж без неї він не трапить додому. Але не встиг, упав навznak, й знову попливло перед ним давно минуле...

...Ось він — учень коваля у Новосілках. Домовились за п'ятдесят грошів* на місяць. Коробка сірників коштувала гріш. Три роки вчився. Кмітливим був. За півроку вже сам стояв біля горна. Майстер був з циганів, а жінку мав українку. Дочка ж увібрала дикувату вроду батька й ніжну лагідність матері. Теклею звали. Гарна була дівка. І він хлопець файний: міцний, стрункий. Та сила й врода — то ще не багатство...

З неба на нього сипались зорі — великі, ясні. Вони нагадували велетенські вікна, за якими жили люди. «Зірки — то праведні душі, — казала колись мати. — То чиєсь життя. Впаде зірка — віддав хтось богові душу». А де ж його зірка? Де вона? У роті пекло, ніби розжарений шворінь увіпхнули. Хотів виплюнути, але повітря тонко просичало, мовби розпалений дріт у холодній воді. У вухах гучно билося серце: бух-туп, бух-туп, бух-туп. Найменший рух

* Гріш — дрібна розмінна монета.

причиняв жахливий біль. Міцно затиснувши губу зубами, перемагаючи біль, підіймався, ставав на ноги. Ну ось, можна помаленьку йти. Помаленьку.

Він утратив відчуття часу, йому ввижалося, наче він уже йде казна-скільки. А може, він збився з дороги? Може, коли лежав без пам'яті, повернувся у другий бік й зараз не додому йде, а кудись інше? Не дай бог, забреде у болота, то там уже ніхто йому не допоможе, там є такі вікна, що варто на них ступити — і вже тебе немає, і ніхто ніколи не відшукає.

Якщо він вірно йде, то скоро повинен бути місток. Скоро? Володимир хоче підняти голову, але вона у нього настільки важка, що це йому ніяк не вдається. Відчуття таке, мовби її налили свинцем, що вона пабагато важча за усеньке тіло: за руки, ноги, груди, живіт.

Де ж той місток?

Щось попереду мовби замаячіло. Але що? Невиразне, розпливчате й, напевне, жахне. Ага! Це ж осокір. В нього торік грім ударив. Зіперся спиною. Хмари рідшали, з них виглянув місяць краєчком. З дороги стікала фіолетова пітьма, на болоті невгамовно кумкали жаби, скрикували спросоння чайки.

Коли ж то він востаннє бачив Теклю? Коли? Ага! Як переказали йому, що лежить при смерті її батько, колишній його вчитель. Він тоді ходив провідати його. У війну то було: чи то в сорок другому, чи то в сорок третьому? Йшов назад і попався. Забрали його з дороги, привели до хати. За столом сиділи двоє чоловіків: один зарослий, наче піп, а в другого морда — як таріль.

Збоку, коло печі, вовтузилась п'яна напівгола дівка. Груди повивертала з-за пазухи, пипки на них червоні та великі, мовби вона вигодувала не одну дитину.

— У млин я з мливом раз прийшла...— вже вкотре затягувала дівка й не могла осилити початок пісні.— У млин я з мливом раз прийшла...— слинила товстогубий рот.

Друга, запевне, зовсім п'яна, бгалася в куточку широкого ліжка, раз у раз гикала:

— Ги-и-и-г.— Й лупала набряклими повіками, водила напилими очима.

— Підеш до нас?— допитував круглопикий з недобрим поглядом тьмавих очей.— Підеш?

— Ні-і-і...— крутить головою Володимир.— Люди добрі, подумайте...

— Хах-ха-ха!— регоче кудлатий. У нього веселі світлі очі.— Ми такі добрі, що нам твоє життя не варте печеної цибулі... Ха-ха-ха!

— У млин я з мливом раз ходила!— вискотить дівка.

— Заткни свою пельку!— кричить до неї круглопикий.— Підеш?

— Ні-і-і... У мене діти... Аж семеро...

— Ха-ха-ха...— шкірить жовті зуби веселий, кудлатий.— Семеро...

Один тримав за руки, другий живосилом запихав до рота приржавілого оселедця. Володимир крутить головою, плюється. Кудлатий б'є його кулаком межі очі, люто лається:

— Ми тебе нагодуємо, стерво більшовицьке!— Заломлює йому голову назад, тріщать хребці на шиї, порський оселедець поковзом сунеться у горлянку.

— У млин я з мливом раз прийшла...— розлягається у кімнаті.

Зв'язаного кинули до клуні, в животі пекло вогнем, посмага зсудомила губи, рот, язик. Так цілий день, а надвечір до клуні зайшло двоє. Перемлійий, перепалений Володимир був ледь живий.

— Хочеш води?— запитав той, що стояв ближче. Володимир сутужно скривив губи в посміх, кивнув головою.

— Зараз,— розстебнув той матню.

Володимир ціпив зуби, відвертався, плющив очі.

— Чого ж ти?— допитувався той.— Я тобі добре роблю, а ти? Не файно так, не файно...

— Яремо!—гукають від порога.— Чого ти там?

— Та пою тут одного...

— Як поїш?— дивується, підходить ближче.—

Ах, ти! Ха-ха-ха! — зареготав.— Ото придумав. Ото втнув!— аж сльозами зайшовся.

— Чого ви тута регочетесь? — став у дверях ще один.

Володимир повернув голову, мова начебто доброжанська й голос знайомий. Так і є. Кузьма. Сусіда його близький і родич далекий. Він ще у тридцять дев'ятому зник з села.

— Кузьмо!— покликав...

Насилу підвівся, одірвав ноги від землі, й, п'яно похитуючись, побрів дорогою. У кожний крок, по рух вкладав, здавалося, всю силу, всю потугу. Ось і місток. Занурив голову у холодну воду й пив, віддихуючись, знову пив, аж поки не заломило зуби та не зачав пробирати холод...

XII

Микитині гості влень сиділи у схроні, а вночі зникали разом з Федором. Тільки Василь щовечора заходив до кухні, мостився за столом, вирізував з поліна коників, півників, фігурки жінок. Микита читав біблію, віщував кару небесну за гріхи земні.

— Може б, того...— прокашлявся якомсь Микита.— Чуєш, Василю? Пора вже, а то непевний

час...— В його словах крилися тривога й лихі передчуття, чаївся страх.

— Мені поспішати нікуди,— спокійно відмовив Василь.— Що судилося, те й збудеться. Доля як зашморг: попадешся — не викрутишся, не відмолишся...

«От-от,— подумав Микита.— Посидиш тут, то не викрутишся. Діждешся, як віл обуха, і я разом з тобою». Натомість сказав:

— Тобі то так, а мені на старість нема куди з свого двору рипатись, роки не ті... З чистою душею хочу вмерти...

— Таки з чистою?— щириться Василь.

— Людям всім не вгодиш... Аби перед богом був чистий...

— Перед богом,— глузливо протяг Василь.— Хоч би перед самим собою не лукавили. На словах милостині просите, а за пазухою... Вас же за версту до раю переймуть... Матір свою чи не живцем у домовину поклали? За наймита? Кров виссете й дірки не зробите... нанашку,— докінчив насмішливо.

Микита спалахнув, випростався та, стрівшись з Василевими очима, стих, опустив голову.

«Щеня... Молокосос... Трапився б ти мені літ двадцять тому, я тобі показав би наймита». Зі злості навіть не подумав: скільки ж літ мав тоді хрещеник? П'ять? Шість? Тупо дивився у біблію, душа повнилась люттю, а в пам'яті, ніби в каламутній воді, спливало не таке вже й, здається, далеке...

Микита застав матір з наймитом. Сказав батькові. Після побоїв мати довго не лежала. Померла якраз посеред літа. А за тиждень батько, Пилип Іванюк — дебелий сорокадворічний чоловігя, не дивлячись на сина, сказав:

— Ти ось що... Відділити тебе хочу.— Говорив вивагом, як смолу виціджував.— Розумієш... Я ще

не старий... Ти вже одружений... Своя сім'я. Не хочу комусь клопоту завдавати... Оженитись думаю...

Микита від подиву аж рота роззявив. «Що він верзе? Місце після матері не вихололо, а він...»

— Ганну Остапову,— ошелешив батько,— думаю брати.

— Ганну!— вирвалося у Микити.— Вона ж...

— Не перебивай!— урвав, повів бровами.— Молодша від мене? Ровесниця твоя? Знаю. То для мене не вельми страшно,— усміхнувся вдоволено.

— Що люди подумують? Її року не минуло... Та що рік? На сороковини хліб до церкви хто понесе? Ви самі? Чи, може, разом з Ганною?— зло закінчив.

— У мене і люди, і піп,— склав вузлуваті пальці у кулак, тицьнув Микиті під ніс.— Осьдечки! Второпав? Мовчи, глуха, менше гріха! А ти не тільки оглухни, а й примовкни, бо...

Підвівся за столом. Встав і Микита. Впритул — твар у твар, найжачені, як два вовки, пекли один одного поглядами.

— Пильнуй язика! По світу пушу!

А ще за тиждень купив йому вісім десятин землі аж під Доброжею, верст за двадцять від рідного села. Допоміг збудувати хату, клуню, хлів.

— Хазяюй!— тільки й сказав, рушаючи з двору.

Микита довго дивився вслід: кований віз торохтів на вибитій дорозі, на вимощеному передку трусився наче від сміху батько...

До села Микита навідувався рідко. Людей знав лише тих, хто наймався до нього на заробітки. Йшли до нього охоче: хоч і вимагав роботи пітливої, скорої й не платив широко, але годував добре. Покумувався з Панасом Гншоком, а підросли діти — вирішили породичатись, як на те, й Василь вчодобав Марію. Люди, правда, подейкували, що не Панас Василюв батько, а Микита. Гарна була ко-

лись Панасова Настя — тілиста, вродлива. Сам Панас якийсь вуглий, а що вже скупий, аж синій!

— Ви, куме, аби могли, то її з воші шкуру здерли б,— сказав якось йому Микита. На великдень то було. Запросив Микита на гостину таких, як сам: міцних, гонорових. Від цих слів сполотнів Панас, але нічого не сказав, змовчав. Микита зрозумів: ляпнув дурницю і, щоб розрядити неприємну мовчанку, яка запанувала за столом, перебільшено весело засміявся, вдарив через стіл по плечу дрібнувато кума.

— Не гнівайтесь... До слова прийшлося... Я, куме, гешефт вам хочу запропонувати... Пийте, куме, пийте,— сердечно припрохував Микита.— І ви, кумо,— наливав Насті чарку, а сам під столом гладив пальцями сите стегно. Обсипалась жаром Настя, водила гарячими очима.— Грунти наші,— вів далі Микита,— поруч... І непогані... Будьмо!— вихилив чарку, заїв холодцем.— Дай боже кожному такі...

Вчувши про землю, Панас стулив рота, підвів очі.

— У вас син, у мене дочка... Га, кумцю?— обійняв Настю за плечі.— У мене Марія справна дівка. Маріє!— гукнув.— Зара побачите...

— Знаем ми вашу Марію... Файна... Нівроку ви кохалась...

— А скільки, куме, ви за нею дасте?— прискалив око Панас.

— Скільки?— примружився Микита.— Так... Так... Дванадцять десятин землі, гектар сіножатей, два гектари лісу...

У кімнаті стало тихо, як у вусі. Було чути, як за вікном без угаву гудять хрущі. Тоді й могорич випили...

Опісля могоричу шикувалося до заручин. Та примічав Микита: коли з'являється у хаті Василь, меркне Марія, очі гаснуть, ховаються за густими віями,

а проводжаючи його надвір, довго не стоїть, вертається скоренько до хати.

«Пекається його. Може, й не варт їх шлюбити?— думав інколи, приглядаючись до Василя.— Може, й справді він мій син? Хто його відає? Хіба то раз виціловував він високі Настині груди? Було колись... Минулося все. Був горіх, а тепер свистун...»

— Ти остерігайся,— сказав якимось Марії за вечерею.— Ти вже що заручена...— «Вона тепер мов тісто,— нараз подумав.— Чим більше місиш, тим густіше стає».— Вечорами менше тиняйся,— ховав масний полиск за повіками.— Я не перечу піти на порядки, діло, як кажуть, молоде...

— Петро біля неї крутиться,— сказав Федір.

— Який Петро?

— Михальчуків...

Микита від несподіванки перестав жувати. Марія поникла головою, Приська завмерла над полумиском, перелякано втупилася у чоловіка.

— Так...— проковтнув недожовану їжу.— Так...

Напровесні зазичав Петро жито. Стояв на подвір'ї, гарячі очі налиті сміхом, міцний, жилавий, голубив Марію поглядом. Позаторік, з такими ж голодранцями, як і сам, вимастив Панасові хліви вовчим жиром. Худоба, вчувши запах звіра, бісилася на подвір'ї, а бездомне собацтво збігалось звідусіль, вило, мов перед кінцем світу божого. Переляканий на смерть Панас привіз попа. Той тричі обійшов круг садиби, обкropив будівлі святою водою. Не допомогло. Тут і нагодився Петро з гуртом парубків. Сторгувались з Панасом на сорока злотих, що одведе нечисту силу. Розвели вапно, побілили стіни, забили вовчий запах.

— Так...— повторив Микита.— Так...— «То така пройда, що з кого хочеш мотузок ізсуче! Тепер на мої ґрунти зазіхаєш? Не діждеш!»

— Чо правцем нависла? — до жінки. — Йди стели...

Пріська підхопилася, за нею Марія.

— Постій-но,— притримав дочку.— Візьми-но віжки,— кинув синові.

Федір шмагнув з якоюсь насолодою. Марія стояла випростана, на блідому обличчі палали очі, уста міцно стулені, на шиї злякано пульсувала жилка. Раз у раз покиувала за плече, немов відмахувалася від настирної мухи. Аж охолов Микита: так мати його, бувало, робила, дивлячись у перекошене злобою лице батька...

— Досить,— спинив сина.

Довго не міг заснути тієї ночі. А уві сні примарилаь мати: цілувалася з наймитом, гляділа на Микиту лукаво, прикриваючись фартухом. Тієї ж ночі рішив: нема що пантрувати Василя, тра запивати, а то можна прогледітись...

Марія ходила сумна, тиха, вечорами сиділа вдома. Якось у неділю після обіду Марія стала край столу.

— Тату...— мовила уривчастим, тремтячим голосом. Микита важко підвів голову.— Я... Я... В мене...— видихла. І твердо вже:— У мене буде дитина від Петра.

Микита поволі ріс над столом.

— Що?— висапував.— Що ти сказала? Ах ти, шльондра!— загорлав.— Ти!— Схопив за одяг, рвонув. Тонка крамна блузка тріснула, відкриваючи півкулі пружних персів. Затис їх пальцями.

— Ой!— вискнула Марія.

— Я тобі їх повідриваю,— бризкав слиною.— Не будеш мати, чим своє байстря годувати!

— Ой таточку...— посунулась на долівку Марія, обвивала повними руками чоботи, тисла до грудей.— Ой таточку...

— Схаменися, Микито!— забігала окіл них Пріська.— Побійся бога! Твоя ж дитина! Побійся бога... Побійся бога...— вторувала, висла на руках.

Микита відкинув її, вона вдарилася головою об грубку, ойкнула, тихо вклалась на боку, немов до сну.

Федір накручував на кулак Маріїне волосся...

У снігах загушало, двері неначе вітром зірвало: на порозі став Петро, з-за спини визирав його супржаник, сільський коваль Паранюк Володимир.

Федір, не розгинаючись, дивився спідлоба, ловив позад себе у цебрику замашне метрове м'яло. Петро в один крок перетнув кухню. Федір відлетів до стіни, з полиці на голову забрязкотіли миски, ложки. Петро підвів Марію, горнув до грудей, Володимир садовив на ліжку Пріську, поїв водою.

— Бери... Бери ту суку!— затряс бородою Микита.— Але не дам. Не дам ні морга*, ні клаптика, ні трісочки! Геть з моєї хати! Геть!

Пріська кигикнула чайкою, заголосила.

— Мамо!— кинулась до неї Марія.

— Ти що? Не чула, що тато сказали?— перейняв її Федір попелястими очима.

— Ходім, Петре,— потяг за рукав Володимир.— Нехай вони тут показяться... Ходім...

З дня на день чекав Микита: ось прийде Петро правити посаг, ґрунти. Але Петро не приходив. Восени ж тридцять дев'ятого року буржуазна Польща згинула під німецьким кованим чоботом, а Західна Україна увійшла до складу Радянської України...

Найбільше новин приносив Панас. Досі рідкий гість, тепер він унадився на вечорниці. Переступивши поріг, хрестився, мостився на прилавку, як сорока на кілку, клав на коліна облізлу заячу шапку.

* Морга — 0,6 гектара.

Скільки знав Микита Панаса, стільки й бачив у нього цю шапку.

— Що то коїться?— нарікав Панас.— Що то коїться? Вчора хазяїн — ниньки жебрак, вчора жебрак — ниньки хазяїн... Але то все ненадовго... Совети довго не протримаються. Мусить бути на них погибель. Ой, мусить! Скільки то мені назбиткували? Оп голова,— плювався Панас,— стайню мені намастив вовчим лоем... Сорок злотих, як у колодязь, кинув. А то грошенята були...

Гучно сякався у пальці, витирав об заяложені штани. Нахилився до Микити, бив у ніздрі важким духом прілої вовни, шептав скоромовкою:

— Мій старший, хрещеник ваш, куме,— у Львові. Передавав привіт через надійну людину, казав — за Бугом німаки готуються, а то є, самі знаєте, сила... Скоріш би,— випростовувався.— Бо заберуть, хай їх мамі! Цілий вік докупочки збирав: по трісочці, по дрібці. Наївся лихої нужди... Боюся — піде все, як поза хмарою...— Що ж то, куме, я хтів вам повідати?— казав, уже тримаючись за клямку дверей, силкуючи низького лоба.— Завше так: як вельми тра — тямок відбирає. Ага! Чули? У...— називав прізвище чергового розкуркуленого,— ґрунти відрізали. П'ять десятин! Як і не мав! Два морги тільки zostавили. Що то діється, га? До нас скоро доберуться. Чує моє серце. На справжніх хазяїв така наруга! Робили ми, то й мали, а та голота...— рипів зубами, аж оддавалося луною.— Вам то що, куме? Зять... Хе-хе-хе... В советах ходить, — кривив губи.

І незрозуміло було: співчував Панас Микиті за зятя чи жалкував, що сам не має такого.

Микита після тих відвідин затискав у кулак бороду, супився чорною хмарою. Не вірилося, що й з ним таке станеться.

«Як не є, але ж не чужий він. Зять. А може, піти до нього? Хтозна, скільки протримаються поради? Рік? Два? Чи назавше прийшли? На тії Україні довго вже. Й тута мощно беруться. На германа надії мало — бачив їх у чотирнадцятому... Кишка у них тонка супроти Росії».

Мучився Микита, гинів, не знаходив розради, аж на силі підупав. Так до зимового Миколи. По святі вдарили люті морози, тріщала крига на річці, стріляли дерева.

«До весни не розпочинатимуть, а там — як бог дасть», — відлягло від серця Микиті...

Весна того року була рання, дружна. Перед вербною неділею Микита заколов кабана, а на вербницю, з церкви йдучи, заглянув до зятя.

Витирав у сінях чоботи, прислухався. Чув чоловічий голос, але чи Петрів, не добрав. Відкрив двері й пожалкував — Петро був не сам: круг столу сиділо кілька чоловіків, чадили самосадам. Марії не було.

— Легкі на слові, батьку, легкі... Проходьте, — пішов навстріч Петро, проте руки не простягував.

— Та я... До Марії я... — знайшовся Микита. — Пріська онукові гостинць передала, — показав на кошик у руках.

— У сусідів вона... І хлопець з нею. Неділя ж...

— Свято, — підтакував Микита.

У хаті западає тиша. Крізь морок диму Микиті погано видно обличчя присутніх, але йому здається, наче дивляться вони на нього й нишком посміхаються. Його опосідає злість, він встає.

— Піду... Бувайте здорові!

— Ходіть здорові!

— В гості чекайте, — обдало сміхом, як варом.

«Які то ще гості? — причинив двері й вкляк. — До чекався!»

Відорали...

«От тобі й зять,— думав.— Сподівався дід на обід, та й голодний ліг спати. Допоміг!»

Довго ще по тому ходив Микита на поле, штрикав палицею ріллю, квасив злобою. «Мое... Мое...»— стуготіло в скронях. Ненависть розпирала груди дедалі більше й більше, він відчував настійну потребу десь її подіти, на когось вилити, аби не спалити себе своїм власним вогнем...

А тут війна. «Слава богу!»— поклав хрест на груди.

XIII

Микита наче на світ народився! Ходив пружно, котячою ходою, злегка похитуючись, виляскував пальцями, усміхався, мовби й не він розмінював сьомий десяток. В душі відлунювала радість, вона тішила його серце, душу. Жити, звісна річ, гарно, а жити насолодою прийдешньої помсти — справжнє блаженство. Скільки неспокійних ночей збавив він, дивлячись у темну стелю, якої тільки карі не видумувала розпалена фантазія протягом цих таких довгих місяців. І ось воно! Збулося!

Микита відкладав день відвідин, прагнучи якнайбільше насолодитись чуттям відплати. «Ах ти, боже мій милий!— часто думав, латаючи верхи на клуні, хаті, підправляючи ворітницю чи так що-небудь роблячи на подвір'ї, аби тільки бути надворі, щоб можна було дивитись униз, в долину, де розкинулося село, мацати поглядом Петрову хату. Не дурно я чекав так довго. Є таки бог на світі. Є! По-квітаємося, Петре, за все... Я вже тобі віджалую, не поскуплюсь».

Микита й гадки не мав увігнати Петра в гріб. Ні. То для нього буде легка кара. Принизити. Нехай

Петро, нажаханий близькою смертю, впаде перед ним навколішки, вицілує чоботи, порох між ними, й щоб все село бачило, а найперше — Марія.

Він і найменшого сумніву не мав, що Петро вчинить саме так, а не інакше. Нехай тепер посмакує зашпори, поскніє, чекаючи свого тестя, постоїть на краю безодні, як колись Микита. Кров грала у жилах, мов у молодого.

Якось підкоротив бороду, поголився. Розглядав у дзеркалі прямий довгастий ніс, гарні рудуваті вуса, круті, трохи присипані борошном брови й не помічав глибоких зморшок на високому лобі, «гусячих лапок» на вилицях. «А Марія таки на мене подібна», — подумав вдоволено. Зодягнув посвятний костюм, хромові витяжні чоботи, засунув до кишені пляшку горілки й пішов до Гинюка в гості. Панас, побачивши Микиту, аж рота розкрив від здивування.

— Куме, ви? — наче не довіряючи своїм очам, перепитав. — Ви?

— Хто ж по-вашому? — засміявся Микита, потішений чудуванням Панаса. — Я... Чорти ж вашу хату минають?

— Чому ж. — змітала Настя з ослона невидимі порошини. — Сідайте... Трапляється, й чорти завітують...

— Та ну? — парубочиться Микита. — Хіба чорти з праведниками знаються? Я гадаю, що в них різні кумпанії...

Скільки знався Микита з Панасом, а в хаті другий чи третій раз. Попервах обминав через Настю, опісля волів домовати. Настя ставила на стіл закусь, а Микита тихцем зорів за нею, поверх голови слухаючи Панаса. Подалася Настя, підтопталася. Хоч і рум'яна на вид, здорова, крижиста, але все те брезкле, очі бляклі, наче водою налігі.

Випили, розбалакались.

— Ми тепернка їм покажемо, почім ківш лиха,— нахвалявся Панас, плямкаючи мокрими губами.— Відзискаємо за ґрунти, за розорані межі, за худобу, за ліси... Повернулося наше врем'я, повернулося... Ха-ха-ха...— потирав руки, очі лискотіли.

— Даремне брови бровиш — минулого не вловиш,— подала Настя голос з ліжка: не захотіла сідати до столу.— Не вернеться ваше врем'я, не вернеться. Тішитесь, мов малі діти, ката за хвіст вловивши.

«Минулого не вловиш»,— повторив подумки Микита. Налив горілки, вихилив. Горілка була мов вода, хміль наче висотався з неї. Микита ніколи не перебирав зайвого, мав свою міру: два-три келишки, а то жлуктував, як узвар. Подивована Настя поставила четверту пляшку самогонки. Панас товкся лобом об стіл, плакав, нахвалявся пустити усім голодранцям кров, намотати кишки на голову, а Микита мовби й не пив горілки: з кожною чаркою тверезів, думки чіткішали, тільки повіки важчали й постава набрякала, грузніла.

«Минулого не вловиш...» — гупало у голові. А він хотів вловити. Якась баба розумніша за нього?

Волонцюгував додому, а в голові одне й те ж: «Минулого не вловиш, минулого не вловиш...»

Небо було оксамитно-чорне, але без зірок, місяць плив над лісом багровою плямою й зовсім не світив. Перед очима спливала жалюгідна, п'яна постать Панаса...

«Що то ще сказала Настя? — силкував пам'ять, сидючи на ганку своєї хати.— Що? Ага! Земля не багатство... Добро в душі людини — найкоштовніший скарб її... Не багатство... Добро... Дурна еси ти, бабо! Дурна. Чо ж тоді за Панаса заміж ішла?

Затим, що сама землі й за нігтями не мала! Добро... Яке добро? Чиє добро..»

Марія стріла його мовчки. По тому, як суха, кам'яна байдужість скувала її обличчя, дотямив: Петра вдома немає. Й не тільки вдома, а й у селі. Мовчки опустився на стільчик, полюбляв останнім часом сидіти на низькому, глипав час від часу на дочку. Біля неї, тримаючись за полу, стояв онук, світив чорними, іванюківськими, очима. Довго мовчав Микита. А коли спостеріг у Маріїних очах розгубленість, не прощаючись, пішов з хати...

Ночі у Доброжжі були темні, зловісні, лихі. З усіх боків палахкотіло небо, вигравало промінням: горіли околишні села. Щоночі, рідко вдень, в Доброжжі чинився суд скорий, от чи праведний — Микита не задумувався. Вночі забирали одяг та худобу, а вдень Панас та трое здоровенних, мордатих парубійків розбирали будівлі, звозили до Панасового обійстя.

«Вочевидь, людині на старість у голові замакітрилося,— думав Микита.— Бог його покарав, забравши розум, а люди каратимуть — заберуть тіло...»

Зрідка до Микити навідувався Семен Здрілюк. Увалювався до хати важкий, глевтякуватий, сідав без запрошення до столу, клав на нього важкі кулаки, оброслі густим чорним волоссям, сопів гучно й чекав, поки Микита поставить на стіл пляшку горілки. Наливався нею, багровів, очі западали, крилися густими бровищами.

— Хитрий ти, Микито,— сказав якимсь після чергової порції.— Хитрий... Хитрюга,— п'яно хитав голомазою головою.— Хитрюга...

Микита відірвав очі від рук: саме прошивав сирівцем шлею.

— Що тобі таке до голови вбрело? Де я тебе ошукав?

— Мене ні... Мене ніхто не ошукав... Ти життя хочеш обвести круг пальця... І обведеш, обкрутиш... Я тебе знаю... Сидиш вдома, відгородився... З нами чом не йдеш? Чо відкаснувся? Що ти ждеш? Що...— мимрив.— Німці вже під Москвою.

«Москва — то ще не Росія,— думав Микита.— За Москвою такий простір, що кільканадцять Німеччин влізе... А люду? Ні, голубе, покотяться вони назад, покотяться... Не може бути, щоб така сила та гниді далася. Та й хіба втримаєш в покорі таку орду від моря до моря?»

Микита не симпатизував советам, він ненавидів їх люто, по-звірячому, але гнів той ніколи не за-тьмарював розуму. Немає гіршого ворога, як дурний розум.

Він мало уявляв собі розмір країн, захоплених Гітлером, але здоровий селянський глузд підказував йому, що території аж вельми великі як на Німеччину. «Рано чи пізно поли втинатимуть, щоб плечі полатати. Ниньки німці, угорці, румуни повкупно жнуть на один сніп, а тільки-но втихне — перегризуться за жирніший кавалок. Тут от в одній сім'ї ладу не доведеш...»

— ...карка вже не одному вломили і ще вломим. От ніяк до Моньчика руки не доходять... А тра якось вибрати час... За зуби віддячити,— відгортаючи пальцями губу, Семен показував щербатий рот. — О, бачиш? Нема двох... Ще тоді, як різали мою землю, він мене пригостив... То його робота... Дістанусь... Нехай буде про запас... Як вже не буде кого — ми його... — склав нігті великих пальців до купи,— як вошу...

— На потім сир добре відкладати,— сказав Микита.

— Який сир? А! Сир... Сир, кажеш? Овечий — то лайно! От коров'ячий — смакота! — аж заплю-

шнів очі Семен.— А ще коли яєць додати, молока, але краще сметани... То да!

«У тебе в голові сир з яйцями,— подумав Микита.— Що з тебе візьмеш? Залляв сліпи горілкою й нічо не бачиш коло себе. Я вже навідкладався — здимів Петро й сліду не полишив».

— А коли Моньчик щезне? — сказав.

— Моньчик? Щезне? Та ти що?! Ні-і... А діти? Він же їх наплотив, як за гріш маку... Микито, га, Микито? А чо то так? Тільки злидняк — дітей достобіса, а багатир — одне, двоє, га? В тебе он Марія та Федір, у мене одна Тося... Гм-м-м...— мимрить Семен, набирає зосередженої міни на обличчя, хоче спертись на долоню, та голова ковзається й він глухо б'ється лобом об стіл.— Хай йому! — тре чоло.— Так і тяму можна втратити...

Якось після його відвідин пропав Федір. Не було вдома днів три. Коли ж вернувся — Микита віддубасив його немилосердно, списав спину, що й курці ніде клюнути.

— В тебе що — жуки в голові завелися? Йолоп! Дурило! Полиш сю справу для інших, дурніших від тебе. Чо ти висуваєшся? Не вірю я, що німаки здолають советів, не вірю, і край! А ті теж мені,— бандерівців він інакше не називав, як «ті», — влізли між ковадлом та молотом... Розчавлять — і мокрого місця не залишиться. Як не одні, то другі. Втям собі,— научав сина,— тра потихеньку й напевне... Ти покилуй, а зашморги нехай інші накидають...

Наводив на розум сина, а сам сидів склавши руки, все чекав слушного моменту...

До хати зайшов Василь, сів під божником, добув захалявника — на коліна посипались трісочки...

Ранньою весною сорок другого Микита вперше стрівся з Малим Яриком, або, як він просив себе називати,— добродій Ярослав. Було це після пас-

ки,— вона то́го року припала на початок квітня,— Микита, сидючи в хаті, мало дослухався до шарудіння у снігах, думав, може, хто з хатніх, й немало подивувався, коли до кухні зайшов височенний, раменний чоловік років під сорок. Поштиво привітався з усіма, Присьці навіть руку, почоломкав, назвав паніматкою, дозволився присісти. Завів мову про війну, про життя-буття, про всяку-всячину. Очі мав світлі, тихі, ласкаві, проте зіркі.

Мова текла повільно, спотикаючись, а Микита ламав голову: кого ще принесло до хати?

— Доволі, мабуть, приглядатись один до одного,— перейшов нарешті до діла незнайомий.— Нам треба вірника, людину, яка б не була на підозрі у людей і якій би ми довіряли сповна...

Говорив незнайомий вишуканою мовою, старанно добираючи слова, й було важко здогадатись, з яких він країв, але що не волинянин — Микита допетрав таки відразу.

— Чули ми про вас багато... Зима показала нам, що у нас не все гаразд з організацією продовольчо-амуніційних складів. Бази, не без того, були підготовлені заздалегідь, та їх було обмаль, а деякі опинились на території, котрі контролює советська партизанка. Ми допевнилися — годиться мати запасні бази у людей, які симпатизують нашій справі. Живете ви на відлюдді, нікуди не втручаєтесь, отже... Вибір упав на вас.

«Ось вона, влада! — зрадив Микита.— Тиха, непомітна, але всесильна! Дочекався я свого!»

Приїздили вночі, везли хліб, сало, смалець, ковбаси, м'ясо. Микита аж плечі розпростав, посоліднішав. З'їздить до Луцька — є золото, срібло. Шепне на вухо чиясь ім'я — немає людини.

Малий Ярик навідувався рідко — раз на місяць.

Випивав каганець гербати*, хмільного в рот не брав, і зникав, прихопивши дещо з вторгованого. Якось прийшов не в свій час і стрів Марію. Тоді й зародилась в Микити думка — відомстити Петрові через Малого Ярика. Скільки сил він поклав, поки добився свого! Навмисне у ванькирчику ліжко поставив, онука забавляв, поки Малий Ярик тішився з твоєю, Петре, дружинонькою, а з моєю дочкою. Хе-хе-хе!

XIV

Двері замалим не зірвались із завісів: до хати влетів збуджений, розчервонілий, захеканий Федір.

— Кличуть,— видих і припав до кружки з водою.

Василь схопився з лави, мов його хто шилом штрикнув, притьмом кинувся у сіни.

— Фіру підженеш! — гукнув уже звідти до Федора.

Кулею вилетів на подвір'я, стежкою до річки, одним кроком перемахнув через заплаву, поле. Не добігаючи шляху, стишився, нашорошився. Від землі відірвався Кислий, махнув рукою.

— Що там? — спитав Василь, лягаючи поряд.

— На ранок йому треба бути в районі...

— Так...— глянув на годинник.— Третя... До міста десять кілометрів... Скоро вирушатиме,— прошепотів сам до себе.— Почекаємо... Чекали більше...

Сповзали темні хмари, відкриваючи холодну таріль місяця, від річки тягнуло прохолодою, долинало хлопання. Час наче зупинився...

Ледь чутно дзенькнув ретязь. Василь підвів голову, до болю в очах вдивлявся у передсвітанкові

* Гербата — чай.

сутінки. Наче щось замаячіло?.. Торкнув Кислого ліктем, той закивав головою. Постать наближалась, обриси чіткішали...

Зненацька схоплений Петро мить стояв, мов з дерева рублений, затим рвонувся, та було вже пізно: Ворон з Кислим налягли на плечі, Василь стис за горло.

— Руки в'яжіть, рук-к-ки-и-и...— сичав Василь.— Хутчій! А то задавимо... Він нам живий потрібний...

Кислий вхопив Петрову руку, ударив до коліна, немов ламав поліпо,— кістка тихо трісла, Петро хлипнув і затих. Обмотували, натягли мішок на голову. Федір підігнав воза, кинули Петра на солому, самі вмостились зверху...

Обік дороги сонно мріли куці ліщини, на небі виравали зорі, переморгувались з журним місяцем.

Бродом переїхали річку й невдовзі були на подвір'ї. Федір випряг коні, борозною повів до річки. Василь, Кислий та Ворон самотужки вкотили воза до клуні. Глухий стогін добувався з Петрових грудей, бився об стелі клуні, зависав у чорному морці.

Василь, набиваючи у рот Петрові всілякого ганчір'я, говорив:

— Я, Петре, вірю, що ти лежатимеш тихо, але кажуть — береженого й бог береже...

Петро дивився на нього очима, повними муки та ненависті. Здавалося, вихлюпне оте усе через повіки — й зчорніє земля, спопеліє дерево.

— Кляп тобі не завадить... Хіба що не зможеш щелепами ворушити, але то таке... Ми ж не збираємося тебе годувати, а балакати ти, либонь, і сам з нами не захочеш... Я таких знаю,—сміялись очі Василеві, лискотіли.— Коли би ти знав, скільки я перевів таких, як ти! Десятки. Та що десятки? Зі сотню тільки на східних кресах, а тут — і не питай.

Я міг би тебе й зараз розійляти надвоє... Знаєш,— нахилився до Петра, сказав довірливо: — Маю досвід. Набив руку. Ну, вибач, піду передрімаю,— позіхнув, аж щелепи затріщали.— Через тебе ніч згайнували... Я, правда, не виню тебе в цьому, але ж мені вже так кріпко хотілося з тобою побачитись, згадати дещо й борг повернути. Довго я його носив. Ой, як довго! Пік він мене, не давав спати. А тепер вже...— радо потер руки.— Ви вже подивіться тут, хресний,— сказав Микиті, вийшовши надвір.— Щоб ніхто до клуні не заходив.

Микита хмурно глянув на нього, пішов до хати, невдовзі вернувся з великим замком.

— Ти нащо клуню замкнув? — запитала Приська.

— Кури заходять, розгрібають соломую... Ти ж завжди забуваєш прихилити двері. Я не буду ходити за тобою слідом, — відмовив, не відриваючи очей від колодки, сидів на стільчику, цюкав барткою, рубав хмиз на зиму.— В село сьогодні не йдеш?

— Чо?

— Та так спитав... Може, завтра до Марії поїдемо?

Приська аж зупинилася: що то з дідом сталося?

Весь день просидів Микита, дослухаючись до навколишнього світу. А час тягнувся неймовірно довго...

Жаристі промені призахідного сонця, пробиваючись крізь щілини у стінах, фарбували людей, околот у багрянний колір. Петро стояв посеред току, обережно підтримував зломлену правицю, похитувався, щелепа відвисала. Василь сидів на биндюгах, недбало гойдав ногою, жував зів'яле стебло. Біля дверей примостився Ворон. Кислий походжав позаду Петра, блимав поглядом, наче злодій по ярмарку.

— Вибач, що так негарно повелися з тобою,—зачав Василь.—Але що вдієш? Ти ж гребуєш нашим товариством... Хлопці, а що то ви не припрохуете пана-товариша сісти? Неуважливі стали ви... Ай-ай-ай... То вже зле,— осудливо похитав головою.

Кислий ошкірився, сплюнув під ноги, Ворон бай-дуже длубався патикум у землі.

— Чого мовчиш, Петре? Може, рот болить? Вибач, вибач... — глумливо посміхнувся. — Вимушені були. Якби то не я сам тее зробив — обов'язково поплатився би... Не віриш? Ми ж товариші... Коні, правда, разом не пасли, але до дівчат разом ходили... Що то за літа були, правда, Петре?

Петро мовчав. Вираз його обличчя свідчив, що думками він далеко звідси. Десь, може, бродив стежками минулого, яке вже стало забуватись, але нараз воскресло, викликаючи смуток.

— Не блазнюй, дурню,— проказав нарешті Петро втомленим голосом людини, яка знає, що на неї чекає.— Коні... Дівчата... Потішитись хочеш? На, викуси,— зігнув руку в лікті.— Йолопе!

Василь став на ноги, підійшов упритул, зажував слину.

— Я тебе вкушу... Та так, що від тебе тільки недогризок зостанеться! Ти скажи, де батьки мої? Брат Юрко? Добро наше? Скажи, як Україну продавав жидам та комуністам?

— Ти, певне, думаєш, що Україна, а що твоя комора — однаково? Йій-богу, не знав, що ти такий дурень! А ще у Львові вчився... Добро... Нічо у тебе свого не було... Людське все. Жили ви з чужої комори, а не з пучок своїх...

До клуні увійшов Микита.

— Ще один борець,—зневажливо усміхнувся Петро.— Чи не забагато для однієї клуні патріотів, га?— обвів усіх веселими очима.— І ти з ними,

Андрію? — похитав головою, сказав докірливо Воронові. Той глянув на Петра, опустив голову. — Такий же бідак, як і я... Коні чужі пасли разом, просвітлої години не мали за роботою. Чим тебе заманули ці упирі?

Василь глянув на Кислого, показав очима на Ворона. Кислий повів шмайсером: чорне дуло застигло на рівні Воронової голови.

— Що вони тобі наобіцяли? — допитувався Петро. — Землю? Хто тобі мав вділити кілька моргів: Гинюки чи Іванюки? Ага, вони вділять, та тільки для того, щоб у горло затовкти... Мати твоя одною зосталась, без годувальника, без сім'ї, сестру німці замордували. Такі ж, як оці, а ти...

Цурпалок тремтів у руках Ворона, голова хилилась на груди.

— Сміливий, — перебив Петра Василь, — сміливий. Нічого не скажеш... А де все те дінеться, коли безноса у вічі зазирне? Не заплачеш? Чоботи мої не лизатимеш?

— Знаю я — ти цього чекаєш, але будь певен — не діждешся. Навіть коли ти мене різатимеш на шматочки, й то я не видам ні звуку. Я комуніст. А комуністи вміють умирати. Їх цьому вчили не один рік. Ти краще подумай — що ти чинитимеш, коли тебе становитимуть до стіни. Жаль тільки, що не буде кого ставити... Не розумієш? Ти ж мрець. Давно здох. Живий мрець. Глянь на свої руки. Глянь!

Василь несамохіть кинув погляд на руки: криваво-червоний промінь вечірнього сонця жеврів між пальцями, скапував на землю багряними краплями. Василь злякано струсонув руками, поточився назад.

— Боїшся? Ха-ха-ха! — зареготав Петро. — Страх уже виїв твоє нутро! Ха-ха-ха!

— Ти-и-и... — засопів Василь, нахилився до захалявника.— Ти-и-и... Я виріжу твого поганого язика...

— Всім не виріжеш, недолюдку! Хах-ха-ха! Горлорізи! Смертю лякаєш? України захотіли? Курокради...

Василь вовком кинувся до Петра. На мить застигли обое в страшних обіймах. Василь відступає крок, Петро никне головою: в грудях здригалося руків'я ножа. Кислий розмахнувся, вдарив прикладом Петра по карку. З рота тонкою цівкою потекла кров, простяглась червоною ниткою неголеним підборіддям. Кислий вдарив ще раз. Петро захитався, нахилився уперед, тиснучи руку до грудей, хитнувся й посунувся долі. Тихо ліг ницьма, гріб холодніючими пальцями ціповану землю, сіпнувся, перекинувся на спину, глянув востаннє на бантини й затих. Микита копирснув Петрове лице чоботом і вийшов.

Смерком вкинули тіло на віз, прикрили соломою. Зігнута Петрова рука весь час вилазила з-під соломи, погойдувалася, ніби комусь погрожувала...

XV

Ранок був сірий, заспаний. Каламутний диск сонця блідо просвічувався крізь бляклі нерухомі хмари. Сірі, обірвані, вони плутались поміж віттям дерев, стікали на землю мокрими патьоками. Небокрай губився у свинцевих хвилях, каркало вороння, носилося зловісними привидами, вганяло в сум.

Йосип стояв у дверях конюшні, дивився на широкий колгоспний двір, по якому, незважаючи на негоду, з вереском носилася дівтора. Колгоспний двір став для них своєрідним місцем ігрищ.

«Тра буде підібрати легких та кмітливих на жниварки»,— подумав. Колгоспні коні не відзначались особливою силою та витривалістю, нема що гріхатити — годували їх біднувато, скупю. Тому запрягали їх у жниварки цугом, і на першу пару завжди добирався легкий хлопчина.

З конюшні тягнувся теплий дух стійла, гострий запах сечі, доносилися сердиті голоси Степана та конюхів.

— Ну, хіба він винен?

— Що ти мене питаєш? Он він стоїть, — то на Йосипа.— Йди його спитай...

— Вже спитали...

— Не кричить так. Чути ж йому все...

— Ну й нехай! — ледве не кричить Степан.— Нехай чує!

Йосип похмуро дивився поперед себе, зіпершись плечем на одвірок. У його широкоплечій та крутогрудій постаті вчувалася величезна сила. Руки міцні, долоні широкі, розбиті важкою працею. У Йосипа все велике: горбатий ніс, різко окреслені губи, квадратне підборіддя, але все це не псувало сіроокого обличчя, а, навпаки, надавало йому мужнього та привабливого вигляду.

— Я не боюся,— почулося після довгої мовчанки.— Але...

— Що — але? — не вгавав Степан.

Здихала кобила. Впочі ввірвався жеребець, наповів на коней. Одну жеребну кобилу скалічив на смерть, і зараз вона лежала посеред конюшні, далеко відкинувши голову, важко стогнала. Розлютований Йосип обіклав сторожа, конюхів, на цю перепалку нагодився Степан, то не минув і його, твердо пообіцявши — усі вони заплатять за кобилу у трикратному розмірі, а це майже десять тисяч карбованців.

— Ненависті набрався у тій Німеччині,— донісся злий голос. Степана.—Хіба ж хто хотів такого лиха, подумав би сам...

Йосип здригнувся, різко повернувся, рушив було в глиб конюшні, але зупинився. Всунув у губи цигарку, затягнувся, аж затріщали груди. Мить постояв, мов у задумі, й пішов до дверей. Двір перед ним широкий, рівний, наче апельплац. Набрякла, мокра земля вислизала з-під ніг, іти було важко, й він тягнув ноги, ніби до них були прив'язані свинцеві гири.

«Свинцеві гири»,— гірко усміхнувся Йосип. Довго він їх пам'ятатиме. Свинцевими гирями розважався помічник коменданта концтабору під Магдебургом. Дротом чіпляв їх до ніг ув'язнених і влаштовував перегони — хто швидше добіжить он до тієї купки цегли...

До Німеччини Йосип трапив не з своєї волі. Коли вивозили молодь на роботу до рейху, мали їхати або він, або сестра. Хто-небудь, аби з хати була людина. На сімейній раді рішили: поїде він. Хоч віком молодший від сестри, але як не є—чоловік, та й бог здоров'ям-силою не обділив. Мати ламала руки, косматила коси, голосила, наче за покійником. Батько носився по хаті підстреленим птахом й разуразно повторював:

— Не вий, бабо, не вий... Не вий, кажу тобі! — А сам відвертав обличчя, ховав очі.

...Людей у вагоні — як огірків у бочці, смердить потом, повітря сперте, парке. Чути жалісливе зітхання, плач, невиразне бурмотіння, лайку, журливий спів. Навпроти Йосипа сидить чоловік уже в літах, вивернув сорочку, давить воші, бубнить під ніс:

— Решето, а не сорочка... Чисто тобі решето. Геть воші з'їли. Тра, кажуть, їхати... Тра... А куди? На яку зламану голову? Тра... Не поїдеш, кажуть, то

ми вмент вивіримо, яке у тебе нутро: червоне чи жовто-голубе. Аякже... Червоне... У справжньої людини воно завше червоне. Ех, коли б не сім'я! Фігу хто мене злапав би. Давно у лісі бим був. Там, кажуть, ті, у кого нутро червоне... Куди ж нас везуть? На яку зламану голову?

Франкфурт-на-Одері стрів дощем.

Місяць горбував у ремонтних майстернях, а на другий, ще з трьома відчайдухами, вже пробирались на схід. Дійшли аж до самісінького Бугу. Он за річкою рідна земля. І тут твар до твару — з німецькими солдатами. Вловили. А потім концтабір під Магдебургом, колючий дріт у три батави*, вежі з кулеметами, собаки, мов вовки, на людей дресировані, а люди не люди, а голодні тіні...

Печуть думки Йосипа. Ой, як печуть! Відчував себе так, ніби його враз позбавили всіх сил, немов одразу все стало проти нього. Образа пекла, аж у грудях поколювало. «Ненависті набрався... Спробували б ви того хліба...»

За думками незчувся, коли добрів до свого двору. Хата видалася ще приземкуватішою, не стояла, а лежала, мов стара, облізла, ребриста сучка, що вигодувала не одне покоління цуценят. Стріха чорна-пречорна, віконниці сльозаві, тьмяні. Біля хати величезний, розлогий в'яз прикриває кроною верх.

Хата була розділена на дві половини: в одній жили люди, а в другій тримали худобу. Звідти завжди тягнуло важким, смердючим духом, а літом сунули хмарами мухи.

Йосип наче вперше бачив викривлені балки, низьку прогнуту стелю, широку, заледве на впівхати, черевату піч. Посидів, пошпав по притемнених кутках. Устав. Постояв коло вікна. Вийшов надвір.

* Батава — ряд.

Небо затягнулося ще більше. Хмари не пливли, а повільно перекочувались, залишаючи бліді мокрі пасма на деревах, горбах, стріхах. Згори упав різкий вітер, жбурнув у лице пригоршу води. З буди дивився на нього голодними очима собака, мокрі кури, опутивши крила, бродили подвір'ям, чулася скоромовка ластівок, цвірінкання горобців під стріхою.

«До Лотька піти, чи що?»

І знову думками в минулому. Пухли ноги — перші провісники скорої смерті. Все частіше на пам'ять приходили давноминулі дні мирного життя, перед очима пропливало село, річка, ліс, гора за селом. Старі люди казали, що на тій горі у сиву давнину стояла церва. Якось жінка-прочанка, зачепившись за цвяшок у дверях, розірвала спідницю. «А бодай ти провалилась!»— вигукнула спересердя. Церква й провалилась. Стільки літ злинуло з того часу, а там, під землею, ще й досі правиться. На рокове свято припадеш до землі й чуєш малинові передзвони: то правиться у церкві. Йосип, хлопчаком будши, не раз, не два бігав на ту гору, лягав на землю, прислухався — чути...

Картини минулого проходили, щезали, викликаючи у грудях гіркий тужливий щем, але сум той скоро злинав, бо байдужість та якийсь тваринне отупіння посідало Йосипа все більше й більше, а надії на повернення додому не було ніякої. Аж до того часу, коли знелюдніла фашистська Німеччина змушена була залучити ув'язнених на сільськогосподарські роботи...

Заглиблений у свої спогади, Йосип посковзнувся і став навкарачки, встромивши руки в болото. Підвівся, обтер руки об траву й, тримаючись за гілляччя бузу, що ріс на подвір'ї Володимира, пішов до хати.

— Ой біда, Йоньку! — заголосила Люба, вгледівши на порозі брата.— Ой біда!

— Що сталося? — похололо в того усередині.

— Ой біда! — ламала руки жінка. Дивлячись на матір, почали пхикати діти.

— Та втихніть! — крикнув сердито.— Що сталося?

— Ой лихо... Лотько... Коні...— схлипувала сестра. Сльози щедро росили висушені щоки.— Коні...

— Що коні? — уривався терпець.— Що Лотько? Де він?

— Пішов...

— Фу, ти...— полегшено зітхнув Йосип. Раз пішов, отже, живий.— Перестань квасити губи... Розкажи все до ладу... Що там трапалося?

З плутаної розповіді зрозумів: Володимир прирачував удосвіта закривавлений.

Без коней.

— Він же поїхав з Денисом?

— Той в Олиці зостався...

— А де Лотько?

— Пішов... На те місце... Коні шукати... З Віктором...

— Так...— Дістав тютюн, зліпив цигарку завтовшки у руку. Жадібно ковтав дим, наче бозна-скільки не кутив.

— Чо ти сидиш, Йоньку? Роби щось... — знову заголосила Люба.

«Щось» тут не зарадить. Тут «щось» не допоможе.

— Пішов я...— устав Йосип.

— Куди?

— Може, хто прийде: Лотько чи Віктор — нехай мене чекають тут. Я скоро буду...

На колгоспний двір Йосип не йшов, а летів птахом.

— Щось Йонько поспішає,— сказав Василь Богданюк. Він, Іван, Черниш та Степан стояли на порозі конюшні.— Чи не за кобилу хоче вам розповісти? — глянув на Івана.— Ну, тримайся, Степане, зара він знову тебе візьме на матюки... Ти чого так біжиш? — спитав Йосипа.— Чо розігнався, наче на суд божий?

— На суд божий я так не бігтиму,— відсапувався Йосип.— Є ще старий? — глянув на Степана.

— Ти, Йоньку, на старого не нападай,— озвався Іван.— Він же не винний. А ти одразу — платити. То вже правління рішить.

— Правління то правління,— відсторонив Василя від дверей до комірчини.— Правління то правління,— глухо линуло з ванькирчика. Вийшов з сідлом.— Мені то що...

— Ти куди? — спитав Іван.— Щось ти мов розсуканий? Що сталося?

— Нічо...— накидав сідло на коня.— Нічо... Стій, холера тебе пореа! Стій, кажу! — стусонув у бік коня. Той глухо векнув, запряг вухами.— Стій...

— Що трапилося, Йоньку?

— Біда... Біда, дядьку Іване...— Переповів плутану розмову сестри.— Тож гадаю гайнути туди...

— Що ти там побачиш?

— Та хто на Моньчика напав?— скривився Василь.— Напився... А може, й коні пропив... А тепера видумує сон химиних курей.

— Ви бачили коли-небудь Моньчика п'яним? — глянув на нього побурілими очима Йосип.— Бачили? Все село знає, що він не п'є. Не то щоб зовсім, але міру знає...

— За свої не п'є...

— Городите таке — ні літо, ні зиму,— сказав Степан.— Коні, бач, пропив, а воза на собі аж до Синяківщини допер, чи як?

Йосип легко скочив у сідло, підібрав поводи.

— Я б не їхав,— знизав плечима Іван.— Там нема на що дивитись...

— Побачу чи ні, а поїхати тра,— шарпнув за поводи.— Вйю!— Застояний жеребець з місця учвал, розкидаючи навколо себе болото.

— Будемо й ми розходитись,— кинув недопалка Іван, люто притис чоботом.— Чи дубом в голову, чи головою в дуба, а все одна згуба. Сьогодні погоди не чекай... І дивись мені, Василю,— подав тому руку.— А товариш заготівельник куди? — спитав Черниша.— До сільради чи, може, кинемо що-небудь за ясла, щоб душа не скніла? Багато не обіцяю, але... Бо, як випогодиться, — провітлої години не жди...

— А то так,— погодився Черниш.— Коли кличте — не відмовлюсь...

Степан з Василем мовчки дивилися їм у спину, аж поки постаті не зникли у припадині біля старого цвинтаря.

XVI

Кінь хоч і грузнув копитами у болоті, але ступав легко, сягнисто, вдоволено пофоркував. Йосип похитувався у сідлі, втягував голову в плечі, відвертав обличчя від стрічного колючого дощу. Поминув село. Відтак, щось пригадавши, зупинив коня, подивився на село: у мокрій мжичці воно проглядалось, мов крізь густе сито. Так постояв кілька хвилин, потім повернув коня, помчав у село. Незабаром стихився коло двору Дмитра Пилюти. На подвір'ї заgrimів ланцюгами здоровенний собацюра, задушився в ошийнику.

«Може, то вовк? — став Йосип. І аж сплюнув з досади.— Вовки ж не гавкають!»

У сінях Йосипа стріла Дмитрова мати — суха, зігнута в дугу баба.

— Вдома Дмитро?

— Нащо він тобі? — непривітно блиснула вона очима.

— Тра...

У хаті тепло й затишно. Пахло пирогами й ще чимось гострим та смачним. Підлога застелена чистою рядниною, на стіні — рушники, картини, образи. Дмитро спав.

— Прокинься, — потряс його за плече Йосип.

— Він недавно з церкви прийшов, — засичала позаду Пилютиха. — Що тобі від нього тра? Чо ти до нього вчепився? Не маєш що робити й плутаєшся від хати до хати колядником?

— Вставай!

Дмитро злякано схопився, дихнув на Йосипа ситим, сонним духом.

— Га? Що?

— Розмова є...

Дмитро спустив ноги у теплих вовняних шкарпетках, почухав випуклі волохаті груди.

Дмитрів батько, Самійло, не мав, як то кажуть, ні роду, ні племені. Жебракувала колись стара жінка з дочкою-недотепою, але що вже гарною. Очі на себе брала, поглянеш перший раз — ахнеш! Бозна-якими стежками віддалялись блиндарі * з Доброжії й вертались назад, та раз приплентались із дитям у сповитку. Пора була пізня: осінь, вітри, приморозки. Тож недольню трійцю пригрів бовкун Оверко Пилюта.

Напровесні стара померла. Дочка рушила на старцювання сама й десь загубилася на далеких дорогах: завіялась і слід за нею запав. Оверко позлнів

* *Блиндарі* — жебраки.

ся, позлився та й охрестив хлопчика, Самійлом на-
рікши, а прізвище записав своє — Пилюта.

Ріс Самійло босякуватим, зачавленим, а виріс —
чисто тобі мати: поставний, вродливий. Показний
був і з лиця, і з очей, і з плеча. Проте у міцних зу-
бах, у бровах врозліт прозірало щось жорстоке та
неприємне. А от розум, певне, од батька взяв: в ру-
ках все горіло, швидкий, промітний, з крашанки
курча дістав би.

Одружився Самійло. Й, напевне, гарну дівизну
взяв за дівкою-недомірком, бо незабаром купив
у пана Синявського старого млина, підрихтував, на-
правив. І так замірошникував, що й незчулися, як
Самійло став Самійлом Оверковичем, а багато
хто — боржником онука баби-рахманки. Самійла
так і прозивали — Рахман.

Мав Самійло два сини: Левка та Дмитра. Дмит-
ра Самійло не хотів, тож коли Самійлиха ходила
важкою, товк її немилосердно й все намагався у жи-
віт вцілити. Може, тому Дмитро й вродився з од-
нією коротшою ногою. Самійлиха, аби позбутись ко-
лотнечі в хаті, як зіп'явся Дмитро на ноги, спрова-
дила його до свого батька на Полісся. Тут він і ріс,
аж поки Самійло замінив гнів на ласку.

Дмитро, навчений дідом-мисливцем, хоч і був ка-
ракатий, але дужий, гострозорий, ходив нечутно,
брав голими руками будь-якого звіра. А до вовка
був вельми запопадливий: примітить десь слід, барт-
ку за пояс — і пішов глухими стежками, перестеж-
ками.

Самійло помер ще перед війною. Дмитро, мавши
близько тридцятки за плечима, не одружувався, хоч
через жінок не перестунав.

Самійла у селі не любили й цю неприязнь пере-
несли на синів...

— Що хочеш? — позіхав Дмитро.

— Увірвався до хати вар'ятом, наслідив тут, не міг у сінях чоботи витерти, там же солома настелена...— невдоволено буркнула Самійлиха, збираючи хідники.

Йосип мовчав. Чекав доки Дмитро набереться тями.

— Ти вже?— спитав Дмитра.

— Що вже?

— Випозіхався?— Пройшовся Йосип по кімнаті, залишаючи брудні великі сліди. Волочив ноги, наче вони у нього були чавуном налиті.

Дмитро стис губи, чоловічки під повіками недобре хитнулися.

— Ось що я хочу тобі сказати, Дмитре, не думай у такий ось час у порі відсидітись. Мусиш уже зрозуміти, за ким правда, а за ким кривда. Зараз воно так: хто не з нами — той проти нас. А хто йде проти нас — той іде проти народу. Мусиш пристати до якогось берега. Не пристанеш сам — хвилию приб'є. А то ти так,— устав Йосип,— хочеш з усіма добрим бути... Так не можна. Як каже Герасимюк — сьогодні хто кого... Твердо знаю: ми когось, а не нас.— Тріснула коробка в кулаці. Взявся за клямку.— На Синяківщині хтось напав на Моньчика. Самого прибили, коні забрали...

— А мені що до цього?— став на ноги Дмитро.— Що?— Зло смикнув плечем.— Чо ти вдерся до чужої хати й пораєшся, як у себе дома? Чо? Ти думаєш, на тебе немає управи?

— Є,— погодився Йосип.— Але прийшла біда до нашої хати, а ти можеш допомогти. Дивись: сьогодні ми ще тебе просимо, завтра будеш просити нас, та пізно буде... Подумай.

— Та чим же я можу зарадити тій біді?— м'явся Дмитро.

Йосип мовчки повернувся до дверей.

— Сам іди на Синяківщину! Тобі Моньчик швагер, а не мені!— почув Йосип уже в сінях.

— Де такого собаку взяли?— запитав Йосип у Пилютихи, відв'язуючи коня.— Не знаєте?— здивувався, спостерігши заперечливий рух головою.— Як то так?

— А так!— скипіла Пилютиха.— А так! Бодай би ти не знав, який сьогодні день! Нехай тебе лизень лиже! Щоб тебе лиха година не минула! Щоб по тобі задзвонило!

— Дурні голоса не йдуть на небеса!— засміявся весело, шарпнув поводями Йосип.

Ще здалеку помітив дві чоловічі постаті, що повільно брели розквашеною дорогою. Вони... Обличчя у Володимира потемніло, запалі очі гарячковито вилискують, хворобливий рум'янок вигравав на щоках. Він важко дихав, наче його мучила дихавиця, поцокував зубами.

— Ну що?— спитав Йосип.

Володимир понуро опустив голову.

XVII

Увечері зібрались до Моньчика. Прийшли Іван, Черниш, Йосип, Денис, Опанас та молодший брат Володимира — Григорій, плечистий парубійко років двадцяти п'яти. З-під його навислих чорних, зрощених на переніссі, брів дивилися на світ чорні, якись повільні в русі, очі.

Денис — хмурий та чорний — сидів біля порога й раз у раз спльовував.

— Ти чо плюєєшся?— запитав Володимир. На нього без жаху не можна було дивитися: обличчя поспіль чорна пляма, кров'яні білки злилися з зіницями.

— Ти б сховався у куток, чи що?— сплюнув Денис.— А то справжнісінька почвара, а не чоловік!

— Від того й плюєшся?

— То в нього таке похмілля!— реготнув Опанас.— Як тільки надмірок зацмулить — чвирк та чвирк. Як гуска. Ти б йому, Любко, склянку самогонки дала, бо заплює тобі увесь куток.

Денис важко зітхнув.

— Горілка на потім,— сказав Іван.— Нам тра подумати-погадати, що далі маємо чинити?

— Ти, Іване, наче на зборах промовляєш.

— Тута і є збори...

— Комуś були потрібні коні. Пам'ятаєш, що говорив Герасимюк?

— Гадаєш?

Опанас устромляв очі то в Івана, то в Йосипа.

— Що там Герасимюк казав? Чи всім не можна знати?

— З Полісся на Прикарпаття,— прогув Черниш,— пробиватиметься загін бандерівців. Не виключено, що їх дорога проляже через ваше село.

— Он воно що...— протяг Опанас.

— Ті коні мона запити водою...

— Не в конях справа,— постукав ребром долоні по бильцю ліжка Володимир.— Не в конях!

— Коні не винні...

— Саме так. Не винні...

— Коні пропали. Доведеться платити.— При цих словах чоловіка Люба важко зітхнула, сумно похитала головою.— Або відпрацювати.

— Не в конях справа,— каже Йосип.— Не в них!

— То що діяти?— сплюнув Денис.

— Якби піти по слідах,— прокашлявся Григорій.— Га?

— Далеко ти по них зайдеш? Куди вони тебе заведуть? До річки. А далі?

— Я не про ті сліди, не про ті!

Хляпнули надвірні двері, хтось залапав по хатніх.
«Ще не був в цій хаті,— подумав Черниш.— Не знає, де клямка».

Денис простяг руку, відчинив двері. До хати зайшов Дмитро.

Всі здивовано презирнулись, лише Йосип сидів незворушно спокійний.

— Ну й ну!— не стримався Опанас.— А то що за дивина?

— Добрий день вам!— Дмитро швидким поглядом охопив присутніх.

— Який вже день? Вечір... Проходь... Сідай...— потис йому руку Володимир.— Зібралися на честь свята випити по келишку... Сидимо, ведемо балачки про життя-буття... Любко, став на стіл, що маєш... Я зара...— вийшов з хати.

Всі мовчали. Дмитро підтяг плече, повів очима по хаті: де б то сісти чи стати зручніше.

— Винеси табуретку з тієї хати. Не бачиш — людина стоїть?— дорікнула Люба синові. Зніяковілий Віктор зірвався на ноги.

— Я сам... Мені тут ближче,— відхилив двері до кімнати Йосип.— Де вона тут? Біля порога немає... А! Он вона! А у мене брудні чоботи...

— Який ти поштивий!— усміхнувся Опанас.— Роззуйся...

— Йди ти, Вікторе... Скільки у нас тієї підлоги? У мене зовсім немає, тут як кіт наплакав... В одного Дмитра скрізь...

— Що Дмитрові? Він завше у лісі, вже й міг по різочці наносити...

Дмитро мовчки опустився на табуретку і враз обм'як, наче лантух, з якого вибрали картоплю. До кухні зайшов Володимир, у руках вільгло полнскувала сулія.

— Спеціально не гонимо, але про запас держимо,— обережно поставив на стіл.— Зара діло піде веселіше...

— Денис плювати перестане,— сушить зуби Опанас.— Йому, Лотьку, налий першому, а то, їй-богу, сплюється на ніц...

— Ну й перебендя,— сплюнув Денис.— Не язик, а швайка... Не дурно тебе батько завше згадує!

— Підсувайтесь до столу... Тра лампу засвітити. Геть вже спочило... У петрівку так: день тягнеться довго, а сяде сонце за обрій — враз темніє...

— Засвітити тра,— підтакує Опанас.— А то Денис кухля до чужого рота понесе...

— Тьху!— незлобиво сплюнув Денис. Підвівся, заповонив широкою поставою хату.

— Ти чо, Дмитре, збоку? Не погребуй нашими найдками, сідай за кумпанію.

— Дякую... Я ж її не п'ю... Хіба що на травах настояну, а так... Я на Синяківщині був,— сказав без усякого переходу.

У кухні стало тихо.

— І що?— видихнув Володимир.

— Їх було двоє: один високий, другий нижчий. Один у юхтових чоботях, а другий у кирзових. Ішли швидко з боку Копча. Мабуть, на вас набрели випадково. Верхи вже подалися на Воротнівщину...

— Звідки ти знаєш, — перебив здивований Опанас,— що у юхтових чоботях?

— Їх шиють на один копил. Зразу рушили вчвал. Потім стали. Про щось радилися,— скупко оповідав Дмитро.— Дійшов до річки. Далі,— стенив плечима,— болото, та й стемніло... Один із них місцевий...

Черниш мало не свиснув. «Оце уміє бачити!»— подумав.

— Вищий, той що у кирзових чоботях,— продовжував Дмитро,— він сів на коня з кривою стрілкою

копита й весь час тримався попереду. Знає брід. Біля річки навіть не стишив ходу. А тим же бродом не користуються давненько. Багато хто й не знає про нього... І через трясовишу той чоловік пішов першим...

Те, у що не хотіли вірити, нараз набрало живих, конкретних обрисів. Іван відпустив нижню губу, затарабанив по столі. Йосип грав бровами: уверх підійме — поведе очима по всіх, вниз опустить — мацає поглядом дверці грубки. Денис крутив склянку, розглядав її пильно, мовби уперше бачив. Опанас мовчав, опустивши голову, Володимир подзенькував лезом ножа.

— Вікно треба запнути...— несміливо озвалась Люба.

«Від біди рядом не відгородишся»,— подумав Черниш.

Пломінець у лампі наче захолов.

— То що?— знову Люба.— Будемо вечеряти?

— Зачекай,— одказав Володимир.— Тра щось робити...

— Що?

— По слідах... Іти по слідах,— твердо мовив Григорій.— На колишні стежки виходити... На ті сліди...

— Он про які ти сліди казав!— поглянув на нього Опанас.

— А мо, й справді? По нитці й до клубочка дістанешся? Га?

— А чом би й ні!

Всі загомоніли, заворушились. Сполоханий пломінець весело підстрибнув, затанцював.

— Хіба ми розучились зброю тримати?

— Обридло вже під страхом жити!

— Хто ж піде?

— Як хто? Всі!

— Всі не можуть.

— Ой боже мій, боже!—зайшлася Люба.—Про що ви говорите? Куди ви лізете? Хай цим займаються ті, кому слід...

— Та що ти, Любко! Хіба тепера є час ділити — наше, ваше?

— Отож-бо... Усе ваше. Такий час уже настав.

— Та що ти з нею балакаєш? Хіба то бабська справа?

— А нам що — сидіти й чекати?

— Сьогодні коні, а завтра кулю в лоб, так? Дочекаємося.

— Ага. Ми у війну сиділи склавши руки, а нас давили, як щуценят!

— І хто? Шмаркачі. Та, було, стань з обухом у порозі, та розтрощи одному келепа, то й другий не поліз би!

— Та що ви слухаєте якоїсь баби? Хіба то бабська справа?

— Воно-то так,— сказав Черниш.— Це так. Але по слідах з голими руками не підеш.

Всі стихли.

— І справді... Поки до району, поки...— махнув рукою Опанас.

— Е-е-е-е...— зачервонівся Віктор, подивився злякано на батька.

— Чо ти екаєш?

— Я знаю, де зброя є,— проказав тихо й несміливо.

— І багато?

— Я не щитав... Ходім зі мною, дядю,— глянув на Григорія.

— От і озброїлись...

— Давай, Любко, наливай по чарці, а то Денис знову почне плюватись.

— Веселитись рано,— сказав Іван.— Тра рішити — хто піде?

— Та ти що, Йване? Йй-богу! Всі підемо! /

— Всі не всі, я піду,— вигравав очима Опанас. У передчутті небезпеки він пожвавлювався, запалювався.

Дмитро сидів тихо на табуретці, посмикував плечем, нипав поглядом по долівці, а з виразу обличчя ніяк не втямиш: чує він цю розмову чи ні? Сидить байдужий-байдужісінський.

— Хто піде...— Іван подивився на Черниша, мовби запитуючи у нього дозволу,— вирішуй ти...

— А чо він?— скинувся Володимир.

— Це товариш з енкаведе,— коротко кинув Іван.

Дмитро здригнувся, глянув на Черниша.

— Всі ж, звісна річ, не підуть,— продовжував Іван.— Не підеш ти,— глянув на Володимира.— І ти, Йоньку...

Йосип обурено розкрив рота, та Іван поклав йому на коліно руку.

— Постривай... Поперед вислухай. Тебе знають у навколишніх селах як учасника війни, як бригадира колгоспу. Ми ж не раз їздили до них, а вони до нас. Так що,— розвів руками.— А ти не можеш,— дивився на Володимира,— бо сім'я. Сім'я у тебе. Ми ж не на прогулянку збираємося, а навздогін за бандерівцями, мо, трапиться, не дай бог, що дехто й не вернеться. Це ж війна, чоловіче. Війна.

— Оскільки я опинився поміж вас,— заговорив Черниш спроквола, він, слухаючи гарячі слова чоловіків, добре розумів: не все так просто, як зараз видається,— вийшов, пішов, наздогнав. А далі що? Чи має він право наражати на небезпеку цих людей? Це як з якого боку глянути на цю справу.— Оскільки я опинився поміж вас,— повторив він,— то мені здається, що найбільше сенсу у мові хазяйки хати — хай цим займаються ті, чия то робота.

— Чия робота...—аж устав Опанас.—Не маеш ти рації. Наше село — то наш дім. І от у нашу хату прийшла якась сволота й хоче порядкувати. Самим тра лад давати в хаті. То раз. А два: підете ви до району, дадуть вам людей. А кого дадуть? Де ті люди? Хіба я не знаю, як там у вас? Знаю... Усім роботи вистачає. А ми зара що ястребки. Хіба ні?— обвів усіх поглядом.

— А час іде,— докинув Володимир.— Коли йти, то вже тра рушати... Сьогодні.

— Скорий ти,— озвався Денис.— Сьогодні... Куди сьогодні?

— Завтра буде пізно... Не встигнеш поріг переступити, а люди рознесуть, як вітер полову. Отож тільки сьогодні!

— Що ти заладив: сьогодні. А харчі?

У кімнаті запала тиша. Кожен сидів заглиблений у свої думки. Чим більше вникали у суть справи, тим більше відчували нереальність її.

Загриміли двері, зайшли Григорій з Віктором. Григорій ніс на оберемку, мов дрова, замотану в ганчір'я зброю. Віктор поперед себе тримав чималю скриньку.

— Шмайсери,— розмотував ганчір'я Григорій.— Добра зброя... Легка...

— Наші ліпші,— клацнув запобіжником Йосип.— Мав я пепеша. Ніколи мене не підводив. І морозу не боїться.

— Добрі,— провів Григорій пальцем по металу.— Добрі й ці.

— Менше мови. Хто йде? — оглянув усіх Опанас.— Я. То вже твердо. Дітей у мене катма, а якщо... Жінку,— скалить веселі зуби,— Денис догляне...

— Я, — сказав Григорій.— Без мене не вийдемо на стежки. То буде важко...

- Я,— сказав Черниш.
— Я,— то вже Володимир.
— Лотьку,— глянув докірливо Іван.— Ти ж не мала дитина.
— Я піду,— подав голос Віктор.
— Куди? — замахнулась на нього мати.— Я тебе піду! Ану марш спати!
— Отже, троє,— усміхнувся Черниш.— І то добре...
— Четверо,— ворухнувся Дмитро.— Я піду.
— Ти?! — витягнулося лице у Йосипа.— Ти?
— А що? — сіпнув плечем Дмитро.— Я добре знаю потайні стежки, знаю, як харчів по дорозі дістати...

XVIII

Жнива розпочалися за два дні по святі, у середу. Небо, вимиге попередніми дощавими днями, помолоділо, було чистим, рахманним, а невижарене сонце — ласкаво-теплим.

Гурт людей — чоловіки з косами, жінки з юрками * — стоять доокіл Артема Симчука стримано-поважні. Років Артемові далеко за п'ятдесят, але на косовиці він завжди попереду, веде косарів. Середнього зросту, з широкими випуклими грудьми, короткошій, він скидався на міцно зв'язаний житній сніп. Обличчя трохи вилицювате, руда борідка ретельно підстрижена, ніс горбатий, брови густі прихмурені, проте очі світилися добротою і приязню.

— Зажинки тра було ще перед петрами зробити,— озвалася худа жінка з неспокійними швидкими очима.

* Юрок — дерев'яний кілочок, за допомогою якого в'язали снопи.

— Хіба не однаково коли?

— Якби було однаково — я б мовчала...

— То й помовчи... Розпустила губу... Вічно тобі не вгодиш...

Артем не дослухається до мови, обережно протирає й так чисту та блискучу косу, хреститься, відважує на всі боки глибокі поклони.

— З богом!

Вжі-ї-їк! — свиснула коса.

Шш-ш-ш-ш... — вляглися у валок житини.

Вжі-ї-їк... Вжі-ї-їк... Вжі-ї-їк... Артем косить легко, покіс широкий, валок акуратний: колосок до колоска. Його небога, дрібнувата молодичка з крутими рудими брівками, зв'язала снопа, поставила до неба колосками. Артем ступив до нього поважним кроком, звів до купи колоски, сказав:

— Поміг бог нажати сніп, нехай поможе нажати сто кіп!

— Дай-то боже! — залунало з усіх боків. — З богом! — заплювали у долоні.

Глухонімиий Сидір Вовчук, Йосипів рідний брат, такий же високоплечий, плечистий, ташувався другим, за ним Денис, а далі решта вервечкою.

Вжі-ї-їк... Вжі-ї-їк... Вжі-ї-їк... — понеслося полем.

Артем та Сидір повернули у жито: відкошували клин для жниварок. Жниварі допахкували самокрутки, втоптували недопалки у пісок, останній раз оглянули свої механізми. Хлопчаки-погоничі поправляли набиті соломою мішки, що правили замість сідел...

— З богом! Поганяй! Війо!

Перший Потан Шибенюк. Він щороку на жниварці. Коли вже косить, то ніде чуба не покине. Не косить, а голить. Крила жниварок ожили, залопотіли.

Тах... Тах... Тах...

Жнива розпочалися...

Дні стояли легітні, з м'якими теплими росами й світлим безхмарним небом. День за роботою, наче до обіду, доки сонце, як добіла рознечений вершак*, добивається зеніту. Діставшись — завмирає, палить немилосердно: увижається, злетить увись пташка, спалахне там свічкою і впаде обгорілою грудочкою на землю. З полудня сонце котилося все швидше й на присмерканні сідало червоно, обливаючи верхівки дерев, крайнебо золотом. Вечори повнилися найрізноманітнішими звуками.

Жжжжжжжі... Жжжжжжжі...—неслося від кузні: точили ножі для жниварок.

Тах, тах, тах, тах... Тяк, так, так... Охть, охть, охть...—линуло з дворів: клепали коси.

Іван, мотаючись між першою та другою бригадами, устигав заглянути до кузні, де завзято господарював Моньчик.

— Нема,—казав одне й те ж Володимир.

Сьогодні знову:

— Нема...

Іван стьобнув коня, поверхував у поле. Джеркотіли жниварки, дзвеніли коси, хрипіли хлопчаки-погоничі. Натомлені коні натужно водили боками, губи в слині, біле шумовиння поту.

— Добрий день вам! — вітається до косарів Іван.

— Дай боже!

— Бог у поміч!

— Дякуємо!

— Казали боги, щоб і ви помогли...

— Можна,—злазить з коня Іван, закачав рукава сорочки, оголивши дебели руки. Взяв у Сидора Вовчука косу, звично розставив ноги.

* *Вершак* — верхній камінь у жорнах.

— Бери, Герасимовичу, покiс вужчий, бо далеко не зайдеш, упріеш,— радить Артем Симчук, лаштуючись позаду Івана.

— Весь не спливу...

Косити важко: жито стояло стiною — вуж не пролізе. «Тута трактором орали,— здогадався Іван.— Якби скрізь так! Кожна сім'я виробляє замало не чотириста трудоднів... По два кілограми дай — і вже стачило б не лише до столу, а й поросся яке-небудь вгодувати... А з городу ще... буде й таке... Буде!»

Радість опосiдала Івана, надавала йому сили, й він аж закректав вдоволено: гех, гех, гех!

Косарі ліниво перекидались словами, жадібно ковтоли пахучий дим, кашляли, аж сльози закручувались на смажних очах.

— Збіжжя цього року — дай бог завше так...

— Пудів по сто буде...

— Загнув ти...

— Сто не сто, а близько того...

Молодий косар глитав воду, розхлюпував по підборіддю, грудях, примовляв:

— Що то за водичка...

— Менше пий,— рають старші.— Однаково через лоб вийде. Спраги не вгамуєш, а серце можеш надірвати...

— Здається, з бочку висмоктав би...

— І то — коб раз ковтнув. Усе. Ніяка сила тебе не вдержить!

— Найліпше — сполоснути рот...

Зблизька заметушився циганкуватий Михайло Редька:

— І я з вами... Жіночки, любі, хороші!

Настя, брунатна вирлоока вдова років під тридцять, притримала крок, глянула на Михайла іскристими очима,

— А ти не підеш,— спитала,— бокаса, коли побачиш бабу з бородою?

Завжди вихватний Михайло на мить торопіє.

— Ха-ха-ха! — впав сміх на стерінь.— Дістав?

— Потім легмом під копою, покіль тямку набереться... Ха-ха-ха...

— Чо ти, Михалку? — скачуть бісики з Настиних очей.— От тобі маєш! Баби страхаєшся?

— Тьфу! — сплюнув Михайло, роззирнувся навсібіч, засміявся, мовив захоплено: — Кропива!

— І на кропиву мороз буває...

— Нівроку молодичка...

— Гарна, псяюха!

— За таку й гріха не було б...

— А то так...— дивилися вслід.

Настя ішла, похитуючи налитими високими стегнами, й те погойдування відгукувалося у чоловічих грудях солодким зойком.

Денис звинув шиєю, ковтнув гарячий внадний клубок:

— Ет!

— Як то Синюки ще її не підхопили? — моргав на чоловіків віспуватий дядько з довгими, вислими, рудими вусами.

Денис тер у долонях колосок, жував туге зерно, мружився, наче кіт на сало.

— А ти відки знаєш? Може, вже й підхилили?

— Чо мовчиш, Денисе?

Денис — мов не до нього.

— Хлопці, синніть хто-небудь тютюнцю, — вже канючить Михайло.— Поспішав уранці, забув кисет на столі...

— Вічно ти його забуваєш...

— Так і проживе людина на чужому: тютюн, горілка, жінка...

— Чужий колодязь, чуже відерце—і втішить своє серце...

— Горілка? — витягується обличчя у Михайла.— Яка горілка? Де?

Михайло — на все село брехун: витесати кому нетесаного тесана — то він ураз. Але ніколи зозла не оббріхує людей. З убогості, з туги за кращим життям все те. Каже хто: «Добру пряженю жінка на-смажила», — Михайло тут як тут: «Е, не кажіть! Я зі шкварками більше полюблюю». А всі ж знають: у Михайла як у тій казочці: «А добрі ж горобці у молоці!» — «Чи ж ти їх їв?» — «Ба ні! Але казав басистий, що бачив цимбалистий через дірочку, як пани їли».

— Хто тобі задаремне дасть? Ех, хлопці, хлопці,— журно похитує головою Михайло.— Я вже забув, коли всмак наїдався, а ви — горілка, жінка...

— Тоді, Михасю, любва бере, як достаток е, еге ж?

— То ти з достатку начворив мало не дюжишу дітей? Я й не знав...

— Ха-ха-ха!

Сміх шириться полем, летить за тихим вітром, здивовані лелеки витягують шиї, завмирають.

Іван зупинився, змахнув рясний піт.

— Добра пашня вродила — косою не втнеш,— сказав Артемові.— Дай-но мантачку...

В'югить, в'югить...— засвистала сталь під мантачкою. А згодом: гії-їть... гії-їть... — під бруском.

— Кидай ти своє головування, Герасимовичу,— каже Артем, протираючи косу чистою шматиною.— Не тобі воно... По всьому видко... Землю, роботу любиш...

— Комусь і там тра бути, де я... Не буду я — тебе оберемо. Чо ти усміхаєшся? Пішли до гурту... Я, Артеме, себе без землі не мислю, вона для

мене,— як рідна матір, а мо', й більше... На,— простяг косу Сидорові.— Добру косу маєш. Во!— поставив сторч пальця.

Глухонімиї радо закивав головою, показуючи в усмішці прокурені зуби.

— То як хліб? — запитав Іван, сідаючи у круг поміж чоловіків.

— Лавою стоїть...

— Сам не бачиш?

— Бачу... Аж не віриться... Тож питаю, аби лишній раз допевнитись. По чотири кілограми дамо на трудовень.

— Торік я з бабою шістсот трудовнів виробив, а хліба дали по триста грамів... Ухватали, як шилом патоки,— гірко усміхнувся віспуватий дядько.— А у мене восьмеро душ у хаті!

— Курка за день більше з'їдає...

— Настає кінець нашим бідам. Усе, люди добрі,— твердо сказав Іван.— Ви помітили, де у нас хліба́ крепші? Га? Де трактором орали... Глибоко...

— Скільки тих тракторів? Один на колгоспі, і той не наш...

— І в емтеесі їх небагацько...

— Сьогодні один, завтра два, а там — три, штири, десятки... Будемо мати свої комбайни, будемо робити все машинами...

— Дай боже!

— Покіль воно буде — жили з рук повитягуємо...

ХІХ

Іван спішився коло кузні, поставив коня в холодок, розпустив попругу:

— Спочинь, худобино, тобі теж не легко доводиться...— Пішов до Володимира. Той стояв у темній проїмі дверей, пазуха навстіж, білі незасмаглі гру-

ди — мов молоко, а обвітрене, закіптюжене лице вугільно-чорне.

— Між твоїми возами можна поги поламати,— киває Іван на хури, що захаращували простір довкола кузні. — Огородився ними... Правиш?

— Угу...

Іван сідає на купу деревини під стіною, стомлено спирається плечима на стіну.

— Ніяк виспатись не можу. Ніч як червнева — тільки до подушки, а вже дніе... Сідай.

— Нема коли, — каже Володимир, проте мости-тьє поруч. — Що там, у полі? Скоро обжинки?

— Скоро... Аби лишень погода не підвела. Тобі ночі вистачає?

Володимир усміхається, зуби на чорному тлі білють ріпою.

— Мусить вистачити.

— Чо їх так довго немає? Га, Лотьку?

— Чи ж я знаю? — смутніє Володимир. — Ні клику, ні відклику. Мов у воду впали. Дурно вони, звісна річ, не затримаються... Гриць тую дорогу вимацав добре, знає, що до чого, — говорить повільно, а по очах видно, що сам себе заспокоює цією мовою. — Не одне літо волочився по ній. Опанаса в ложці води не вловиш. Та й решта не сьогоднішні...

— Воно-то так, — погоджується Іван. — Але звір на сконі ще більше хижіє... Он пропав Петро. Все в один день і все на мою голову, — наливається тугою та розпачем. — Іздив до району... Герасимюк кудись поспішав заклопотаний, тільки й кинув: слід у руках... Аж горить увесь. Комуś кінець буде... Він такий... Але де ж Петро?

— В колодязі...*

— Гадаєш? — ледь ворухить язиком Іван. — Сил

* Свої жертви бандерівці часто кидали у колодязі.

у мене більше немає...— Голос розімлілий від спеки, опалений, тягучий, наче клеєм мазаний.— Геть знесилів... В колодязі, кажеш... Але хто?

— Хто... Коли б знав, думаєш, не сказав би тобі? Та, здається мені, — прихиляється Володимир до Івана, — притисни файно Іванюків — вони скажуть, де Петро.

— Ти що? — умить висмикується з сонної полуди Іван.— Та ти що, чоловіче добрий, маку нажувався?

— Жадоба людська не знає родаків, — гаряче шепче Володимир.— Пам'ятаєш, у тридцять п'ятому брат брата у Романові за землю рішив? Чи ти забув тридцять дев'ятий? Марію? Як тоді казився Микита?

— Не забув...

— Думаєш, коли Микити не чуто було у війну, то він бокував? Ні. То не такий. Ще тоді примічав: у всіх безхліб'я, а він гендлював ним у Луцьку. Чи не був він становим * або коло нього терся?

Іван змежує повіки, але сонливості як не було. У нього самого не лежить серце до Микити, але щоб Іванюки доклали рук до вбивства Петра? Мало-ймовірно. Майже всі куркулі пішли у банди, а Микита з сином сиділи вдома. Ні. Не може бути. А може?.. Чорт його знає! Ноги вломиш у тому всьому...

З кузні вистромлюється голова челядника: Володимира кличуть. Іван і собі встає, йде слідом.

Володимир вихвачує з горна довгу важку залізку, кидає розпечений кінець на ковадло, у правій руці молоток. Тут, тут, тут, — показував молотком. Бах-бух! Бах-бух! Бах-бух! — застогнали вершляги.

* Становий — інтендант у націоналістичних бандах.

Обличчя молотобійців, двох плечистих парубійків, багровіють від натуги, жили на руках напинаються.

«Жили на руках повитягуємо»,— спадає на думку Іванові.

Доки вершляги на штабі, молоточок на ковадлі задає темп: звук тоненький, мелодійний, як дзвоники на кантарах. Час од часу молоток перескакує на кінець штиби: бийте сюди, бийте сюди. Кінець круглів, червонів свіжою раною.

— Досить!

Хлопці важко сопуть, віддихуються.

— Гарбу для волів робимо,— викидав Володимир жигалом жужелицю.— Ще одну вісь тра. Думали подовжити на всю розвору, але все одно мало. Вони тобі скирту потягнуть, не то що... Війня тра закувати...

Вийшли на подвір'я.

— Знаєш, Лотьку, не віриться мені,— каже Іван.

— Ти про що?

— Таж про Петра, Іванюків.

— Е-е-е, чоловіче! Хрест кладу,— поклав руку на груди.— Хоч вір, хоч ні, але все те чистісінька правда. Тебе тут не було в війну, а я за той час всякого надивився. Коїлося щось неймовірне й жахне.

Іван жене від себе похмурі думки, намагається думати про інше, але йому це не вдається: думки перескакують знову ж таки не на радісне: до Черниша, Опанаса, Григорія, Дмитра, а від того всього знову на збіжжя.

— Василя не бачили? — спитав жінок, що в'язали снопи край дороги.

— На жнивварці він...

Поїхав навпростець. Трішала стерня під копицями, розбігалися сполохані польові миші.

— Ти чо косиш? Нема кому, чи що?

— Приймака дитинець вхопив. Лежить, трусниться...

Василь схуд, змарнів. Повні губи повужчали, вкрились сизою осугою. Запали щоки рясніли білими плямами-вітрянками. Очі позападали, повіки сухі, завітрянні.

— Аби погода, Йване,— голос у Василя як рашпіль.— Аби погода... І коні... Щоб витримали...

Сиві від пилюки мерини стояли, встромивши голови у стерінь. Здавалося — якби не шлеї, попадали б.

— Хліб який... Не мали ще такого. Бачиш? — розтер у долонях колосок. — Зернина в зернину... Мов поросята...

Решта жниварок, обійшовши коло, ставали позаду Василевої. Чоловіки злазили з сідел, хлопчакки-погоничі зіскакували з коней, падали на стерінь.

— Готуй, Йване, могорич на обжинки,— ручкались жниварі.

— За мною не стане. На коли?

— Певне, на післязавтра? — сказав Василь.

— Коли своє будемо косити?

— Осипається вже...

— Я казав Йонькові й тобі тее ж,— поклав руку на плече Василеві.— Два дні я вам виділю для домашнього збіжжя. Можете скористатись жниварками.

— То інша справа,— зраділи чоловіки.— За два дні скосямо по всій бригаді.

— Іншого виходу я не бачу...

— А не буде, як торік? — запитав Василь.— Знову якийсь доброжанець напише до газети, що колгоспні машини працюють на полях колгоспників.

— Саме колгоспників. А ти можеш запропонувати щось ліпше?

— Ії...

«От у чому відмінність Василя од Йосипа,— думав Іван переходя, вертаючись з поля.— Йосип зрадив, а Василь застеріг. І коли що: «Я був проти, я вам казав...» Де тільки береться отаке в людині?»

Через два дні розпочали возовицю. Падали коні, тріщали осі у возах, воли щодень скидали тіло, тапули на очах, і тільки люди, увижалося, не знали втоми.

Іван схуд, почорнів, додому не показувався днями. Часто приїздив Жигалюк. Його фурман перепрягав коні у гарбу, возив снопи, а сам Жигалюк подавав їх на скирту, брав на вила, аж тріщали руки, у дозвільні хвилини розказував, що діється на білому світі.

Молотити розпочали, не скінчивши скиртування. Квапив район, квапився сам Іван. У молотарку подавали просто з возів, а не було їх — зі скирти...

І тільки після жнив пішов Іван з хлопцями до Микити. Пішов, не знаючи, що знайде в куркульському домі...

XX

Опанас, Дмитро та Черниш другий день сиділи на горищі напіврозваленної хати. Григорій пішов до села. Недалечко виднівся ліс, ряхтіла річечка. І село, і ліс, і річка оповиті млявою та сіриною: ішов дощ. Той дощ, який іноді називають свинячим: нудний, тихий, здавалося, йому не буде кінця-краю.

Те, що було з ними упродовж минулих днів, сточилося в один-два епізоди, які запам'ятались, а решта геть забулася: втомлююче безділля, дождання, спання, вилежування, пусті розмови.

Вже у дорозі збагнули: учинили вони на одчай божий, не розмисливши гарно. Блудили од села до села, сновігали манівцями, дражнячи собак та полохаючи людей, а ті, за ким вони вихопились навздогін, і близько не пахнули.

Йшли здебільшого ночами.

Спали вдень.

Безділля втомлювало, а надто ворушливого Опанаса. Він заводив довгі речі, уголос розмірковував про все, здавалося, на світі: що таке зорі, чи далеко до неба, чому воно вдень голубе, а вночі зоряне, чого парується чоловік з жінкою — з обов'язку продовжувати рід людський чи просто так, що було до сотворіння світу. Одне слово — розмова його не було кінця-краю.

Цими днями лишив до Дмитра. Ганив на всі заставки бога, глузував, сподіваючись спровокувати Дмитра на суперечку. Та Дмитро відкараскувався короткими репліками, вряди-годи здобувався на більше.

Сьогодні Опанас знову береться за своє.

— Віра створила бога,— Опанас сидить, спершись плечима на велику скриню.— Віра, Дмитре, що ось ця скриня,— стукає кулаком, чується глухий звук.— Еге! Та вона повна,— дивується Опанас.— Треба було людям сховати одяг, то й придумали цього ящика. Як її сюди втягнули? Ще й колодочку * навісили... Порожнього ніхто не зачинає... Страх перед смертю створив того, присяй-бо, нетямковитого дідка,— повчально веде Опанас.— Дмитре, а ти боїшся смерті?

Дмитро, мовби й не до нього, робить своє діло: кидає ніж у дошку, приставлену до стінки. кине й підсвисне:

* Колодка — замок.

— Фі-іт-т-ть!

Черниш дивиться на ту розвагу, зрідка захватно хитає головою.

— Де ти навчився так ловко?

— Що я... Коб ти бачив, як дід кидав. Аж свистіло. Дошку-сороківку наскрізь пробивав... А я...

— Дмитре, а що буде з нами по смерті? — допитується Опанас.

— Бог те знає, а не ми, грішні.

— Бог,— хмикає Опанас.— Дурний ти, Дмитре,— незлобливо щириться.— Ой, який ти дурило!

— Сам ти дурило.

— Твій задрипаний бог і пальцем не рухнув, коли Каїн брав на вила свого братика. А чо? Бо не знав. А ти кажеш — бог знає... Вони що — сіно гребли?

— Хто?

— Каїн з Авелем.

— Тинди-ринди за три гроші,— усміхається Дмитро.

— Знаєш, де ми сидимо, Дмитре?

— Знаю... на горі * якоїсь розваленної хати... ф-ф-фі-і-і-і-т-т-ть!

— Пальцем у небо,— сміється Опанас.— То Ноїв ковчег, Грицько — Ной, я — Сим, той товариш,— тиче пальцем у Черниша, — Нафет, а хто ти? Мовчиш? Мовчок, розбив тато горщик, а мати два, і ніхто не зна... Ви як собі хочте, а я таки загляну до цього кухра хоч їдним оком. Дай-но, Дмитре, бартку**.

Дмитрові й гадки мало, наче не до нього п'ється: шпурляє ніж. Опанас устав, іде до нього. Став коло причілка, припав до прорізу між дошками.

* *Гора* — горнище (діалект.).

** *Бартка* — маленька сокирка.

— І сонечко визирнуло... Сонце світить, дощик кропить, чарівниця масло робить... Село якесь зануджене, хати малесенькі. Сидять люди по хатах і не знають, що ми тут. О! — пожвавлюється Опанас.— Якась молодичка по воду йде. А може, дівчина? Ой, не жаль мені воза, коли б дівка була гожа, а то руда та погана — мені воза поламала. О! Нагнулась, — захоплено бубнить Опанас. — Ах, яке озаддячко! Пішла,— зітхає, бере сокирку.— Зараз ми тебе, скринечко, та одчинимо... Отак носиком захопимо скобочку й одімкнемо...— Почувся тріск.— А скринечка просто відчинялась, — відкидає віко Опанас.— Так-к-к... Кожух... Гарний... Тобі, Дмитре, на, грійся... Сорочки, штани, сподні, спідниці... Ой хто любить господаря, а я господиню... Дітей годуй, а сам торби готуй,— тримав у руках дитячого кожущка.— Немає нічого цікавого... Якась книжка...

Черниш підняв голову.

— Євангеліє... На руках понесуть тебе, щоб не вдарився часом об камінь. Чуєш, Дмитре? І рече до Симона Ісус: не лякайся, віднині людей ловитимеш...

— Хтось іде,— насторожився Дмитро.

Опанас склався удвоє, поклав книжку, безшелесною тінню майнув до відчиненої ляди.

Шарудів дош.

— Тук, тук, тук,— постукали тричі у двері, притихли, а потім знову тричі підряд.

— Григорій,— сказав Дмитро.

Опанас опустився в сіни, відсунув дерев'яну засувку.

— Чо так довго?—питає, як тільки Григорій ступив на поріг.

— Ет! — досадливо кривиться той. Скидає кашкет, витрясає воду.— Не питай. Як не везе, то не везе. Все, хлопці, відходили ми. Ніхто нічого не знає.

— Відвага наша була марною,— глузує Опанас.—
Справляємо мандри, ловлячи вітра в полі.

— Вирядились з кондачка,— бурмоче Дмитро.—
Не за своє діло узялися, ховаємося, як злодії... Вер-
таємося...

— Це так,— погодився Черниш.— Він правду ка-
же. — Помовчав і додав: — Мусимо вертатись...
Слід втратили.

— Невже у тебе в цих краях немає жодного зна-
йомства? — дивився з надією Опанас на Григорія.

— Біс його знає! — одказав той з серцем.— Мо-
же, й у цьому селі є. Не буду ж я тинятись од хати
до хати голодним псом...

— Пса не пристрелять, а тебе ураз,— каже Дми-
тро.— Наш рішенець ані до ради...

— Чули вже,— перебиває його Опанас.— Що ти,
Михалку, скажеш?

— А ти що мислиш?

Опанас перебрав плечима.

— От бачиш... Хочемо чи ні, а вертатись муси-
мо...

— Не буде мені спокою,— повільно каже Опанас
і відвертається...

Ночі не чекали. Ліс, он він, за десять кроків. Зі-
брались. Посиділи перед далекою дорогою й руши-
ли. Першим — Дмитро. Йде, ніби виріс на цих стеж-
ках-дорогах. Упевнено вертає на ледве помітну до-
ріжку, прошкує, покладаючись на одному йому зна-
ні прикмети.

Ліс теж ковтнув лиха. Хижо, по-гадючому, вились
шанці, вовчим оком жовтіли гільзи, іржаво-брудно
проглядались бляшанки з-під консервів, місцями
десятки могил, а місцями — одна, дві. Якогось дня
набрели труп. Вірніше — що осталося од нього: на
стовбурі скелет до пояса, а решта під деревом, ви-
тикається із мурашника.

— Примотувували людину,— діставав з мурашника Григорій кістки,— устромили ноги в мурашник, й ненаситна мурашва зробила своє страшне діло... Смерть сама по собі страшна, а така удесятеро. Мертвого не дають мурахам. Живого, ще теплого. Хто б се не був, та все ж таки людина, боже створіння...

Дмитро відвернувся й пошкутильгав у куці. Опанас дивився йому вслід: Дмитрова спина сіпалась різким тиком.

— Може, поховаємо хоч кістки? — глянув Опанас на Григорія.

— Треба було б... Все-таки людина...

— Гей, Дмитре! — гукнув Опанас. — Змайструй там хреста...

Мовчали, тужні.

А довкола стояв той нерозбірливий, невпинний гам, якого так багато в лісі. Носились веселими зграйками комарі-штовхунці, заливались стрекотом, сокотінням, писком, виском, сюрчанням, туркотінням пташки, стрибали в гарячій мураві коники, шмигляли зелененькі ящірки, лопотіло листя, шаруділа трава. Усе жило — вільно, не криючись.

Прийшов Дмитро з хрестом. Вигребли, який могли, рівчачок, поклали кості, засипали. Дмитро припасував хреста.

— Правимо тризну*? — запитав Дмитро, розсуюючи сакви.

— Еге ж... Заходить ніч, то й заночуємо тут... Повечеряли.

Сонце сіло, й одразу стемніло, потягло сирістю.

— Річка? — оглядається Дмитро, зводиться, ще-зає у гущавині. Хутко й назад.— Провалля... Переїдемо?

* *Правити тризну* — поминати.

— Не замерзнеш...

Лягли спати.

Григорій скреготав уві сні зубами, Черниш постогнував, Дмитро ж, мов кицька: ні духу, ні руху. Опанасові не спалося.

З-поміж чорних хмар вирізався червоний холодний місяць, завис над безмовним лісом. Ніч томилася, будила невиразні бажання, нерозгадану тугу, нерадісні думи.

Раптом завив вовк — довго й надсадно.

— Вовк-самітник, — промимрив Григорій, піднявши голову. — Кажуть, що на біду вие, — перевернувся на другий бік і знову заграв зубами.

Вовче виття діймало Опанаса до самісінького серця, видавалося йому зловісно-пророчим, а застиглий ліс — мов сторука почвара, яка ось зараз випростає свої довгі руки, почавить їх, виссе кров і рештки, мов брудне рам'я, кине до прірви.

Хрипке, розпачливе виття не стихало. І, крім нього, — ні звуку. Тиша. Туга і тверда. Тягуче вовче харчання не розлягалось в ній луною, а мовби ввірчувалося, вістрям націлюючись прямисінько в груди Опанасові.

Парило. Дихалося трудно. Зненацька майже поряд саянули два жовті вогники.

«Вовк! — схопився Опанас. Вогники щезли. — У страху четверо очей».

Завивання, відчайне та важке, мов катова сокира, не вщухало. Від напруження та задухи Опанаса хапають дрижаки, перед очима попливли невиразні тіні. Ось тіні почіткішали, і вже Опанас, неначе світлого дня, бачить густо заморіжений двір, хату під зеленою від моху стріхою, собаку, гурт бандерівців, себе та Янека. Бандерівці серед двору, а вони, переповиті — один сирівцем, другий колочим дротом, — коло лісу лежать твар у твар. Янек

блідий та мокрий: йому щойно видавили одне око. «Друге завтра, ляше»,— веселенько пообіцяв рудуватий парубійко. З-під повіки кривого ока сочиться кров, а зряче горить сухо й пломінко.

Бандерівці то мовчать, а то регочуть весело й дружно. Дорогою до Опанаса та Янека пристало молоденьке дівча, але, як на свої сімнадцять чи вісімнадцять весен, тілисте та грудасте. Дівчині силоміць залляли в горло дві пляшки німецького коньяку, п'яну та перелякану роздягнули й, позабавлявшись нею у клуні, витягнули надвір, зв'язали руки та ноги, просунули дрюк і вертіли на ньому.

Насичені видовищем з дівчинкою, його та Янека zostавили на ранок, а ранком і духу їхнього не було у клуні: перегриз Янек сирівець на руках Опанаса й вони разом з дівчинкою, протиснувшись крізь напівзогнилий верх клуні, втекли...

Вовк кашляє, ніби ухопив щось гаряче, й умовкає.

«Нарешті!» — зітхає Опанас. Та в ту ж мить вовк знову завив. Але тепер у витті чулися радість і триумф...

Такі ж сповнені диким страхом очі, як у тієї дівчинки, він бачив ще раз у Тодоськи, коли він та Денис прийшли до неї отого останнього разу.

«Ти знаєш, що Петро вмер?» — спитав його батько десь так за місяць по смерті Петра.

«З черешні ж упав».

«Ой, ні! Ой, ні! — схлипнув старий Синюк.— Ні, Панасику! Вона його вбила, вона. Тодоська».

«Не вірю».

«Ти бачив ту черешню? Бачив? Та най би він десять разів упав — і то ніц не було б. Вона йому шило в карк увігнула».

«Звідки ви таке взяли?»

«Я мив його. Ти ж знаєш те миття — для годиться. Попід руками, за вухами. Глядь, а на потилиці

ранка. Я байдужісінько собі. Але ж глянув на Тодоську, а вона — ні жива ні мертва. Е-е-е, подумав я. Хто-хто, а я знав, як вона тягалася з бандерівцями і де був її татуньо. А передніше казав мені Петро: не знаю, тату, що далі робити з жінкою, як далі жити, сиротити дітей чи ні? Знав він щось, знав, Панасику. Вона спочатку стерялась, а затим дулю мені під ніс — нате! Я, каже, аби могла, увесь ваш рід свинячий швайкою на той світ звела б! Спробуйте пискніть — димом ваше кодро піде».

Пішли, він та Денис, до Тодоськи. Якби валялась вона у них у ногах, якби просила — може, й не брали б такий гріх на душу. Ба ні! Стояла, хвойда, гра-ла очима, випинала груди, водила стегнами...

Вовк вив.

Опанас дістав тютюн, зліпив цигарку. Сів, упершись спиною у дерево, ковтав гіркий дим і не міг наковтатись.

XXI

— Десь поблизу село, — виринув з нетрів Дмитро.

— Звідкіля ти узяв? — підносить брови Черниш.

— Он там, — киває за плечі, — свіжа рубка. Здалеку рубати ліс не приходять.

— Хоч би води напитись, — облизав пересохлі губи Григорій.

Ішли з півгодини. Раптом вчули сумний спів. Зупинились.

«Ти йди, йди!» — махає Черниш Дмитрові.

Сіли насторожені, готові щомиті зірватись.

Джеркотять пташки, рипить дерево...

Дмитро з'явився, мов із води виріс.

— Ну й ходиш, ти! — каже Опанас. — Як місяць водою.

— Може, за кілометр цвинтар. Когось ховають...

Кладовище й справді впритул до самісінького лісу. Спів уривається, починається казання. Добре чути густий, проникливий баритон попа. Піп стояв до них спиною: високий, широкоплечий. Розкішне, чи то сиве, чи то світле, волосся,—здалеку не розбереш,—вільно спадало в'юнкими хвилями. Піп говорив про плинність людського життя, про природу, про людину-піщинку у безмежному світі, про те, як має жити та людина: не носити зла у серці, любити ближнього свого, не заздрити, не лаятись, не справляти брехні, не лукавити, любити бога, бо там, у потойбічному світі, де розпочнеться справжнє життя для праведників, обранців божих, може статись так, що гріхи переважать добрі справи і тоді людині уготована прямисінька дорога до пекла...

— От бачиш,—шепоче Опанас Дмитрові, що стоїть, скинувши картуз та слухаючи уважно.—Нема дурнішого од посланника божого: люди плачуть, а він співає...

Григорій же од перших попових слів подався уперед, навіть ступив кілька кроків, потім зупинився: на його обличчі розливався безмежний див. Відтак утис здивованому Опанасові автомат, пригнувся і зник у зелені. А за хвилину вони побачили його на кладовищі: ходив од могили до могили, повільно наближаючись до юрми. Ось вирвав жмут трави, випростав похиленого хреста.

Пронизливо зойкнула жінка. Та зойк той якийсь ненатуральний, наче плакала про людське око. Плакала, а тим часом думала своє.

Піп став збоку, скидав требник, ризу. До нього приступали люди, цілували руку. Хоч піп далеко не молодий, але статурою стрункий, в рухах бачилася неабияка сила. Обличчя зібгане, товсті брови, темне підлоб'я, широка шпакувата борода.

Ось до попа підходить Григорій. Голова похилена, мне у руках кашкет. Піп недбало тикнув йому руку для поцілунку, Григорій ревно прикладається до неї. Відтак відривається від руки, щось, напевне, каже, бо піп оглядається, завмирає, далі дивиться вправо, вліво, щось говорить Григорієві. Здалеку увижалося, наче коренить він його, а Григорій смиренно погоджується, кається. Піп іде, за ним на шанобливій відстані Григорій, відверто запобігливо несе попівський саквояж.

Григорій прибіг десь за годину сам не свій.

— Щастя й нещастя однією стежкою ходять,— говорив збуджено, — позаминулої ночі вони були тут!

— Хто?

— Та ж бандерівці! Він їх не знає. Казав — з десяток набереться. Може, й вони... Пішли далі. Піп за свого прийняв. Їм служить, стерво. Ач де залишився.

— Гасло дав?

— Дав. Ще до одного попа...

Наздогнали їх третього дня, відмахавши по п'ятих кілометрів сто.

Чорний, прямий та худий, з сухим безбарвним обличчям, піп мовчки вислухав Григорія на ганку великої шальованої хати. Сам сидів на лаві, а Григорій близ нього, аж чує якийсь затхлий запах.

— Хто вас до мене припровадив? — спитав, не підіймаючи голови.

— Та вже ж розказував, — дратувався Григорій. — У сусідньому селі, не знаю, як воно називається, мене стрів зв'язківець і направив до вас.

— А до нього хто? — не змінюючи пози, доправляється піп.

— А біс його знає, святний отче! — сердиться Григорій. — Я не маю звички розпитувати: хто ти?

Я питаюсь за діло. Я прийшов, сказав гасло, дістав гасло й — бувайте здорові, живіте багато!

— Гаразд, — протягнув піп, — приходьте, коли стемніє...

«Певно, вони в клуні,— подумав Григорій, окидаючи поглядом просторий двір, повітку, хлів, клуню.— Де ж більше? Тільки там».

На мить йому здалося, що він бачить чиїсь очі у шпарці між дилами, вчуває погляд.

— Зоставайтеся здорові,— зійшов з ганку.

Піп промовчав.

У воротах Григорій оглядається — піп так і сидить, звисивши кошлату голову.

Пізно ввечері їх зустрів невисокий, але кремезний чоловік й хрипло прошепотів:

— Ходіть зі мною... Не гупайте так...

У кімнаті, куди вони трапляють, плавають сутінки, під божницею за столом сидів бородатий чоловік і читав книжку.

— Добри вечір у нашій господі,— зводиться навстріч, показує в приязній усмішці білі зуби.— Сідайте, почувайтеся як удома.

«Ще один піп. Чи не забагато їх для однієї хати?»

— Звідки йдете, куди ваш путь лежить? — розпитував бородатий. Вони ж поки що мовчали, розсідаючись хто де: Григорій навпроти бородатого, Черниш на прилавку, Опанас у дерев'яному фотелі, Дмитро у темному кутку, коло кахляної грубки. Сів на ліжку й одразу засопів простуджено. Здивований Опанас подивився у його бік і побачив попліч Дмитра чиюсь постать.

— Йдемо здалеку, а дорога наша мов у казці: пішкуємо туди, що й самі не знаємо куди,— одказав Григорій.

В цей час відчинились двері й зайшло двоє: один — високий, раменний — став у проїмі дверей, що вели до світлиці, а другий — вилицюватий, з колючим поглядом недобрих очей — сів за стіл, поруч бородатого. Високий зміряв уважним поглядом Григорія, відтак промацав Черниша, так само некліпно прошив Опанаса. Бородатий зирнувся з ним, той підійшов до Григорія, потягнувся до зброї.

— Ти що? — здивовано витріщився Григорій.— Що ти хочеш?

— Він німий,— голос у вилицюватого до пари його очам: колючий, недобрый.

— Барзо * вибачайте, шановні,— сказав бородатий,—але, як у народі кажуть: хазяїн, мов чиряк,— де схоче, там і сяде, а гість, мов невільник,— де схочуть, там і посадять. Так що...— вибачливо розводить руками.— Зброю здайте. Потім вам її вернуть...

Німий забрав зброю, вийшов, за мить вернувся, став на своє місце.

— А тепер до діла,— у руках бородатого невідьзвідки взявся ніж з довгим тонким жалом.— Хто ви, куди йдете?

«Він зара з рукава ще й кулемет дістане. Без зброї — як без рук. Почавлять, мов сліпих кошенят, холера ясна!»

— Я ж казав вам,— неполохливо усміхнувся Григорій.— Ми — знезвідки, йдемо — нікуди.

— І хочете йти чомусь разом з нами? — ехидно кривить губи вилицюватий.

— Куди ж пак! — кахикнув сміхом Опанас.— Попав пальцем у небо, стромляй далі. Нам, коханий друже, однаковісінько, з ким іти. Світ дошками не забитий. А шукали, бо за компанію, перетою... жид повісився...

* *Барзо* — вельми, дуже.

— З нас ніхто не знає перевалів через гори,— за- гув Черниш.— Не знаємо, як і через кордон пере- хопитись.

— А ми, гадаєш, знаємо? — подивився на нього вилицюватий.

— Не знаєте, то не знаєте,— недбало здвигнув плечима Григорій. — Тоді розійдемося хто куди...

Умовкли.

Сопів той, коло грубки, сторожко, пильно зорив німий, гортав лезом сторінки бородатий.

— Ми з вами ніде не стрічались? — раптом спи- тав бородатий Григорія.

Григорій подивився на нього пильніше, затим на німого, вилицюватого, заперечливо похитав головою.

— Здається, ні-і-і...— проказав.— Ви де були у війну?

— А ви?

— Ми? Ми... далеко,— знехотя одказав Григорій.

— Всі ми були далеко,— погано усміхається ви- лицюватий.— Але щось вас там не бачили.

Григорій невдоволено рипить шиєю, встромля- ється у рідковолосе перенісся вилицюватого.

— Чого ти зашморгом дивишся? — витиснув той на тонкі губи безкровну посмішку.— Пізнаєш, чи що?

— Ти, хлопче, яке псевдо маєш? — примружив повіки Григорій.— Га? Ти там теж такий хоробрий був?

— А ти таким цікавим? Ми недавно одному ці- кавому пустили крівцю. Знаєш, що роблять з вельми цікавими? З тими, хто носа пхає, куди тра й не тра?

— Ти, віскряру, — зневажливо усміхнувся Гри- горій.— Ми таких, як ти, мокрогубих, за версту до своєї боївки не підпускали,— кинув погордливо й образливо в очі вилицюватому.

— Ти-и-и...— засичав вилицюватий.— Ти-и-и...

— Вгамуйся,— владно сказав бородатий. І до Григорія: — Що ж то за боївка така?

— Чарноти.

Вилицюватий зиркає на бородатого, той кидає на лоб густі брови, відкриваючи на мить жовтуваті зіркі очі. Боївка Чарноти підлягала центральному проводові й охороняла всілякого рангу зверхників та провідників ОУН.

— А ти, друже, ким там був? — м'якшає голос у бородатого.

— Ройовим. Я — Крук.

— Крук? А я думав...

— Що — думав?

— Чим ти докажеш, що ти Крук? — встриє до розмови вилицюватий.

— Облиш,— махнув рукою бородатий.— Я знаю... Ти ж, друже, кинув боївку?

— Кинув...

— Умовкли.

Тихо...

Миготливе півсвітло лампи освічувало лише ближні кутки, у дальніх кублився волохатий невпокійний смерк.

— Йдеш за кордон і не боїшся, що там тебе спитають про багато декого?

— Хто в дорогу збирається, той хліб кладе в торбу,— всміхнувся Григорій.— Маю дещо... Тута,— стукнув себе по лобі,— і тута,— склав пальці у кулак.— Ти, друже, все розпитуєш мене, а сам хто є?

— Я...— сховав посмішку в бороді.— Я... я майже такий, як ти. Правда, в особливій охороні не був, усеньку війну на східних кресах пересидів... Подвигів ніяких. Так що навіть мое псевдо тобі нічого не скаже.

— Вишкіл де проходив?

— У Серкізах. Там була школа молодших командирів.

— На Волині? Чув, чув... Але не був.

— А ці? — показав бородою на Опанаса, Черниша.— Даруй, друже, що питаю...

— Хто звідки. З Яремою,— киває Григорій на Черниша,— в Житомирі здибалися, з Веселим,— показав на Опанаса,— разом у вишколі були, а з Кульгавим з місць далеких разом тікали...

— От і побесідували,— весело потер руками бородатий.— Про своїх не розказуватиму. Хлопці — що треба! — устромив ніж у стіл.— Німий десятьох з особливих боївок вартий. Одна біда — говорити не може. А коли б міг — було б що слухати... Кислий,— кивнув на вилицюватого,— тільки гляне, то кисло стає, а як візьметься до діла...

Кислий щирився по-вовчому, німий розтягував губи у безвучній посмішці, блимав дикуватого-хижики очима.

— Гей! Хто там? — гукнув бородатий.— Час, гадаю, закропити душу чим-небудь. Ти, друже, — сказав плечистому дядькові, який заходить до кімнати, — скажи там преподобному та преподобній, що добірне товариство зволить трапезувати. І нехай приєднується до нас. Бо що то за таємна вечеря, коли нас не тринадцять і немає Іуди? А там, по вечері, застосуємо ордалію *, — засміявся радісно.

«Якийсь надто веселий дядько — щириться та й щириться. Кров'ю рознаджений? Чи не з того тіста, що на рудій ** замішене?»

— Де ж тут тринадцять набереться? — запитав Опанас.

* Ордалія — середньовічний спосіб визначення вини так званим судом божим: вогнем, водою, залізом.

** Руда — кров.

— Не турбуйся, — заспокоїв його бородатий. — Буде навіть і більше. Що вони там деляться? Йди-но, — глянув на німого, — піджени їх. — А коли німий ступив крок, притримав за рукав: — Я сам... До вітру заодно...

Черниш сидів, спустивши голову, а здавалося, наче дрімав, лише час од часу чухав груди. Григорій дивився на свої руки, що лежали на столі. Сьорбав носом простуджений, зрідка лаявся ламким баском:

— Мать його туди! То треба: серед літа?

З п'ятьми виринув Дмитро, нахилився над Опанасом.

— Надвір не хочеш? Вийдемо за кумпанію, — значуще тиснув на спину.

Німий не зводив з них неослабного погляду, ловив кожен рух. Опанас зводиться, та заходить бородатий.

— Зараз будемо вечеряти... Сідайте за стіл. А ти куди? — глянув на Дмитра.

— До вітру...

Стіл накривав служка — літній ведмідькуватий дядько з віспуватим понурим обличчям, з широкими, розбитими нелегкою роботою долонями.

Опанас та й решта, що довгий час перебивались з хліба на воду, на превелику силу стримували себе, ковтали потай голодну слину. Служка ставив запечену у тісті шинку, тушковані кури, розігріту ковбасу, помідори, огірки, жовте масло, разовий хліб. Усе бачилося нестерпно смачним, гострий запах тягнув живота до зубів.

«Живе піп, як мед п'є. Йде на нього і з живого, і з мертвого».

— За соборну? — підніс келишок вилицюватий, коли всі повсідалися за стіл: Дмитро, Черниш, Григорій, Опанас, піп, вилицюватий, німий та просту-

дженій — молодий парубійко з низькими бровами, з гарним довгастим обличчям, з сумними лагідними очима.

— За соборну?

Парубійко ніяково шморгнув носом, соромливо, якось по-хлопчачому, усміхнувся.

«Стидливий... Як він попав до банди?»

— За яку соборну? — сприкрів бородатий. — За нас, бурлак...

— Соборна тепер житиме без нас, — жалібно скривився парубійко. — Так не хочеться йти, — посумнів геть до решти. — Аж плакати хочеться...

— Зоставайся тут, — озивається вилицюватий. — Будеш собі гойдатися, аж поки мотузка не перстреться.

— Хай освітить господь ваш шлях, — урочисто сказав піп. — Хай...

— Припиніть, отче, — грубо урвав попа бородатий. — Вам просто пощастило, що ніхто не знає про ваші мирські справи. А то і ви б ладнали торби разом з нами. Пиймо!

Дмитро навіть не торкнувся свого келишка, узяв до їжі.

— Ти чого? — глянув скося на нього вилицюватий.

— Я не п'ю.

— Е-е-е! — екає бородатий. — В нас так не годиться. Пий!

— Давай, давай, — захочував вилицюватий. — Така закусь — і насухо? Бери, — всовує у руку келишок.

— Ой, буде мені погано! — по-жіночому сплеснув долонями Дмитро й, заплющивши очі, вихлюпує горілку до рота.

— То по-нашому, — схвально киває бородатий. — Сьогодні мало кому добре. Та не будемо вішати но-

са,— розгладив бороду.— Хай сумують наші воріженьки.

Випили по другій, третій. Пили, їли, а стіл не продивлявся: мовчазний служка носив закуску, горілку, наливки. Раптом Дмитро ухватився за живіт, застогнав.

— Що таке? — злякано подивився на нього Опанас. Йому вже шуміло в голові.

— Ой, болить! — тримався за живіт Дмитро. Устав, поточився на Опанаса.

— Пияка-а-а, — зневажливо оскалився вилицюватий. — Тобі б юшку з гівна пити, а не горілку!

— Не ляпай язиком! — крикнув бородатий. — Виведіть його надвір. Справді ж не п'є він...

«А звідки знає? Звідки?»

Опанас бере Дмитра під руку, виводить у сніг: в ту коротку мить, поки відчинені двері, бачить чоловіка, що стоїть у кутку з автоматом в опущеній руці.

«Еге! Нас стережуть! Ока не спускають. Тільки ворухнися — і, дивись, прошиють! Зброю забрали, залишили голіруч. Що ж діяти? Що? Холера ясна!»

Виточились надвір. Дмитро корчитьяся, пристогнує кризь зуби, хитається, валиться на Опанаса.

— Що з тобою, Дмитре?

— Ти що, не пізнав? — раптом чує зовсім тверезий шепіт Дмитра. — Це ж Гинюків Василь!

Опанасові аж у роті стало сухо. Уся вечірня розмова промайнула перед очима, і він враз дотямив: з них же цілісінський вечір глузували! Грались в цюці-баби, милили їм очі, а вони хляпали вухами! А тут ще Гриць злив кулю: Ярема, Кульгавий, Веселий! Василь їх усіх знає, як свою власну кишеню! Ну й діла!

— Ви що, перепили? Зле стало? — чується з темряви.

— І тут нас стережуть.

— Візьмеш на себе цього,— шепче Дмитрові й веде його до вартового.— Але не спиши. Дослухайся.— І вже вголос:— Посидь тут, легше стане... Хай посидить коло вас, коли ваша ласка,— попросив Опанас.

— Хай сідає... Місця не просидить... Колоди не шкода...

Опанас вертається до сіней. Троє дверей — прямо, ліворуч, праворуч. Наліво, мабуть, ванькирчик, двері прості, не візерункові, а що за дверима прямо?

— Ми йш-ш-ш-ли до бо-о-о-ю-ю,— захитався п'ячко Опанас.— Що ти тут пантруєш? — запитав того, що в сінях.— Ходи до нас.

— Твоє яке діло? — одказав той неприязно.— Йдеш, то йди...

— Всі кричать, всі сердиті, а я з ким співатиму, га? — заточується він на чоловіка. Той зросту його, але дужчий: навіть не хитнувся від нього, легко відтурює його від себе. Опанас гойднувся, наче бо-зна-як його штовхнули, й летить на двері, ті, що прямо.

— Чо ти штовхаєшся? — промимрив, шукаючи клямку. Де ж вона в ката? Ага! Не клямка, а ручка. Клятий піп! Не міг клямки поставити. Ми до них звикли. Як не добуду якесь шило, то буде нам усім клямка! Відчиняє двері. Кухня. За столом один проти одного сиділо двоє. Третій розклався горілиць на ліжку, закинувши на поруччя ноги у ялових чоботях. Чи не ті ялові?

— Добривечір, панове! — вигукнув веселенько Опанас.— Добривечір, друзі-браття! Маєте свою компанію?

— Маємо, — невдоволено відказав один.— Чого ти сюди приперся?

— А що? Не мона? Я співати хочу,— важко опустився на лаву.— А ви? Ніхто-о-о із-з-з нас нічо-о-о

не знав! — зотягнув. Прямо перед ним лежить на столі довгий ніж з тонким вістря. «У них що — однакові ножі? Таким же Василь бавиться? Побавимось і ми. Таким удариш — знаку не зостанеться, одразу й не визначиш, чим прикінчили людину». — Нумо! — змахнув руками Опанас. — Разом! — Узяв ножа, змахнув ним, диригуючи. — Нумо... Ніхто-о-о... Три-чотири!

— Йди геть звідси, — сердито сказав другий.

— Всі сердиті, всі мене гонять, наче солоного зайця, — ображено забубнів Опанас, устає, плентається до дверей. — Всі сердиті, — здавалося, що він ось-ось заплаче. — А чо, питається? — оглядається на порозі. — Чо? — І, не дожидаючись відповіді, зачинає за собою двері.

«Де ти тут, лебедику? Ага! Он, у куточку. Зара я тебе приголублю. Зара. Не спіши, май терпець. Зара випишемо тобі перепустку до господа-бога!»

— Ще й не вмерла-а-а Україна-а-а-а! — Опанас валиться на чоловіка, припадає до грудей. «У серце треба. Щоб не квікнув. На! Аби лишень ніхто не виглянув!»

Ніж увійшов у тіло, мов у яблуко, аж хруснуло. Бандерівець сіпнувся, посунувся долі.

— Ні-ї-ї слава-а-а-а, ні воля-я-я! — Шарпнув ліві двері: так і є — ванькирчик. Поклав тіло, зачинив двері. Аж сміятись хотілося від того всього. — Тримайся, бородо, зара ми тебе вгостимо! — Рвонув на себе двері.

— Лягай, свої! — закричав і втербив під божницю, у бороду, аж полетіло червоне клоччя. Німий рикнув, шугонув уперед, та, настромившись на другу чергу, одлетів до стіни.

— А-а-а! Суки-и-и! — падав на стіл Кислий, тягнувся до лампи,

І, поки горіла вона, ще встиг побачити Опанас, як заламував Черниш руки Кислого, як зблиснуло щось у руці простудженого, як кинувся до нього Григорій і раптом зігнувся, ойкнувши, а далі темінь, запах крові, стогін.

— Хто стріляв? — розчахнулись двері кухні, й на порозі став той, сердитий. То були його останні слова: кулі вгризались рівненько, рядочком, якраз посередині грудей.

— Я стріляв,— одказав Опанас.— А що?

На кухні згасла лампа. Задзвеніла шибка. На дворі злякано одізвався собака, до нього долучились сусідські, потім сільські пси, і ось селом понеслося одчайне, завзяте валування.

НІМІ ДЗВОНИ

Повість

I

Ждати, коли не знаєш як слід, чого й кого ждеш, не під силу навіть чоловікам, а вона була жінкою й до того ж старою та виснаженою. Невпокій та очікування поселились у неї в неділю на Дмитра-великомученика. Прийшла вона того дня з церкви, лягла спочити з дороги й незчулася, як задрімала.

І приснилось їй, начебто вона із своїм покійним чоловіком молотить жито. Молотять у два ціпи, а біяки у них чомусь не одного кольору: у чоловіка жовтий, а в неї брудно-зелений. Б'ють вони ціпами, глухо постогнує земля під снопами, шелестять колоски, підскакують угору й, мить повисівши у повітрі, не падають долі, а пливуть від них і зникають за обійстям, мовби розчиняються.

Прокинулась і задумалась. До чого такий сон?

У сні вона вірила, уміла їх тлумачити, а тут наверзлась така химера, що ніяким розумом не збагнеш: і до чого? Одне знала — сон віщує недобре.

«Наснитись покійник — жди якогось лиха,— думала вона, пораючи на ніч своє нехитре господарство: порося, кури, качки, кролі.— Давно мені не снився Федось. Давно... Чого ж він знову озивається з того світу? Що йому треба, мертвому, від живих?»

Останнього разу, коли він наснився, вона захворіла й місяць вилежала у лікарні. Вже й не надіялась, що знову підведеться.

Ніч минула у півсні.

Ранком пішла до дочки. Сподівалась розряти душу, а дочка навіть слухати не схотіла:

— Спиться, то й сниться...

Додому вернулась ображена.

Так, у млосному невпокої, злинув місяць.

На пилипівку, яка припадала на кінець листопада, ранок був прохолодний, світлий, але день намірявся бути теплим та гожим: важка роса іскрила під холодним промінням осіннього сонця, мовби світилась зсередини, а небо без жодної хмаринки. Так було до полудня. Опісля світ став критись шпакуватими хмарами, наливатись мрякою, й на вечірній упруг сонце вже сідало червоним та лихим. А тільки-но небесне світило запало за видноколо, як звідти повалила фіолетова мжа. Здавалося, за обрієм гнилим, густим туманом тліє земля. Повітря важчало, вайлуватіло. Вузьким, тісним просвітом між хмарами та землею зашмигляло чорне вороння.

Споночіло. Хмари мовби й цього чекали: ураз, усією своєю масою, холодною та синьою, навалились на вітер. А він не давався. Пручався, борюкався, вислизав, шугав увись, падав на землю, вертів довгим хвостом з пилюки, листя та соломи. Навкіл все заходило ходором. Разуразними громами та блискавками панахалось небо, злякано завивало собацтво.

«На пилипівку — й грім? — перелякалась мати.— Зроду-віку такого не чула й не бачила. Може, то кінець світу? — Зірвалась з ліжка. — Господи!» Похапцем, як-небудь зодяглася, вимайнула на двір.

Та село, як завжди, світилося вогнями, електричні лампочки коливались, розсіваючи світло, й здалеку увижалося, наче хтось кропить ніч золотим дощем.

Трішки постояла надворі.

Вітер, притиснутий до землі, влігся, й запала коротка тиша. А потім ливцем линув дощ.

Втихомирена, вернулась до хати.

Прокинулась вона від холоду, що тягнувся від дверей.

«Я ж їх зачинила,— подумала, глянувши на двері, й серце обірвалося: на порозі невиразно бовваніла чиясь постать. Вона коротко ойкнула й тут-таки вмовкла.— Кому я, стара, потрібна? Що у мене візьмеш?»

— Світло вмикається коло дверей, — сказала спокійно.

II

Травень заходив мокрим, але теплим. Ранки були рожево-росяні, дні пахучі, а ночі місячні та ясні. Доші йшли нападами: надвечір небо снується світлими хмарами, темні ж, грозові, де-де розкидані по всіх боках світу мовби зумисне, аби можна було передаватись шпичастими блискавками, перерегукуватись громами.

Коли гриміло, мати світла не світила — бережного й бог береже. Сиділа в сутінках, дослухалась до рівного шарудіння дощу, мокрого хляпання вітру. Та сьогодні негода затяглася, й вона, не дочекавшись кінця грози, мусила роздягатись полапцем.

Лягла. Ніщо не порушувало тиші. Десь під стелею сполохано дзикнула муха-бранка й умовкла. Та ось.

— Отче наш, іже есі на небесі,—заговорила упівголоса.— Хай буде воля твоя, хай святиться ім'я твоє... Яко на небі, так і на землі хліб наш насущний дай нам сьогодні... І прости провини наші, яко

ми прощаємо винуватцям нашим... І не введи в спокусу нас, і визволи від лукавого...

У кімнаті влягається тиша. Тільки дзижчить під стелею муха.

— Ти вже прости мене, стару, дурну... У тебе, мабуть, своїх клопотів повно, а тута ще я надокучаю... А що мені робити? До кого звертати свої молитви, просьби, як не до тебе? Без твоєї волі жоден волосок не впаде з голови людини...

«Як бог дасть, то й вікно подасть»,— змалечку научав її дід, мамин батько. — Усе на світі чиниться з волі господньої...»

Спочатку вона вірила у це, але згодом перестала, бо надто паскудства коїлося і коїться на білому світі. І все з волі господньої?

Але то було колись. Колись вона на сон лише недбало хрестила лоб і вряди-годи проказувала отче-наш — єдину молитву, яку вона знала від початку до кінця.

Але то було колись.

А тепер вона після молитви заводила довгі розмови з богом, виливала йому свою некучу тугу та благала зглянутись, уволити її волю.

— Ти вже прости мене, стару... І твого сина вели на Голгофу у терновім вінку. Але ж ти бог! Ти все можеш. Тобі все підвладне. Сотвори праведне діло, переімени гнів на милість, розпростори наді мною такі щедрі руки свої, вибав мене від горя...

Говорила з богом просто й щиро, як родитель з родителем. Хоч до кінця не була певна: є бог на світі чи немає? Який він із себе?

Бог-син уявлявся для неї таким, яким його зображували на іконах: молодий довговолосий чоловік з рідкуватою бородою та вусами, зодягнутий у багрянцю, взутий у сандалі. А бог-отець подобою своєю — викапаний мамин батько, який упокоївся

на сто першому році життя: зсохлий, сивенький, світленький.

— Ой, важко мені... Важко... Коли б ти знав,— мовила докірливо, як вірній, сердечній подрузі.— Важко...

З кімнати, де спав син, донісся рип ліжка, чалапання босих ніг, скрекіт сухих мостин.

— Знову ходить... Знову ходить... — тужила мати.— Ой господи, господи! За що ти мене караєш? За які гріхи? За що мені наслано дивитись на сина-каліку? Чого ти мовчиш? Хіба не доходять до тебе мої молитви?

Повела очима по хаті: сама мов палець. З ким розмовляє, до кого говорить?

— Господи...

Та травнева ніч лишилась десь далеко, у минулому, й мати, згадуючи її, дивувалась — хіба то було не восени, не вчора, не позавчора?

Усі ті дні злилися для неї в один-два: пилипівка, гроза, постать у проймі дверей, ранок, син...

Часом їй здавалося, мовби вона народилася для того, щоб мучитись, страждати. Чого вона до цього часу не вмерла? Невже бог продовжує її путь тільки для того, щоб нанизувати на неї лихе? А може, він у такий манір хоче випробувати її терпіння? Терпенному спасіння та рай?

Часто прокидалась серед ночі, дивилась у темну стелю широко розплющеними очима: чи справді все те сталося?

Може, все це сон? Може, настане ранок і все буде, як колись?

Думки змінювали одна одну, але пуття не було жодній. Добре розуміла одне: забрела її доля у закуток, звідкіля немає шляху вперед, немає вороття назад. Кругом, куди не поткнешся, — глухий мур. Сідай і жди судного дня.

І вона сідала. На краечок ліжка. Закутувалась у теплу вовняну хустку, стромляла худі ноги у ватяні валянки й сиділа. А повз неї безладними уривками проходило її життя.

Змалечку вона мріяла про щастя, мала про нього свою уяву. А як вийшла заміж, то аж до самої війни гадала — саме таким є і повинно бути щастя. З чоловіком жилося легко й весело, хоч і треба було докласти рук, щоб себе і дітей прогодувати. Звісно, не без того, траплялись дні западисті, сварливі, але були вони дочасними й швидко вирівнювались.

По війні допевнилась: все те було крихким, примарним, розсипалось, як полова од вітру.

Перебирала дні свої, мов сліпа баба міток, й дивувалась гірко: чому таке коротке та безглузде життя наше? Чому така немічна й безпорадна людина у ньому? Чому людина, вік ізмучившись, ще й має піти в землю і стати тліном? Хіба тільки заради того, що із землі прийшов і в землю мусиш піти? Де ж правда?

Де?

Не знала, куди дітись зі своєю нудьгою.

Люди живуть як люди. А вона?

Та яке мені діло до людей?

— Господи...

А надворі втихав дощ. Розповзлись поріділі, сточені хмари, ховались за обрієм, відкриваючи глибоке небо з безмежним царством яскравих зірок. Між ними плив, розігнувши роги, вислобокий місяць, розсівав півсвітло, синювато потикався до закутків хати, виривав з нічного мороку святих: Миколу з хрестом у десниці, із земною кулею у лівій руці, Марію з дитям. Над їхніми головами у кілкових рушниках витали янголи, ясніли німби.

— Чого ти мовчиш?

У темних кутках ворушились волохаті тіні, збурені мовчанкою богів, а з кімнати линули кроки — неквапні, рипучі.

— Сльозам кінця не бачу, гірко мені, аж в очах жовтіє, пречиста діво...

Сон долав старече тіло, слова шелестіли сухим листям, ламались м'яким світлом.

— Господи...

Вже спала. Та час від часу крізь сон схлипувала нерозважно:

— Господи...

А під стелею незмовкно дзижчала муха — мабуть, трапила у павутину й павук добирався до неї, радіючи та втішаючись.

III

— Не знаю, як воно буде, — журилася дочка коло столу. Руки поклала на коліна, й вони, переткані товстими жилами, лежать непорушно й тихо, як мотуз'яні линви.

Дітей у матері семеро: п'ять синів та дві дочки. Дочки жили в селі, а синів по цілому світі розкидала доля. Найстарша дочка по-сусідськи зазирає до матері з ділом та без діла: посидить, перекинетесь словом.

Дочка була вже у тому віці, коли ще рік, другий — й годі буде знайти відмінність у виді між матір'ю та нею. Роками, правда, у них не така вже й велика різниця: матері сімдесят п'ять, а дочці за п'ятдесят, але видається вона значно молодшою: щоки рум'яні, пишногруда, у густому темно-русому волоссі жодної сивини.

— Не знаю, як воно буде, — знову каже дочка.

— Гірш не буде, — бурмоче мати від плити.

Замовкли.

Про що було говорити? Бачились час на час, знали одна одну як свою долоню: не встигне одна щось подумати, а друга згідливо киває чи заперечливо крутить головою.

Дочка сиділа, а мати никала човником: від стола до плити, від плити до мисника, від мисника до відра з водою. Вільного місця у кухні небагато — майже третину займає громіздка піч з численними нішами на сірники, сіль, мило.

Тихо.

Брязкне ополоник, скрекне ложка об дно каструлі, зашипить сіль, булькне вода.

— Федірко де? — питає дочка.

— Надворі.

Хатні та сінешні двері напіввідчинені, знадвору доноситься цвірінкання гомінкого птаства, линуть пахощі, які бувають рано-вранці та після дощу.

— Гарний день сьогодні...

— Гарний, — погоджується мати й кривиться: варена картопля сповзає з ложки, падає на плиту, звідти прямо на босу ногу. — Хай тобі!

До дрібних шматочків картоплі кидається кіт, вуся — правцем.

— А коца! — відганяє його мати віником. — Не нагодуеш тебе... Спиш та їси. Миші стугонять, як коні, а він спить...

— Багато ще картоплі маєте?

— До молодой вистачить...

До кухні залетіла муха: велика, чорно-синя, сколихнула тишу, наповнила повітря бринінням.

— Рано вони цього року, — каже дочка, з цікавістю стежачи за мухою.

— Ага. Вже товар печуть. А що буде далі?

Муха поповзла по віконному склі, покрутилась із сердитим дзижчанням сховалась у темному кутку.

— Молоко вже геть згіркло... Тра запускати...

— Запускай...

Щодень дочка носила для матері молоко. Корові до отелення залишилось небагато, й молоко гіркло, губило свій смак.

— Може, в колгоспі випишете, заким розтелиться?

— Чи ж випишуть?

До хати зайшов Федірко, сів на ліжку, поклав руки на коліна, уклякнув, вгородивши у піч блискучі очі.

— Федірку? — майже співає дочка. — Чуєш, Федірку?

Федірко звільна повернув до неї обличчя: так худоба повертає голову, зачувши знайомий голос господаря.

— Федірку, а чого ти не вітаєшся, га?

На обличчі Федірка жодної тіні, м'язи наче заморожені, очі — як дві крижинки.

— Як тобі спалося? Що тобі снилося? Чого ти мовчиш?

— Що ти до нього вчепилася? — озвалась мати. — Кожного разу, аби прийшла — чого та як?

— Може, якраз заговорить, — ображено стулила губи дочка. — Може, якраз розговориться...

— Розговориться... Ой, мабуть, вже ні... Йди до столу, Федірку, — вклала синові до рук ложку, хліб, підсунула квартиру з молоком. — Іж. Що там у тебе на роботі? — до дочки.

— І не питайте! Риє та й риє на мене Леся. Сьогодні як переверне очі: а скільки, — каже, — ти молоко крастимеш? Я, — кажу, — я? А ти бачила? А вона — бачила, — каже. Бачила добренько, як ти в грілку наливала та й за пазуху ховала... А бодай би ти не діждала, — кажу, — дня побачити! А вона як кинеється до мене! Як тигра! Так і світить, як... — затнулась дочка, повела поглядом по хаті. — Як ото жаром, — кизнула на грубку. — Як ото жаром...

Мати звичним жестом витерла синові бороду, ско-са глянула на дочку: рудуваті брови зійшлись до-купи, очі палають різким жовтуватим вогнем.

«На Федосю у злості подібна»,— подумала.

— Як ото жаром,— спокійно повторила дочка. Де й злість ділась!

Дочка — мов сірник: спалахне, наговорить лихих слів, а потім кається.

— Підіть, хай вам випишуть, добре?

Мати киває головою.

Федірко тупо дивиться у стіл, ритмічно ворухить щелепами, на бороді зависли крихти хліба, картоплі, краплі молока. Мати час від часу витирає йому бороду рушником.

— Завтра Юр'я...— зітхає дочка.— Недавно різ-дво було... До церкви підете?

— Піду...

Дочка помовчала, відтак, дивлячись убік, сказа-ла байдуже і якимсь неохоче:

— Нас на весілля кликали.— Й тут-таки кинула оком на матір.

— І що?

— Йти хочемо... Куми ж... Я хрещена молодій...

— І що? — перепитала мати, дивлячись на доч-ку.— То що, як хрещена?

— Як що? — здивувалась дочка.— А коровай хто міситиме? А благословляти? Перепивати долю?

— Ти ж не одна. Без тебе обійдуться,— загово-рила мати чітко й твердо.— Я тобі не раз уже ка-зала: до церкви йди, а не на весілля. На них хай молодші ходять. А ти вже стара. Шістдесят скоро. Замовкни! Ні пари з уст. Перечити хочеш? Дума-еш, я сама проситиму бога? Га? — шаленіла мати.— Я тобі дам весілля! Ну й діти пішли — одні гулі в голові!

— Мамо! — скинулась обурена дочка.— Що...

— Замовкни! — тупнула мати.— До церкви підеш.
— Не піду! — схопилась на ноги дочка.— Не піду. Чого то раз у раз до неї ходити? Його лікувати треба, а не...

— Цить! — збіліла мати. Очі палали зелено, пекли доччине обличчя. Дочка й собі завмерла проти неї, дихала вогнем.

У гніві, як світлого дня, видно: з одного тіста книші, очі одним вогнем горять, носи побіліли на кінчику, ніздрі тремтять. Тільки у старшої рот мов оцтом зсудомило у кружечок, а в молодшої спідня губа вперто висунулась уперед.

— Не піду!

— Підеш.

— Не піду!— хряснула дверима дочка, аж стіни затрусилась і жалібно задзвонили миски на миснику.

Мати швиргнула у відро миску, вона розлетілась на друзки. Сполоханий кіт — прожогом з печі у двері. Федірко пильно розглядав долоні, думав якусь потаємну думу.

— Не піду! — просунула дочка голову у двері.— Не піду, й край!

— Підеш!— крикнула мати.— А ти чо тута розсівся?— накинулася на сина.— Марш на свою дорогу!

А коли за Федірком зачинились двері, сіла на ліжко, закрила фартухом обличчя й якомсь по-дитячому, з голосним хлипанням заплакала.

IV

На Юрія, перед світанком, землю скропив теплий весняний дощ, після якого залистіла озимина, запахло молодою травою, зацвірінькали горобці, защебетали ластівки, заносились од весняних калюжок до піддаш хлівів, хат — ліпили кубельця.

Чорні ниви, повні сил, нагромаджених за довгу зиму, ледь помітно парували, наповнюючи повітря гострим запахом землі, тим могутнім медвяним ароматом, який легко вловлюєш з-поміж численних ароматів. Земля має тільки їй властивий дух, й почувеш його тільки у селі.

Церква у селі була, але в ній не правили — не мали перед ким, й вона стояла, сумно схилена, на окрайку села, зчорніла від дощів та вітрів, як відлуння людської тьми та химерних вигадок. Хто ж вчував у собі непомірну й непогамовну потребу спілкуватись з всевишнім, той ішов до сусіднього села, де храм божий на тринадцять бань і об'єднував аж вісім сіл.

Мати на ранішню службу не встигала, а тільки на обідню. Шлях-бо неблизький, в хаті треба лад навести, на подвір'ї попорати, синові зварити їсти.

Зодяглася у все чорне: хустка, хоч із черленими квітками, але тло темне; чорний, плюшевий, хутрований кролячими шкірками, жакет; довгу багатопілкову спідницю, припнула чорний фартух, по краях басований чорною шляркою, і, взявши клюку та кілька разів повторивши:

— Сиди, Федірку, вдома, сьогодні свято,— рушила у дорогу.

Ходила вона, як і всі високі люди, широко, замашисто. Повз обійстя дочки пройшла, навіть голови не повернувши у той бік. Очі поперед себе дивляться, губи тоненькою рисочкою, від чого рот — наче щілина, прорубана сокирою.

Одразу за селом наздогнала Марту Сиротюкову. Стояла вона у тіні придорожніх дерев, навалившись усім тілом на ціпок, важко, астматично дихаючи.

— Багато духу маєш?— привіталась мати.— Ступалась, Тупалихо?

Марта родом з села Тупалів, тож ніхто не кликав її інакше, як Тупалихою, а молоді то й не знали справжнього прізвища.

— Стара шкапа скрізь припишки має,— усміхнулась Марта. Неприродно білі штучні зуби ще більше підкреслювали морхлість вив'яленого обличчя.— Иду, йду — і все на одному місці. Оглянусь назад — наче й кроку не ступила. Хай йому трясця...— Соніла, аж свистіло у грудях.— Просила Дмитра завезти до церкви... Має ж свою машину... А він навіть слухати не хоче... Мені,— каже,— ніколи... Сіяти тра... Отакі сини пішли... Не шанують нашої старості, геть не шанують... Мабуть, вернусь... Поки доклинаю зі своєю дихавницею, то й день мине...

Мати слухала й посміхалась нишком: Марту хлібом не годуй, а дай побалакати.

— Гай, гай, гай,— не вгавала Марта.— Вік прокалатав, як у ніч уклався. Мовби вчора на гуденьки * бігла, а вже смерть вістку посилає...

— А то так,— погодилась мати.— Такий наш вік: ниньки жиєш, а завтра парастас співають... Певно, піду я...

— Иди, йди.— А коли мати рушила, запитала:— Як там твій Федірко?

— Зле,— притримала крок мати.— Нема нічого втішного...

— Ой лихо, лихо... Най би вже без руки чи без ноги, а то...— зажурилась Марта.

У наддорожніх старих тополях сверготіли сварливі горобці, крякало вороння.

— А Пилип потішається, а Пилип потішається,— заторохтіла Марта.— Ми ж сусіди, дак отсе недавно перехилився через тинь та й каже: то її так бог карає за неправду та лжу. То їм так наслано, аби

* Гуденьки — вечорниці.

повік пам'ятали. На власні вуха чула. Щоб мені язик попримало, коли брешу!— заборилась Тупалиха.

Мати ураз стуманіла лицем, вгородила щілок у до-рогу.

— А то за що пам така карність?— вигукнула.— Га? Хіба то ми людську кров точили? Ах ти, гицлю! Ну, чи я тебе не стріну, клятий Макотерю! А ти теж добра!— напалась на Марту.— Язика розпустила! Рада, що зуби вставила? Свої родимі на плітках та пересудах стерла? Тепера тобі добре — зітреш ці, поставиш інші. Сусіди,— перекривила Тупалиху.— Сусіди... Обое рябое!

Звинулась на одній нозі й майже побігла, загрібаючи довгою рясною спідницею сліди та збиваючи куряву. Тупалиха завмерла посеред шляху, рот напіввідкритий, очі сльозили незаслуженою образою.

— Ах, ти...— бубоніла мати, налягаючи на ноги.— Щоб тобі язик всох, щоб тебе покорчило, щоб тебе підняло й кинуло, щоб з-під тебе виносили! Ах, ти...

Кропила дорогу добірними прокльонами, а коли не стачило їх, зупинилась і, сердито стріляючи очима, хитала кулаком у напрямку, де жив Пилип:

— Щоб під тобою і пад тобою земля горіла на косовий сажень...

Так, розрушена, деколи зупиняючись та оглядаючись, помітила на своїх слідах жіночу постать.

— Хто ж се такий?— приклала долоню лашком до брів.— Марта? Може, й вона. Зачекаю... Треба перепосити... Нізашо нагримала на бабу.

На клюку гірко похилилась, затужила. Живий жаль огортав серце, котивсь до горла, тис, аж неспіла було дихнути. У грудях поколювало, ноги дрібненько трусились.

— Ой Пилипе, Пилипе...— заговорила сама до себе.— Чуже горе тобі за радощі? Не тішся, Пилипе,

чиєюсь бідою, бо й своя не забариться. Не приведи господи звідати тобі, що мені...

Журиться, плаче мати, а перед захмарені очі нав'язливо навертається заплава, копиці сіна на ній, вона та Пилип, ще зовсім діти, смочуть соломиною мед диких бджіл.

— Ой Пилипе, Пилипе...

А ось Пилип парубок. Гарний, вродливий. Шапка-бирка, кожушок по берегах прошитий кольоровою ниткою, витяжні чоботи. Плює в долоні, береться за верло ковзанки. Вона у санях сама.

Коли то було? Пролетіли роки на золотому коні, як вітри круг землі,— поспішно й недоладно, залишивши в душі печальну втому...

Потім він постав перед нею таким, яким вона його бачила одразу після визволення: без одного ока, худий, зеленкуватий, наче тільки-що з обіймів пропасниці вирвався...

— Мене чекаєте?— уриває материні думки доччин голос.

— Ага,— здригається мати, вертається на світ сей.— Тебе... Чого так довго?

— Добридень вам... Зі святом будьте кренкі,— підставляє губи. Поцілувались всмак.— Чого до мене не зайшли? А я поки прийшла з роботи, поки попорала,— розказує дочка, поряд матері йдучи та час від часу зиркаючи на неї пильно.— Поки попорала... Чого ви такі сумні? Що, знову нагадали?

Мати спочатку знічев'я махнула рукою, а потім, пожувавши губи, передала розмову з Мартою.

— Чого то він на нас так злобує?— дивується дочка.— Мене де стріне, то дивиться якось так чудно, що й не вгадаєш, як... Мовби завинила перед ним. Чого?

Мати досадливо відмахується й каже:

— То діло давнє...

Людей у церкві мало. На правім притворі з десяток дідів та літніх чоловіків, дожидаючись початку літургії, кахикали прокурено й стримано, та на бабинці купка жінок. Людей мало, а церква простора, висока, стіни кам'яні, холодні, тож і дух прохолодний, вологий, підвальний. Холодом тягне й від плит долівки, тим-то чоловіки довго не застоюються — шастають надвір, гріють душу димом. Жінки ж стоять живими покорами.

Зі стін на чоловіків осудливо дивилися святі. Пам'ятають вони часи, коли народ плавом плив до божого храму, коли всередині, бувало, й києм не протиснеш, коли навіть мури грілися од такої вселюдної тичби*.

Мати мала своє постійне місце, й до цього вже звикли, як звикли до царських врат чи до панікадила. Незмінним місце було тому, що звідти, де вона стояла, крізь нещільно причинені царські врата було добре видно всевидяще око: велике, пильне, пропизливе. Те око своїм поглядом проникало матері до самого живця, і їй тоді здавалося, наче то сам бог дивиться й бачить: молитви її ревні, щирі. Наче у такий спосіб досягається те, про що не раз казав її дід: «Од серця до бога навпростець дорога».

Мати й молилась не так, як інші. Коли решта людей, хто тихенько, хто безмовно, шептала свої скромні молитви, зрідка підносячи очі до голубого, всіяного ангелами неба на куполах, то мати вкладала у молитву не тільки душу, а й силу. Вона опускалась на коліна, казала молитву, віддавала чолом холодним плитам, хрестилась і лише тоді вставала. Стоячи, біла себе у груди, знову казала молитву, відва-

* *Тичба* — юрма.

жувала глибокий уклін і знову опускалась на коліна.

Мати була вже немолода, і таке моління давалось їй над силу: шкіра на обличчі натягувалась, рот западався у тонісіньку безкровну рисочку, вилиці випинались уперед, зморшки зникали. Лице від цього молоділо, що ніяк не в'язалося з сивими косами та із старечими незграбними рухами.

Мати молилась, а дочка блукала поглядом по стінах. Правда, сяк-так хрестилась, коли голосять «святий боже» жінки та стогнуть вслід за ними «помилуй нас» чоловіки церковного хору. Їй було соромно, що ось вона, молода, здорова, стоїть недвигою, а мати, стара й немічна, молиться запопадливо й чистосердечно. Дочка не могла ані плакати, ані благати поради та помочі у господа, бо не вірила у його всемогутню силу й до церкви ходила скоріше за звичкою та наказом матері, аніж за потребою. До того ж вона іноді ловила себе на думці, що мати більш, ніж хто, падає перед богом не тільки через сина, а й ще через якісь гріхи, одній матері відомі.

Дочці незручно й ніяково за такі думки, але вона вже сама мати, розміняла шостий десяток і знала — людини без гріха не буває. «Тут он у своїй душі не завше до кінця розберешся, а що вже про чужу душу балачки розводити, нехай то й рідної мами,— подумала вона. — Господи, прости мене за таке». Заплющила очі. Розплющила. І вперлась поглядом у картину обіч низеньких дверей, що вели бозна-куди. На картині святий архангел з двосічним мечем у руках наступав на одрубану голову. Волосся на голові скуйовджене, борода розхристана, очі сховані у тіні довгих волохатих брів. На обличчі застигло болісне дивування, мовби голова ніяк не могла повірити, що стралилася тіла.

Та голова виволокла з пам'яті недавнє: днями перестрів її Макотерів Пилип, привітався. Це її подивувало. Пилип здоровкався рідко, був вовкуватим, а коли ішов, то завжди дивився під ноги, мовби поклався знайти давно загублене. А то зупинився, дав добридень і спитав:

— Як там мати твоя?

Його очі світились якимось дивним дождиданням, наче власник їх хотів почути щось особливе й незвичне, але конче потрібне для нього. Відкритий рот Пилипа темнів у розкошланій бороді беззубою ямкою, як ковбаня серед нетрів.

Думки перекинулись на Пилипа, й перед її зором сплив спогад, такий живий та свіжий, наче те сталося вчора, а не давним-давно, зимою сорок третього. Відколи зник бозна-куди батько, вона спала з матір'ю. Раз прокинулась вночі, а коло неї місце вистигло. Заніміла, ні жива ні мертва. Полежала мить і, переборюючи страх, вислизнула з-під перини, спустила ноги на долівку, аж раптом:

— Не боїшся ти бога,— почувся з сіней материн голос.— Не боїшся. Нащо тобі бог життя дав? Безпутна ти людина...

— Не людина я. Біль один. А може, й звір. То що ж мені бога боятися?

— Бог і звіра сотворив...

— Ходиш за мною тінню, думками біжиш поперед мене, Усте...

— Не торкайся мене.

— Хочеш, завтра білим днем стану на коліна на середохресній дорозі...

— Не хочу.

— Поцілую землю на всіх сторонах світу...

— Не хочу!

— І крикну на увесь голос...

— Мовчи. Мовчи... Діти сплять...

— Не маю сил. Однаково, що голодного посадити над хлібом. Усте... Мов богом прошу...

— Ти ж не боїшся бога? Ти ж не віриш у нього...

— Ти мій бог. Ось тута стану перед тобою на коліна...

Якась незбагненна сила тисла її до ліжка, а голос чоловіка — хриплий, сухий — згагою перехоплював горло, наповнював її якимось терпким очікуванням, невиразним соромом, наче підслуховувала заборонене чи підглядала недозволене.

— Усте...

— Не треба... Бога ради... Устань, Пилипе, устань... Пусти мене,— просила мати.— Що ти мене мучиш? Жива ж я, жива... І в моїх жилах тече кров... Пусти...

Те, що голос матері із сильного і владного став тривожно-безсилим, вирвало її з німого закляку, вона кинулася до дверей.

— Мамо!

Сінешня темрява була густою й холодною, але живою: дихала часто і важко, як дише людина після довгого бігу.

— Мамо...

— Зараз...

Їй не спалося, але вона вдавала, що спить: сонно дихала напіврозтуленцм ротом, не ворушилась, хоч страх як хотілося змахнути піт з лоба: під периною і так тепло, а тут ще материне тіло пашить жаром.

Вранці унікала дивитись матері в очі, наче вчинила щось стидомирне.

Тоді вона невраз зрозуміла, що спонукало, примусило її глянути на матір з якоюсь сторожкою, пильною цікавістю. А зрозумівши, побачила високі тугі перса, округлий стан та широкі стегна, чисте вродливе обличчя з чорними дугами брів. Побачила, і їй до болю захотілося бути такою, як її мати.

Довго опісля вона вкрадки мацала свої груди, а вони росли повільно-повільно, міряла ниткою стегна, а вони не ширшали та й не ширшали, а з обличчя ніяк не зникала нетерпеливість підлітка, губи були дитячими, а не як у матері — повні, гарні...

Дочка глянула скося на матір — невже ся стара жінка була колись молодою?

Чого тільки не зроблять з людини літа!

Ще кілька років тому досить було матері зайвий раз чхнути чи кашлянути, як одразу бігла до неї.

— Болить мені серце, болить голова, болять руки, — скаржилась мати.

А тепер десь все те ділося, вся якість усохлася, випросталась й геть забула про свої хвороби.

Раніше ходила повільненько, вимацувала кожний крок, а тепер не зійдеши з нею.

А що вже скупію стала! З горла кошійку видере.

Мати, на колінах приклякнувши, застогнала, дочка ураз вернулась до церкви, нахилилась до неї, вхопила попід руки, допомогла звестися.

— Ходімо надвір, а то я вже замерзла, — шепнула матері. Злукавила, бо знала — за інших причин мати і не вийде.

Одразу по вологому підвальному духові церкви надвечірне повітря видалося сухим та гарячим. Довкіль буяв пишній, облитий білопінним квітом та живою блакиттю неба білий світ з пахучим ароматом. Той аромат медвяним водопіллям струменів у груди, поїв прогрішене тіло гоїним соком.

Попід цегляним муром огорожі, вимиті дощами, витерті спідницями та штанами не одного покоління, лежали колоди. На них і повсідались. Старша похитувала головою, ворушила губами, мабуть, продовжувала розмовляти з господом-богом. Молодша відходила теплом, очі, кольору недостиглого тютюну, під крутими незів'ялими бровами тепліли, повні

уста соковіли, розтулялись якось хтиво, мовби до цілупку чи до забороненого гріховного трунку.

Служба божа скінчилась, з церкви виходили люди. Одні одразу йшли додому, інші стояли купкою, треті сідали поруч матері та дочки, грілися, гомоніли про повсякденне, земне, а над ними плив, лиско-тів, топився на сонці позолочений штибель з великим, у зріст людини, хрестом.

VI

— Я, мамо, піду, бо мені ще на ферму тра,— сказала дочка матері, коли вони поминули село.— Хоч і попередила, що, може, припізнюсь, та...

— Йди, йди,— стомлено озвалась мати.— Вже якось я помалу дотьопаю...

Висилена ревним молінням, вона йшла тихою ступою, важко переставляючи ноги, навалюючись на патерицю.

— Йди, йди... Я ще до контори загляну... Може, якраз випишуть молока...

Дибала вона довго, не раз зупиняючись та оглядаючись на всі боки, мовби хотіла запам'ятати навколишній світ, а діставшись до густої ліщини, яка росла край дороги на чнемусь хатнищі, сіла в тіні, збивши з трави сірувату пилюку.

Отак, тихоплавом, пришкандибала до контори колгоспу. Кабінет голови на горішньому поверсі, й вона, на превелику силу здолавши прямовисні східці, мить стояла, відсапуючись перед оббитими жовтою шкірою дверима.

— Голова є?— спитала, давши добридень, веснянкувату дівчинку.

— Є...

Мати ступила до дверей, що вели до кабінету, та дівчина перепинила її:

— Він зайнятий і зараз прийняти не може...

Рада перепочинкові, мати присіла на краєчок крісла. Приймальня була невеличка, але затишна: на вікнах та на стінах вазони, карти, діаграми. Коло вікна невеличкий стіл, на ньому три телефони: білий, жовтий, червоний.

Раптом пролунав дзвінок, і секретарка натомість того, щоб узяти телефонну трубку, звільна встала, пішла до дверей, погойдуючись та постукуючи товстелезними дерев'яними підощвами. Мати глянула услід дівчині й отетеріла: в хлопчачих штанях! Стегна тугі, випуклі, матерія натягнулась і, здається, ось-ось розповзеться по швах.

«Боже мій!— сплеснула руками мати, коли за дівчиною зачинились двері.— У штанях? І-і-і-і... Чи ж то пристало дівці по-чоловічому зодягатись?— наливалась гарячим гнівом.— І-і-і-і... А що то за голова, що терпить таке сороміцтво? Як-то він таке дозволяє?!»

І чи то кров шуміла у вухах, чи то справді крізь високі двері прорвався веселий сміх, та мати вмить спаленіла, схопилась на ноги, кинулась до дверей:

— Та що ж то...— І вмовкла. У кімнаті повно людей, усі дивилися на неї здивовано.

— Що таке?— підняв брови молодий круглолидий вусань.— Чого ви увірвались, паче на пожежу? Що вам треба?

— Я... — розгубилась мати. — Я...

— Що вам, тітко Усте?— виступив з гурту кремезний присадкуватий чоловік.

— Синку,— зраділа мати. «Хоч один мене знає»,— подумала.— Та я...— переповіла про скруту.

— Не знаю, чим зарадити,— сказав чоловік під вусом, а мати подумала: «Такий молодий, а вже голова».— Не знаю, чим...

— Я ж багато не прошу... Три літри в день...

— Дев'яносто на місяць,— кинув хтось від стіни.— Дитячий садок, школа, механізатори...

— За нашу товарність і так на всіх нарадах печуть у очі...

— Не дивно. Сімдесят процентів.

— Не знаю,— глянув на матір голова, устроїв палець за комір сорочки, стягнутий світлою краваткою, звинув шиєю.— Не знаю...— затарабанив пальцями по столі.

Усі мовчали. В кабінеті тільки й чути те вистукування: та-та-та-та...

— Остаповичу!— крикнув раптом голова у куток.— Остаповичу!

— Слухаю вас,— озвався чорний динамік.— Слухаю...

— Зараз до тебе зайде... Як прізвище?— глянув на матір.

— Байдоха... Байдоха я... По чоловікові... Устина.

— Байдоха Устина, випишеш для неї молока.

— Ой, велике вам спасибі,— зраділа мати.— Ой, не знаю, як вам дякувати... Йй-бо...— обережненько зачинила за собою двері.— Файна людина голова, нема що гнівити бога... А ти, дівко, чого так зодягаєшся?— напала на дівчину.— Га?

— Як...

— Помовч!— перебила її.— Помовч. Голова такий сурйозний, привітний, а ти? Безличнице!— просичала у самісінький ніс дівчині.— Була б ти моєю дочкою, я б з тобою поговорила не тим ладом! Чия ти?

В цей час позад неї рипнули двері, мати вмовкла, озирнулась: чоловік, що упізнав її в кабінеті голови.

— Постраміть її, тітко, постраміть...

— Чия вона?

— Семенюкового Андрона дочка.

Мати подлубалась у пам'яті й, не відшукавши у ній знайомого образу, запитала:

— Наїжджий хтось?

— Та де там!— одказав чоловік, припалюючи цигарку.— Звикли по-вуличному, що й прізвища позабували... Макотеришина вона... Старого Пилипа онука...

— Пилипа?— видихла мати. «І тут те собаче зілля».— Яка грушка, така і юшка!— гнівно сказала на порозі.

Сонце хилилось на захід, закутавшись у блідо-рожевий серпанок, а довгі тіні дерев, хат, сплутавшись та злившись в одно, лягали на землю чорною плямою. Травневий вітер приносив з полів гострий запах зораних нив, далеке бриніння тракторів. Повітря сухе, тепле, пашисте. Дихалось легко. Село тихе й порожнє, тільки кури купались у пилюці та з колгоспного двору долинали розмаїті звуки голосної роботи: деренчання пил, гупання, рокіт двигунів.

На дорозі, у звичному місці, Федірка не було. Мати стривожено роззирнулась навсібіч і, ніде не побачивши сина, облилась холодним потом. Серце закалатало гучно й тривожно.

«Господи!— подумала вона.— А де ж він подівся?»

Та нараз послужлива пам'ять нагадала: вдома. Сама ж наказала, щоб сидів вдома.

«Гай, гай,— похитала головою.— Чо тільки з переляку не гадається?»

Ступила кілька кроків і зупинилась — за густим кущем рай-дерева, покрай шляху, стояв син.

Колись тут був цвинтар. Але вже давним-давно на ньому не хоронили, навіть мати не пригадує, коли це було востаннє. Поки були живі люди, родичі яких лежали у цій землі, поти цвинтар доглядали. Тепер від нього лишився кущ бузу та високий хрест, па рамені якого висіли дерев'яні молоток та обцешки.

І більш нічого. Навіть напису — хто й коли віддав богові душу, а тіло землі. Хіба що молоток та обценьки навіювали думу — лежить тут прах чи то коваля, чи то стельмаха.

Перед хрестом стояв Федірко. З виразу його безпричасного, непроникливого обличчя не збагнеш, які думки нуртували, кипіли за високим чолом і не могли розтопити лід блискучих, безпам'ятних очей.

Вона стала вприбіч сина, дивилась у таке рідне й водночас чуже лице, а душу опосідав зловісний чорний морок, заповнював усе ество, топив крихку надію, яка інколи виринала наверх, мов сухе дерево з води.

Обоє мовчали. Лице у сина мертве, у матері живе. Живий живе мислить.

«Напевне, то стельмах був,— думала мати.— Як Федось... Теж топтав білий світ, жартував, сердивсь, кохав. Журився від сподіваного безхліб'я, лаявся і проклинав замовників. Жив. А бач, все пролетіло, як на крилах, став жменькою пороху. Намучивсь, натрудивсь, ще й ходив під вічним страхом смерті. І чим ти тепер, чоловіче, став? Тліном? Все смерть, все тлін... Ох, та вже смерть! Усі перед тобою рівні, ніяких ліків від тебе немає...»

Тепло зітхає вітер, приносить з недалекого лісу смільний запах хвої, і перед зором матері снується спозадавнене: Федось під повіткою стружке стругом, стружка скрізь — коло ніг, на одежі, на оголених волохатих руках...

«Коли то все пройшло?» — зітхає вона.

Федось щезає, зате перед очима плететься інше: узгір'я, перелісок ожини, ягідник, всіяний дрібненькими колючками...

«Гай, гай... на яких крилах все те відлетіло? Якими вітрами відвіялось? А може, то сон? Може, справдешне життя там? — оглянулась кругом

себе: попліч не син стоїть нетямний, вона сама знеможена, мов камінь, руки, наче у веригах, по-ги.— Ой, то не сон, ой, то не сон...»

Повіває вітер, лінивий пісок пакає жовтуватим димом, розсипається по траві. Палахке сонце ховається за темну смугу лісу, палить димчаті хмари, присмеркові діди густішають, з вибалків, лопухів скрадливо виповзає п'ятьма, розливається вшир, облягає село.

VII

Вона довго сиділа під хатою, поклавши руки на коліна, дослухаючись до ночі, що пахла прихованими димами та вологим туманом. З-поміж рідких кошлатих хмар визирнула чиясь душа причахненою зіркою.

Тиша.

Та ось хлюпнуло на річці, донісся різкий качиний покрик. Забув, певне, заклопотаний господар забрати їх на ніч, і зараз сидять вони сторожкі, готові щомиті здійснити крякання на все село. Долинає з села:

Ой прощавай, прощавай,
Мамо рідненька,
Ой поливай, поливай
Барвінок частенько...

«Прощається хтось з дівуванням,— подумала вона.— А мені не було коли пісень співати...» Їй стає сумно. Так, припечалена, сидить до кінця пісні. Потім устає, іде до хати, з порога дивиться у небо: яку погоду віщує воно на завтра? Небо чисте, зорешливе, іскрявий Чумацький Шлях порскає золотую лускою. «Буде погода».

Помолилась, переговорила з богом, зручно вмостила на старосвітському дерев'яному ліжку з ви-

сокими, химерно вирізьбленими бильцями. Заплющила очі. Полежала. Та сон не брав. Мерехтіли події сьгоднішнього дня: дочка, Тупалиха, церква, Пилипова онука, Федірко. На мить постав Федось таким, коли помер: очі у чорних півколах, рот заповся, обличчя якесь лілове...

Думки не страшні. Звичайні думки того часу, коли людина ще не спить, та міркування вже розпливаються, а тіло поволеньки повиває солодка негіть. Але вона жене ті думи геть. Бо в них якась незбагненна й неусвідомлена бентега, передчуття чогось уразливого та гіркого. Вона намагається думати про щось інше, крутиться, рипить ліжком, плющить сильніше очі. І, врешті, засинає. А може, їй так увижається? Бо сон той крихкий, вона часто прокидається. Так повторюється безліч разів, і, врешті-решт, вона не може добрати: де ж сон, а де ява?

З Пилипом вони ровесники й далекі родичі: їхні батьки — брати у четвертому коліні. Жили вони суспіль, хата в хату, межа в межу. Жили, не сварились, не було за що. Грунтів і в Семенюків, і в них порівну — по п'ять десятин. Але в них зате аж п'ять дочок, а в Семенюків один Пилип.

Кожній дочці треба врізати на посаг десятину, без неї заміж і не гадай, і вже немає ґрунту. Тоді, людино добра, ладнай торбу або ж у найми гарувати. Та й на вділеній латці не розженешся, жили повитягуеш, поки на ноги станеш, поки заживеш полюдськи.

Вона з Пилипом скрізь разом: на пастівнику, на всіляких дитячих забавах. А коли до школи час настав іти, розлучились: Пилип з книжками, а вона при кужелі, при полотні, при худобі. Було, й вона заїкнулась про школу, та батько на те лиш: «Нащо тобі грамота? Аби хліб уміла робити».

А літа — мов за водою.

Виросли.

— Люба ти мені,— не раз казав Пилип.— Люба... Чи ж підеш за мене?

— Піду...

— Ой...— зітхав радо, шукав її руку.— До вподоби я тобі?— тис пальці.

— Не знаю...

Він смутнів.

— Ти не сумуй,— розраджувала вона його.— Мені з тобою гарно, але ж ми не пара. У тебе п'ять десятин, а за мене тато одну лишень дадуть. Тобі батько не дозволить зо мною братись. Багатирі з бідними не вельми родичаються...

— Що ти?— гаряче шепотів Пилип.— Він добрий. Він сам недавно казав — бери кого хочеш, аби була тобі люба...

У двадцять п'ятому їм обом виповнилось по вісімнадцять. Пилип виріс на ставного, середнього зросту парубка. Обличчя довгообразе, ніс тонкий, брови гарні, очі світлі, лагідні. Волосся на голові у нього коротке, кучеряве, тож здається, наче він стрижений. У них весь рід такий — коротковолосий, мов обголений. Через те й минюхи такої зажили — Мако-тері...

Прокинулась, повела затуманеними очима по хаті: по кутках товпились присмерки, дзижчала муха-бранка під стелею. Знову закрила очі.

Ось весілля. Весілля, якого не було.

— Гості поважніі, статечніі, прошені вельми!— кричить якийсь губатий парубок у ясно-малиновій плисовій камізельці. Через плече у нього звисає нагайка-трійчатка. «Пощо вона йому?— дивується у сні.— І чого він скликає гостей весільних? Де він тут узявся?» Парубок кричить, вона чітко й ясно бачить його великі білі зуби, навіть чує на обличчі гарячий його дих.

— Дозвольте покрасу внести?— запитує хлопець, знімає з плеча нагайку.— Уносити?

— Уносьте!— закричали всі.

Вона шулиться, їй соромно: глузують з неї, чи що? Яка покраса, коли давно Федосеві далася? Де він її візьме?

Парубок зникає й одразу з'являється з корогвою: на ній багровіють червоні плями. Усі навколо галасують, радіють, усміхаються, а коло самого порога стоїть Пилип, осудливо хитає головою, відтак мантиє її до себе пальцем. Вона устає з лави, йде до нього.

— Ти чого за мене не пішла?— питає він.

Вона розтуляє рота, але слів немає. «А то що зі мною»,— перелякалась вона й прокинулась.

Цокали дзигарі: тік-так, тік-так. Заколисували...

Знову парубок, і знову Пилип кличе її до себе.

— Чого?

— Бо Федось...

Ой Федосю, Федосю, де ж ти узявся на мое безголов'я?

На свято Петра й Павла люд з усіх довколишніх сіл стікається до П'ятиднів, де покровителями храму божого брата-рибалки *. Тоді біля церкви й довкруг неї штовхається й галасує тисячна юрба. А в тій юрбі, як товар у череді, усякі люди є: добрі й лихі, праві й неправі, розумні й дурні, жорстокі й милосердні, злодії й чесні, щедрі й жадібні. Навколо, мов у казані, кипить: крикнява, колотнеча, сміх, жарти, грають лірники, сопілкарі. А межі того шарварку спокійно стоять коні, встромивши голови у рептухи та вимахуючи хвостами.

Поки правилося, поти не пили горілки і не чулося сороміцьких слів. Од перших же чарок сп'яніли геть.

* *Брати-рибалки* — апостоли Петро й Павло.

А чом би не сп'яніти, коли над головою жахтить жаром полудневе сонце, у повітрі плаває якась м'ясна млява? Тут і без горілки усі наче варені, наче сьорбнули якогось задурливого чаду.

І ось над майданом поплив безладний стоголосий гомін. Іноді то тут, то там зривалися крикливий вигук, лайка, нахвалення. Захмелілий люд хижів, тупів, наливався важкою тваринною злобою.

Бійка спочатку зав'язалась між дітьми. Старші під'юджували менших, а перегодом й самі втягнулись у бійку. Бились усі. Навіть жінки. У задушливому повітрі носився солодкувато-нудний запах крові, надсадний крик, а на дзвіниці бевкав дзвін.

Бійка між селами не впервину. Спільною тільки болячка добра. А тут спільні сіножаті, пастівники, ліс, млин, у багатьох межа в межу. Не раз, траплялось, зникала худоба, сіно, дрова, борошно. Винних не знаходили, та всі добре знали — свій у свого не бере.

Федось Байдоха завидний парубок, моцак на все село, і якби не він — заспівали б над Пилипом «со духи» *. З-під ніг озвірілих чоловіків витягнув напівживого Пилипа, виніс у безпечне місце.

Федось теж сухоставський. Але дідизна його на іншому кутку села, та й старший він, мав свою компанію. І не тільки через це рідко стрічалась вона з ним: сім'я у Байдох велика, шість хлопців, як дубів, йдуть — земля під ногами вгинається, а ґрунту катма, тож Федось, маючи божий дар до стельмахування, тинявся по селах Волині, заробляючи на прожиття собі, сім'ї.

Місяців за два після тієї бійки трапив він до них на вечорниці. Сіявся теплий, літній дощ, дівчата та хлопці сиділи горобцями на лавах під піддашшям,

* «Со духи...» — перші слова заупокійної молитви.

співали пісень, грали у нехитрі ігри. Коло неї при-
нишк Пилип з перев'язаним оком: у тамтешній бій-
ці позбувся він лівого ока. І так був тихий, а то зов-
сім став безголосим, мовчав ввесьденьки, а як лу-
чалось лишатись вдвійку, то тільки зітхав раз у раз.

— Куди мені тепера такому?— прокаже і далі мовчить.

— Ой Пилипе, Пилипе, хіба ж у цьому річ? Не сумуй,— розважала, як уміла. Про себе рішила: пі-
де за нього, шкода парубка. І мати з батьком день і ніч правлять: йди та йди, де тобі ліпшого шукати, парубок він сумирний, хоч у вухо бгай, чоловіком буде славним, любить тебе, батьки його супроти те-
бе зла не мають, подякуй долі, що бере тебе з та-
кою мізерією землі.— Не сумуй... Обжнивуємося, намелемо муки з нового збіжжя, напечемо короваю, поберемось...

Пилип оббик, а навпроти притупує простоволосий, напідпитку Федось:

— Ой гуляв я, гуляв — без чобіт, без халяв... Чи ж гарна моя пісня?

— Гарна,— сміються дівчата.— Співайте ще, дядьку!

— І ви кажете гарна, і я кажу гарна... Але най-
гарніша, мабуть, ти, Усте. До холери ясної, гарна! Дай-но, дівко, я тебе поцілую... Ти, Пилипе, не ля-
кайся... Я її не з'їм... Я трошки... Трошки гречки, трошки проса, трошки взута, трошки боса...

Притьмом загріб в оберемок, закинув голову, об-
пик поцілунком.

— Сякі-такі вареники, а все ж ліпші галушок, ся-
кі-такі дівчатка, а все ж ліпші жіночок,— регоче Федось.— Смачні губи маєш, Усте! Як вишні лот-
тові...

Довго після того чомусь понивала у неї душа, не-
самохіть, мов від втоми, при згадці про це плющи-

лись очі, а коли закривала їх — поставав Федось тоговечірній: високий, раменний...

До жнив лишилось зовсім мало, й вона проверстала до Стрижева, що по той бік Бугу, й назад: накупила стрічок, квіток весільних, всякої дрібноти. Додому спішила, майже бігла: ось-ось мав відчалити перевіз через ріку, та й пора вже не рання — сонце хилилось на вечірній пруг. Перевіз через Буг відчалював, але її помітили, зачекали. Скочила на хисткий поміст, проштовхалась між людей до поручень, дивилась у зеленкувату воду, усміхалась своїм думам, а вони лишень одні — як то буде у заміжжі?

— Ти чого замріялась?

Федось. Засмаглий, одні зуби та білки біліють на смаглявому тлі.

— Про що так мрієш? — перепитує.— До міста ходила? До весілля шикуюєшся?

— Ага.

— Заміж таки йдеш?

— Ага.

— Ага?

— Ага.

Засміялись обое, і враз спала напруга, стало легко й весело.

— Любиш Пилипа? — стає поруч неї Федось.— Га? Чого мовчиш? Яке воно, те кохання?

— Не знаю,— відвертається вона.

— Отакої? — дивується Федось, зазирає у вічі, обдає незнайомим запахом. Вона зовсім близенько бачить його очі — райдужна оболонка не поспіль жовтуватого-коричневого, а одна коло одної краплини.

«Дива! — чудується вона.— І вії як у дівчини, і брови гарні...» Пригадала вечорниці, цілунок, у грудах щось тенькнуло, жар поповз тілом.

— А ти чого не одружуєшся?

— Я? — перепитує Федось. — Я... Знаєш, як кажуть? Як пройдеш військову сумку, як візьмеш чортову думку, то й сам чорт не оженить. Та й у нас, як у тій примівці: Сидірко, Нестірко та діток шестірко, батько, мати та нас три брати.

— Чужим хати зводиш, а собі не можеш?

— Е, — усміхається журно Федось. — Мислиш: швець без чобіт, бо немає часу собі пошити?

Незчулись за розмовою, як причалив перевіз. Пішли разом, плече в плече, а де стежина — вона попереду, а Федось за нею, щось розказує, сміється весело й голосно, лякаючи птахів. Брели манівцями, крізь стрилиці *, ожинники, хащини **, дерлись крутим узвозом, зупинялись, відсапувались, збирали пізні суніці. Над ними шовково шелестів вітер, ніжно бриніло, заплутавшись між вітами, сонячне проміння, пересноване павутинням. А ще вище, ген під самісіньким небом, пливли у незвідану дальину хмари, мов лебеді, а внизу, прямо перед ними, лежало село, гаптоване жовтим збіжжям, білою гречкою, зеленими луками. Межи тієї веселкової барвистості — хати бджолиними вуликами та річка-самотека ряхтить, неначе золота нитка, заткана у свівницю.

До того всього підкрадався пестливий вечір, повільненько, тишком-нишком натягував на себе присмерк — з одного боку золотавий, а з другого — сріблястий, притемнений.

Федось щось розказував, а вона слухала й не чула, дивилась на його губи, очі й не бачила. Його усміхнене, радісне обличчя то напливало на неї, то розчинялось у рожевому смерканні, а неголосний журливий голос був паче не його, а її власний

* Стрилиця — ріденький ліс.

** Хащини — дрібний, густий чагарник.

і озивався з самого серця, викликаючи гірко-солодку зажуру.

Миши ноги у річці, долонями грів Федось її ступні, усміхався лагідно та ніжно, а великі тютюпові очі зазирали у самісіньке серце, до найпотаємніших закапелків душі. По всьому тілі розливалась млосна кволість, солодка негіть, а зорі — великі, рясні — висіли над самісінькою Федосевою головою. Здавалося, простягни руку — й торкнешся їх та неба: великого, гарного, нагрітого за день...

VIII

Уранці нагодувала Федірка, запоралась по хаті, на подвір'ї, та снаги тієї стачило ненадовго: сідала на ліжко, переплітала пальці, перетрушувала думки згадками. А вони вихрились, переганяючи одна одну: не встигне одна видлубатись, а друга вже наздоганяє першу, а далі зринає третя, ще виразніша, ще яскравіша, ніж попередні...

Похватний, до всього придатний Федось приспоров на стороні і вдома лад давав. Вона ж коло хати, в городі. Іноді, правда, зажинала сніп-другий на чужому полі. Нивка своя, слава богу, родила озимину, ярину, гречку, коноплі. Родилось на городі, сім'янилось у хаті. Породіллі до сорока день не можна ні до грядки, ні на поле, та вона на те не зважала: на другий день вставала, не залежувалась. А діти, як намовлено, — через кожні два роки.

— Щоб так на хатинку, як на дитинку, — сміявся Федось. — Обложились дітьми, як дід онучами...

Та нема чого бога гнівити — на хату теж спромоглися. Жили. Не ходили у саф'янових чоботях, але й не босували, не їли хліб розперезавшись, але не сиділи без нього. Хоч не раз треба було думати та гадати, чим-то кишки напхати,

А тут війна.

І на теперішній, й на колишній розум вона була твердо допевнена: усі біди на світі від заздрості, у ній всі лиха кореняться, то така світоправна сила, що нікому не дає спокою. Не бог, а люди покраjali землю, нарекли її українською, російською, польською, чеською, обплутали дротами, аби не потикався сусід до сусіда. На світі — як у великому селі: одному все чуже смачніше, чужа доля під бік коле, іншому сусідська курка за гуску видається, так і норовить потягнути її через тин.

Пажерливий ніколи не знає спокою. Позаздрив німець на наші ниви, ліси, ріки — пішов розбоєм. Ох, та вже клята війна! Перетрусила, звіяла все і всіх. Брат на брата, як Каїн на Авеля, нечисть перла з усіх усюд, мов черв'яки після дощу.

Серед літа трапилось таке, від чого її довго вганяло у зимний піт. Вибралась вона тоді до Устилуга. Спродала кілька курей, макітру сметани, грудочку масла, накупила за вторговане всякого дріб'язку: ниток, голок, шпульку до швейної машини, діти винесли з хати, а без неї у сім'ї — мов без рук. Назад верталась не шляхом, а навпростець. Стежка, випроставшись із лісу, слалась проміжком повз хутір Лицюкового Володимира.

— Усте! — гукають її, коли порівнялась із обійстям. Стала, Володимир сидить на цямрині колодязя, у тіні лопушистого каштана, димом попахує.— Чи ж ти мене не знаєш, що мою хату минаєш?

— Додому кваплюсь,— підійшла ближче, привіталась.— Чого це ти на колодязь всівся?

— Дай боже,— сушить зуби Володимир.— Мій колодязь, що забажаю, те й роблю з ним...

— Вода, Владку, не твоя, а божа... Фу, ти! Парко,— сіла на лавочку під каштаном, випростала ноги.— Находилась, аж п'яти печуть. Сидиш?

— Лсжу,— сміється Володимир.— Хіба не бачиш? Може, й ти разом зі мною? Не бере тебе, молодичце,— сяяли очі залассям.— Скільки дітей викормила, а глянеш на твої груди... Ну чисто в дівчини. Аж дух перехоплює. Певне, тебе чорт ложкою меду при-смачив?

— Страмнику. І не соромно? Сивина в голову, а біс у ребро!

— Моя душа не з лопуцька, хоче того, що й людська...

Нетужливої, безпечальної вдачі Володимир. З нею, де не стрінеться, ніяк не добереш, всерйоз чи жартома говорить. Хоч причин для радощів ні на гріш: убогий, як той піп, що не має руги *. Нічим дупло в роті заткнути, а жартує. На вигадки, на прикладки попереду всіх, де він — звідти регіт іде, тільки його чути.

— Достань-но води свіжої,— просить вона.

Володимир повільно опускає відро у колодязь, не зводить з неї приязного, усміхненого погляду. Вона дивиться у його веселі світлі очі й питає:

— За головування з тебе не спитають?

Володимир пускає корбу валка, притримує барабан рукою. Допомогла дістати відро, поставила на цямрину. Пила дрібними ковтками, смакувала. Холодна, аж зуби ломить. Файна водичка...

— Та! — баламкає рукою Володимир.— Мене ж люди обрали.

— А межі? Колгосп?

Володимир гасить сміх повіками, хмурніє.

— Дивись, чоловіче, тобі видніше... Піду... Зоставайся здоровий, — глянула поверх схиленої голови на шлях і на вузькому путівці, що в'язав дорогу з хутором, помітила двох чоловіків. Йшли вони швидко, розмахуючи рукавами.

* Руга — земельний наділ.

— Глянь-но,— сказала Володимирові,— хтось до тебе спішить...

Першого пізнала одразу. Пилип. Другого, невисокого, кремезного, з пласким обличчям, не знала.

— З ким то він?

— З Юрком. Де ж він узявся? — розливався білий див по виду Володимира.

— Який Юрко?

— Бричуків, — кинув упівголоса: чоловіки були вже зовсім близько.

Юрка вона не знала. А у його батьків не раз жала жито. Жили Бричуки багато, на все село багатирі.

Юрко ковзнув по ній холодним поглядом, Пилип змішався, зашарівся.

П'ятнадцять літ, як побралась з Федосем, а тільки зараз віч-на-віч стикнулась з Пилипом. Лучало й раніше здибуватись, одне ж село, але все мигцем. Змужнів Пилип, роздався у плечах, поважчав.

«Що у ньому таке?» — ніяк не могла зрозуміти, вловити якусь зміну у Пилипові. Око! Хоч скляне, але як живе. Хто не знає, той одразу й не дотямить.

Сонце світило Пилипові просто у вічі, він жмурився, а очі — і живе, і скляне — горіли однаковим кольором.

— Як живеш, Усте? — усміхнувся до неї. — Давно ми не бачились...

— Давно...

— То Федося Байдошиного жінка, — сказав Юркові. — А твоя де? — глянув на Володимира. — Ти чого тут? — знову повернув до неї обличчя. — Йди додому!

— З міста йшла...

Юрко, схиливши голову на плече, вбирав очима Володимира. Той сидів на зрубі, нога на ногу за-

кинута, недбало погойдує нею, жмуриться так, що очей не видно за повіками. Наче й спокійний. Та, певно, дорого йому давався той спокій — зблід з виду, губи покушує, наче впирався чоловік не у звід колодязний, а у небо — важке-преважке.

Юрко дістає з кишені цигарки, припалює, присідає навпочіпки перед Володимиром і, випускаючи дим між його ноги, запитує:

— То як воно здоров'я, друже-брате?

Запитує ласкаво й приязно, мовби стрілися два щирі приятелі після довгої розлуки.

— Та так собі,— спокійно відповідає Володимир.

— Ти б, Владика...— сохло у неї в роті, а язика наче родимець відібрав, стриножив.— Ти б просив людей до хати. А то розсівся. Встань! — кричить вона сердито.— Встань!

Володимир повертає до неї здивоване обличчя...

Мовби вчора те було, настільки ясно й чітко стоїть усе в її очах: кидає на неї Юрко злісний погляд, різко встає, рвучи Володимира за ноги. Володимир чіпляється руками за барабан, корбу, Пилип б'є його у груди, відриває пальці...

Летіла від того крику й не чула, як цьвохали збоку, над нею кулі, не бачила, як ловив Пилип Юрка за руки.

Досі у вухах дикий крик Володимира.

А на тих горбах колодязі такі, що з них у білий полудень зірки видно!

Невдовзі по тому унадився до них Пилип. Приходив завше в один час: коли темніло. Заходив до хати, наче до своєї власної, по-хазяйськи підсовував до себе табуретку, клав на коліна автомат. І сидів. Мовчки. Давив усіх важким поглядом, і тільки коли переводив його на неї, от засвічувалась у зіниці свічка-жаринка й іноді здавалося, наче скляне око виграє живим кольором.

Якби говорив що-небудь, то, може, й не були б такими лиховісними ті його посиденьки. А то мовчав. У хаті всякчас висіла густа, як кисіль, і важка, як лантух з піском, тиша. Увижалося, поклади на неї сокиру — лежатиме.

Вона спершу намагалася зав'язати розмову, та Пилип на те лиш блимне оком й далі мовчить. А може, він мовчав тому, що мовчав Федось? Може, й так. Бо одного разу, коли Федось на чергове її: «Чого ти, Пилипе, справляєш тут посиденьки, міг би й вдома протирати штани», — сказав:

— Чи тобі, Усте, місця шкода? Може, то його нове ремесло?

Озвався й Пилип.

— У мене є ремесло... Я досиджую те, що не досидів колись.

— Що, що? — перепитав Федось.— Як так — досиджуєш?

— А так,— ліниво усміхнувся Пилип.— Ти ж забрав Устю з вечорниць, а вернути забув.

— Он воно що,— хитає головою Федось, крутить ополоник в руках: він кожного вечора щось майструє — тарелі, ложки, миски, ополоники, черпаки.— Ну... ну...— дістає брусок, править тоненького ножичка.— Ти, Пилипе...— Коли Федось робить щось делікатне, де треба багато уваги, то кіпчик язика висовується і лягає на спідню губу.— Ти, Пилипе, забув, як воно було? Чи, може, пам'ять стратив?

Пилип довго дивиться на нього. Вона стоїть збоку, їй добре видно його спадилий лоб, густі брови, прямий, майже жіночий ніс.

— Не стратив... Знаю... Забрав ти у мене Устю.

— Ну? — сміється Федось.

Вона добре знає той сміх, стриманий, позірно веселий та лагідний. Знає, що в будь-яку мить Федось може скипіти, вибухнути лайкою.

— Ну?

— Не нукай. Не запріг. Для нас, Федосю, світ давно став вузеньким. Ми давно відгородилися від решти. Ми тільки вдвох: ти та я...

— Жінка, Пилипе,— перебиває його Федось і зводиться на ноги,— не корова і не курка. Її не налигаеш, не візьмеш під пахву. Кохати і співати не присилуеш. Тепер послухай, що я тобі скажу. Здогадавався я про справжню причину твоїх гостин. Але здається мені — тра міру знати. Досить! Понадміру, знаєш, перетой...

Пилип на його мову нічичирк. Сидить каменем, мовби то не до нього. Добув з кишені кисет. Йокнуло серце в неї, коли побачила — вона вишивала.

— У тебе все? — запитав Федося.

— Ні. У нас, голубе, ніхто в хаті не палить. І ти не пали,— напиналась шкіра на жовнах, ламались брови.— Вимітайся. Все. Побалакали.

Пилип і бровою не веде: спокійнісінько сипле тютюн у папір, слинить червоним язиком, палить сірник, за звичкою ховає хисткий вогник між долонями. Нахиляється, щоб припалити, та Федось, ступивши крок, перехопив обіруч Пилипову жменю, затис. Пилип засичав: сірник горів у жмені, палив живе тіло. Зірвався на ноги, смикнув до себе руки, і в ту ж мить пролунав постріл. То автомат, упавши долі, стрілив сам по собі. Запахло порохом, димом, заплакали перелякані діти.

Федось розвернув Пилипа, угамселив його у спину, аж той розчохнув собою двері...

ІХ

Удень матір потягнуло на той куток, де колись була її дідизна. Вона вже було поважилась іти, навіть вийшла на вулицю, але передумала.

«Що я там не бачила? — стала.— Вже давно на тому місці орано-переорано, сіяно-пересіяно. Чи ж то варт клигати такий світ? Перестріне хто, спитає, що я скажу?»

Вернулась, налила у жлукто води, сипнула курям зерна, нарвала кролям конюшини, постояла серед двору. Хата її на пагорбку, і з подвір'я добре видно куток села: оселі прикриті вітами дерев, на присмерковому тлі синюватого лісу біло яріють молоді берези. Від лісу поволі й лагідно спускаються сіруваті поля, змішуючись з ядуchoю зеленню широкої луки. Над річкою густо стоять присадисті верби, кручена вільха, міцно тримаються берегів, смокчуть воду.

Від берега аж до городів колись приступала заплава: косили на ній траву, пасли худобу. То одного дня пригнали сюди трактори, екскаватори, навезли череп'яних трубок. Будуть, казали у селі, сушити болото. Нарили канав, уклали трубки, засипали, зорали. Тепер заплава буріла, й у жаркі, сухі дні звідти несло рудим пилом, сліпило очі.

День був душний. На палахкому небі ліниво блукали хмаринки, а видноколо синіло, мов підсинене широю синькою. На сонці дихалося млосно, й мати сіла у затінок здичавілого винограду, що шатром напнувся поміж хатою та льохом. Лозину винограду привіз давним-давно Федось, коли провідував однополчанина в Молдавії. Виноград родив, але не дозрівав, бібки на смак були кислі та терпкі, від них оскомило.

Сиділа у тіні, в'язала свої думи перевеслом-згадкою, мов осіннє сонце бабине літо по стерні.

Тим часом ішлося на вечір. Тіні довшали, переплітались, вулиці повнилились передвечірнім рухом, шумом: гнали колгоспну худобу й свою — корови, телята, вівці. Звідусіль неслося: «Бодай би ти здох-

ла!», «Куди тебе несе?», «Ганько! Перейми корову!», «Петре! Куди ти дивишся? Теля топче полуниці!»

Увечері прийшла на вечорниці материна молодша сестра. Посиділи, поговорили, сплакнули, згадавши колишне. Сестра у заміжжі вдруге: першого чоловіка з двома синами до ноги вирізали бандерівці. Навіть не знає, де їх, сердешних, загребли. Вона ж чудом осталась жива.

«Війна, як вода, в одного бере, а другому дає»,— подумала мати після молитви, перед сном. Люди зезали тоді, мов у воду падали. Увечері ще була сім'я, а за ніч димом пішла до бога. У центрі села вкопали високого дерев'яного хреста й на ньому розіп'яли незнайомого парубка. До грудей прибили табличку з написом: «Я продав Україну жидам та комуністам».

Всяк, хто йшов, дивнвся. Приходили люди з близьких і далеких сіл. Коли тіло поспіль зчорніло й круки безбоязно зачали довбати череп та висмоктувати очі, придибала до хреста літня жінка, парубкова мати. Припала до синових ніг, рвала на собі коси, примовляла, мов до живого, живими словами, із самого серця взятими, а далі засміялась од страшної муки й пішла. Труп зняли, загребли у лісі. Незабаром мати з'явилась знову, всілась під хрестом, страшна та розхристана.

— А я, людино добра,— кричала кожному подорожньому,— десь своє дитя покинула! Ха-ха-ха! І думає, шкода? Ні-і-і! Хоч і гріх, великий гріх.

...Пилип не приходив довго. А якось забрів знову. Та не сам. Був з ним довгоногий, бандуруватий парубійко, який, заледве переступив поріг, всунув до рота самокрутку завтовшки у руку й закадив, наче з комина. Федось було йому закинув: у нас не курять, а він глянув вирячено і криво:

— Я до тютюну змалечку звук, — поправив шмайсер на колінах так, що дуло дивилося якраз у груди Федосеві. — Не можу без нього й хвилини...

— Ач, яка погань! — скипіла вона. — Розклався, як турецький святий, ще й просторікує! Хочеш, щоб я тобі мокрою шматкою балухи вибила?

— Не гарячкуй, Усте, — устряв Пилип. — Ми не надовго. Зара підемо. Маємо справу до Федося.

Федось саме латав черевик. Скільки знала його, ніколи не сидів без діла, весь час руки до чогось просились. Золоті вони були у нього. Кухор он, мов учора змайстрований.

Полагодити дітям взуття — без роздумів брав шило, дратву, лапу й, дивись, латочка, як буцімто там її місце. Йшли до нього сусіди за дрібною поміччю, а далекі за великою: хату чи хлів звести. А що вже різані хати, в замок, то ніхто не міг ліпше від нього зробити. До всього зугарний був, за що не брався, все йому вдавалося.

Вчувши, що сказав Пилип, Федось забрав з губи дратву:

— Коли тобі чобіт залатати, то ні, — сказав. — Я, знаєш, казенних людей не обслуговую, — вловила вона глум у його голосі. — Ти ж ниньки при спільному, казенному котлі. І як там? Смакує? Плату гарну маєте? Більше тридцяти срібляників на місяць?

— Ги! — вискалився парубок, зневажливо плюнув у куток. — Хто б то за тридцять...

— Пригни язик! — урвав його Пилип. — Розпустив морду, як халяву. — Глянув круто на Федося. — Я, Федосю, незгірш тебе святе письмо знаю...

— То файно, — стримано усміхнувся Федось. — І про первородних синів * теж?

* *Первородні сини* — Каїн та Авель.

— Коло того казанка, як ти казав...

— Я так не казав,— перебив його Федось.

— Ти ба?— підняв брови Пилип. Глянув на неї, наче закликав у свідки.— Не казав? Хвилю тому? Ти чуєш, що він меле?— повернувся до парубка.

Парубок зробив грізні очі, устромив їх у Федосю.

«Ви ще не знаєте, який чорт сидить у ньому,— подумала вона.— Він кого хочеш до білого жару доведе».

— Кажеш, не казав? — майже ласкаво запитав Пилип, нахилившись до Федосю.

— Авжеж,— спокійно відмовив Федось. У кутку вуст стриміла штихта **, й натомість «авжеж» почувся «аш-ш-ш», мов лякав кури на городі. — Авжеж! — увігнав штихту у підшву.— Не казав.

Обурений Пилип відкинувся назад, невдоволено рипнула табуретка під масивним тілом.

— Та-а-к...— проказав.— Добре...

— Я, Пилипе, казав—при котлі. А ти викривав—при казанку. При котлі більше стане, ніж при казанку. Гріх перекручувати. А ще кажеш — святе письмо добре знаєш...

Вона прикрила усміхнений рот, Пилип зблід у німій люті, пронизав поглядом Федосю, засопів, мов піп над червінцем. Парубок звів докупи рідкуваті брови, глянув на Федосю звіром.

— Що ти хочеш від мене? — запитав Федось.

Пилип мовчав. Очі — і живе, і мертве — світили однаково: злим вогнем.

— Га? Чого мовчиш?

— Всякий чесний українець,— видно було: чужу пісню співає,— всякий чесний українець не повинен сьогодні сидіти вдома...

* Штихта — дерев'яний гвіздок.

— А де він повинен сидіти? — Федось клепнув молотком по латці: збивав крайки.— Га?

— Повинен воювати Україну...

— Отакої?— дивується Федось.— А то де? А то з ким?

— З нами...

— Те-те-те...— сокорить Федось і киває на білу пов'язку з чорним ламаним хрестом на рукаві Пилипа.— А то що?

— Ми українська поліція, ми допомагаємо славним воякам Великонімеччини.

— А-а-а...

— Після перемоги фірер оддасть нам Україну.

— Ага,— видихнув розгублено Федось.— Я й не знав... Оддасть?

— Оддасть,— твердо й впевнено сказав Пилип, наче йшлося про якусь дріб'язкову річ, позичену сусідом. Усміхнувся поблажливо, глянув на неї. Живе око мліло од захоплення самим собою, а скляне грало різким світлом.

«Величається, як заєць хвостом»,— подумала вона, а вголос сказала:

— Є і в нашому курнику кури. Ми такі...

Пилип здивовано кліпнув.

— Які кури? — запитав.

— Всілякі,— глузливо нахилила голову, розвела руками. — Зозулясті, червоні, рябі, білі.

Федось засміявся, Пилип, вловивши у його сміхові кепкування, зігнав з обличчя дитячу радість.

— Досить! Усьому є час,— ударив кулаком по коліні.— Йдеш до нас?

— Я?

— Ти, — виповзала на уста Пилипа паскудненька посмішка. — Ти.

— Діти в мене,— звільна одмовив Федось.— Діти...— переглянувся з нею.

— І в мене діти, — глянув на неї Пилип. — І в мене...

«Йому хотілося сказати: і в нас», — подумала вона, а вголос:

— Скільки їх у тебе?

— Хіба суть у тому — скільки їх? Що двоє, що шестеро — однаково. Чи ти не віриш, — повернувся до Федося, — у нашу перемогу? Га? То вже був один такий... Що не вірив.

— Хто ж то? — якимось байдуже запитав Федось.

— Що на хресті сконав.

У Федося сіпнулися брови, він мигцем глянув на Пилипа, узяв черевик, поклав на коліно.

По кімнаті розлягається мертва тиша: чути шарудіння миші в кутку та важке сопіння парубка, який, звисивши кудлату голову, ловив носом окуні: з відвислої губи тягнулась тонкою ниткою, мов у старого коня, слина.

Пилип оглядається, люто шарпає гевала за холошву. Той здригається, лупає очима, як сова при світлі, плямкає губами, позіхає:

— Ще довго бали будете розводити? Пізня ніч...

— Діло це серйозне, — знехотя відмовив Федось.

Він сидить на низенькому стільчику, на обличчя падає тінь від лампи, але вона добре бачить, як на його скроні швидко-швидко б'ється тонесенька жилочка. — Не розважившись з Устею, зопалу й не покладеш... Порадитись нам тра...

Перед нею виразно постав хрест, голісінький парубок на ньому, мати — сива, розкошлана, дико сміється, рсгоче, б'є себе по стегнах, кричить: «Ой, гріх я вчинила! Ой, великий гріх!» Уявила на хресті Федося, жажнулась, затрусилась ноги, тілом побігли сироти.

— Порадитись нам тра, Пилипе, — сказала вона.

— Гаразд, — устав Пилип.

За ним поволеньки зіп'явся на ноги парубок.

— На добраніч...

Пішли.

У хаті лишився нудний запах диму та передчуття близької небезпеки.

— Обсіклося,— стиха мовив Федось. Став проти неї високий, кременний.— Обсіклося. Не піду. Згину ні за цапову душу...

На його блідому обличчі горіли у тьмавому присмерку чорні-пречорні очі, болісно вигинались густі брови, здригались лапаті ніздрі.

— Федосю! — оповила руками, пригорнулась тісно, мовби надавала змогу розчинитись у ній, схватись від небезпеки, що нависла над ним...

Х

Мати, вік звікувавши, звірилась: коли вранці після дощу тепло — треба з полудня сподіватись дощу. Так і сталося. У передвечір'я небо зачало натягувати на себе хмари, темні посередині, світлі з країв. Промені призахідного сонця фарбували видноколо у багряно-червоний колір, тож увижалось, що хмари — то жаристі головешки, безладно накладені по горизонту.

Та ось обрій ковтнув сонце, хмари стужавіли, згусли. Десь далеко, наче з-під землі, озвався грім. Мигнула зірниця. Запала тиша. Мовчав ліс. Над землею сполохано заносились ластівки та стрижі. Раптом блиснуло, тріснуло, загуркотіло. І знову тиша. Сяйнула блискавка, земля здригнулась, мов від болю. Небо розколосось, і дощ линув як з відра.

Скоро дощ втих, й повіяв вітер: спершу тихий, а затим, набравшись сили, знавіснів—засвистів, заметався між небом та землею. Кілька разів мигнуло в хаті світло й погасло. Мати клякнула ви-

микачем: обачність не зашкодить. Не роздягаючись, лягла поверх перини — іншої постелі вона не визнавала.

Лежала, дивлячись у темну стелю та дослухаючись до кроків у кімнаті: помітила вона — у негоду непокоїться Федірко, ходить невпинно, а дубові мостини: рип-рип-рип. Настелені ж давно й висохли на перець.

...Тієї ночі, коли прийшов Микола, теж жбурляв вітер дощ у шибки, теж ревів, свистів, тис на клямку дверей, шарпав ними, теж трусив стінами, наче сердився, що не пускають його до хати.

— Чуєш? — розбудив її Федось.— Хтось стукає... Чуєш?

Вона прислухалась, та, крім дикого завивання вітру, глухого шуму недалекого лісу, нічого не вловила.

— То вітер... Спи...

У хаті душно й парко. Гоготів вітер у димарі, напирив на каглу, просочувався до лежачка і там скавулів нудно, плакав жалісно, наче коти у дровах на своє котяче березневе свято. Блискавиця розірвала морок, проткнулась досередини пломінкими пучечками, й водночас пролунав гучний стукіт.

— Чуєш? — схопився Федось.— Таки знайшли свата на мою душу! Ет! — скрипнув зубами, натягуючи штани.— Та я їм так не дамся! Однаково!

Легко й нечутно перехопився через кухню, став коло дверей з сокирою, до всього готовий.

— Федосю! — майнула вона за ним, повисла на руках.— А діти?

Хата здригнулася від грому.

— Хто там?

— Свої...— голос глухуватий, незнайомий.— Відкривай, чоловіче, бо, їй-богу, вже до самої нитки промокли!

— Хто? — перепитав Федось.

— Тьху! Йй-богу! — Але зла не вчувалось, скоріше усміх і нетерплячка.— Своїх не пізнаєш, чи що? Миколай я...

— Господи! — кинув сокиру Федось у куток, тремтячими руками розщібав двері.

Вона поралась біля грубки, весело палахкотів вогонь, лизав челюсті, у каганці булькотіла картопля, сичало сало на пательні.

Брати упівголоса вели бесіду. Правда, говорив більше Федось, а Микола слухав, тільки «так-так» докине та підносить брови, коли розповідає Федось щось аж-аж. Федось йому про батьків, про війну, про голод, про Пилипа, про всяку всячину: хто помер, хто загинув, кому вкоротили дорогу до господа-бога. Микола давно в селі не був: тільки-но совети до села, він — з села й слід по ньому занався. Думали — згубив десь свою непокійну голову.

Накрила стіл обрусом, поставила горілку. Брати розлили, випили. Обидва їли неквапом, статечно, поселянськи: скибку хліба під ложку, щоб намарне не пропала жодна краплина.

— То, кажеш, лякає тебе Пилип? — запитав по вечері Микола.— Ну-ну... А зрештою, чого ти не хочеш до нас іти? — І, не чекаючи відповіді, провадив далі:— Уся біда в тому, що ти не віриш у нашу перемогу. Ось у чому річ. Не віриш, і не усміхайся так, наче я верзу нісенітниці. Кажеш — діти, діти. А хіба не для них здобуватимеш Україну? Для них. Так?

Федось мовчав.

— Не віриш? — допитувався Микола.

Федось підняв очі, глянув на брата, сказав неохоче:

— Віриш, не віриш... У чюю перемогу? У вашу? То таке...— А потім, либонь, зрозумівши, що него-

же так розмовляти з старшим братом, бо той здо-
саднів з виду й похитав докірливо головою, кинув
рішуче: — Не вірю! Не вірю, і край!

У кімнаті, освітленій бляклим промінчиком гасо-
вої лампи, тепло і затишно, а надворі, бісячись
у чорному мороці, дико реготав вітер, мокрий, важ-
ким крилом бився у вікно.

— Всяка віра, — роздумливо сказав Микола, — му-
сить мати підґрунтя. Віри не насадиш у серце лю-
дини, навпаки, вона йде від нього. А предтеча
віри — любов. Так, так, — повторив Микола, помі-
тивши, як здивовано скинулись брови у Федося. —
Любов до жінки, ось до неї, невіддільна від віри...

З-поміж усіх Байдох він один мав освіту, вчите-
лював якийсь час. Показний, гарний, будь-яка дів-
ка пішла б за нього, але він не одружувався, паруб-
кував, вже тридцять з гаком мавши за плечима.

— Я не виню тебе. Ти зі своєю селянською пси-
хологією у думках своїх не йдеш далі конкретних ви-
мірів повсякденного життя: ґрунт, кусень житньо-
го хліба, взуття, одяг. І не можеш зрозуміти одно-
го: вільній людині живеться легше, смакує все, а
уярмленій — хліб гіркий, взуття муляє. Ти не мо-
жеш до кінця зрозуміти велич нашої нації, її само-
бутність, непересічність, я б сказав би — таланови-
тість...

— Миколо! — перебив його Федось. — Хто тобі
дасть волю? Пан? Поляк був паном. Німець теж
прийшов паном. Розумів я тебе, коли ти за Польщі
говорив про волю, а тепера? Може, я не так її ро-
зумію, як ти, то скажи мені — як її розуміти? Га?
Вільно заробити хліб, вільно з'їсти його? Чи як?
Німець тобі це дасть? Парубка розіп'яли. За що?
За волю? Приймаків знищили, Присяжнюків вирі-
зали, — загинав пальці Федось. — Бачиш? Навіть
пальців на руці не вистачає. І це тільки в одному

нашому селі. А в інших? І усі оті нещасні згинули в ім'я майбутнього? В ім'я наших дітей? Коли так — то я не хочу його такого. Ну, нехай старий дід чи баба завинили чимось перед Україною — може, до молебня припізнались чи бога недобрим словом згадали у гірку часину. А діти? Запазушні, колискові? Їх за що? Чим вони провинились? Чим? — висапував Федось гірке повітря. — Відкрили школу. І з чого, ти гадаєш, розпочинаються уроки? З німецької пісні. О таненбаум, о таненбаум... — покрутив станом, потрусив плечима Федось.— Хам славить пана... А чому не співають «Реве та стогне Дніпр широкий...»? Чому?

— Наша спілка з німцями тимчасова. Вони нам допоможуть здобути Україну...

— Вони нам допоможуть зганьбити, знеславити її та себе! — зло сказав Федось.— Допоможуть... І віддадуть оці родючі землі, ґрунти, озера? Ой, ой... А де ж вони такі добрі узялися?

— Ну нехай так, — зненацька погодився Микола.— А як же нам, яким шляхом засягнути державної самостійності? До кого нам протягнути руку за поміччю?

— Перше ти мені скажи: як ти уявляєш собі оту державну самостійність?

— Я? — усміхнувся Микола.— Я знаю... А ти знаєш?

— Я ні. Та своїм селянським глуздом розумію одне...— затнувся на мить.

Микола дивився на Федора, й незрозуміло було, чого більше у погляді: осуду, схвалення чи настоженості?

— Знаєш, Колю,— глянув просто у вічі братові,— коли вже говорити про державну самостійність так, як я її розумію, то...— Видно було: не наважується викласти до кінця свою думку.— То...

— Ну, ну, — заховаюче усміхався Микола й навіть долоню свою поклав поверх долоні брата.— Ну, ну...

— Я, та й не тільки я, багато інших, за советів себе людьми відчули. Може, то і є наша державна самостійність? Отак я мислю...

Микола прибрав руку, згірк лицем.

— Он воно як... Он воно як...

Федось потер лоб, скрививсь, мов схопив щось кисле.

— Може, я щось і не добираю по своїй малограмотності. Як не кажи, але ти маєш освіту, бачив більше від мене. А я вічно коло того дерева. Що я знаю? Ніц, як казав поляк.

— Облиш,— майже сердито сказав Микола.— Не ти один так думаєш... Але... Ет! Ми що? Всеньку ніч розмовлятимемо? А спати коли? Ще поговоримо з тобою, буде час.

— Буде, буде,— радо погодився Федось.— Не все, справді, за одну ніч. А ти яким побитом до нас: в гості чи в справах?

— У справах... Де ви мене покладете спати? — устав, уперся головою в стелю. Здається, й Федось високий, а все ж Миколі дістає тільки до носа.— Ех, брате, брате! — поклав руку на плече. — Багато дечого ти не розумієш, не знаєш. Багато...

Після тієї розмови ходив Федось замислений, неуважний, наче розсуканий. Стане, бувало, зазімає, дивиться поперед себе невидючими очима. Вона ж не допитувалась: знала, що прийде час, сам скаже, ще не було такого за роки їх спільного життя-буття, аби він, врешті, не порадився з нею, не розповів про свої сумніви та гризоти.

— Усте,— сказав якомсь після чергової суперечки з братом. Лежали вони у ліжку, чула вона, як рівно та сильно б'ється його серце.— Надумав я пода-

тись на Прип'ятщину. Ходить чутка — діє там со-
ветська партизанка...

«Коли?» — хотіла запитати, але стрималась.

— Вирушу, як тільки-но Микола піде звідси. При-
йде Пилип, чи ще хто з їхньої зграї, скажеш — з
Миколаєм пішов. Він у них... — замовк. — Але то
вже не наше діло... Так, я гадаю, буде найліпше...

Потихеньку рихтувала Федося в дорогу: випрала
білизну, полатала, що латалось, спекла три хлібини,
покраяла на шматки — на сухарі. Федось вимастив
двогтем чоботи, повісив на вишках: подалі від сон-
ця та чужого ока.

Микола приходив майже щовечора. Сидів допіз-
на. Вона ж, дожидаючись, поки він піде, лютувала
мовчки.

«Ішов би ти скоріше,— дивилась ненависно у ши-
року спину дівера.— Сидить, розводить беленді, ні-
кому не потрібні».

Вона ждала ночі. Ждала, як спраглий жде ков-
тка води, як голодний кусень хліба. Іноді, чекаючи,
поки поснуть менші, вона уся тремтіла, наче у га-
рячці. Серце гупало так сильно й голосно, що іноді
здавалося, мовби те гупання чує усе село, не те що
діти. Кров стугоніла у жилах, палила, сушила рог.
Накидалась на Федося, як перепалений на воду, ці-
лувала жадібно й ненаситно, аж кровоточили губи.

— Ну от, — сказав якогось вечора Микола. — Бу-
демо прощатись. Бог його знає, чи стрінемось ще
коли-небудь... Житище не пройдеш, ноги не вко-
ловиши, а то життя. А тут ще така веремія...

Поцілував дітей, її.

— Ти мене, Федосю, проведи надвір,— попросив
брата.— Маю ще кілька слів перед дорогою тобі
сказати.

— Що він тобі казав? — спитала, коли вернувсь
Федось.

— Та! — відмахнувся той.— Моя теща одно плече: не хотів би, аби між нами прірва була. Ні. Тута вже нічим не зарадиш.

Сів до столу, важко зітхнув, глянув на неї враз посмутнілими очима:

— Пора.

Всередині в неї щось обірвалося, млість підітнула ноги.

Федось збирався, а вона німувала коло печі.

Федось був скрізь. Він зненацька став великим-великим, заповонивши собою усю кімнату. Куди не глянь, скрізь він: то засмагла потилиця з коротким кучерявим волоссям, то рамена, то спина, то великі руки з чіпкими пальцями, якими він, ухопившись за халяву, натягував чобіт—дорога не близька, йти доведеться незнайомими стежками, а може, де й підбігти тра буде, а то вже немає гіршого, коли шлапає чобіт.

Врешті Федось узувся, пройшовся, притупнув. Став перед нею, готовий у дорогу.

— Сядемо...

Вона присіла на краєчок ліжка, та Федось, узявши її за руку, повів до вікна, стягнув з нього ряднину, дмухнув на лампу. Місяць уповні зазірав у вікно, клав на стіл тінь від рам хрестом. Сіли одне навпроти одного, переплели руки.

Світ гас в її очах, заволочував ситом.

— Тра йти,— підвівся Федось.— Не виходь за мною...— Нахилився, дав чолом, торкнувся очей, губ.

Дзенькнула клямка.

Пішов.

Розвиднялось, а вона сиділа за столом, тихо плакала й, щоб не розридатися вголос, кусала губи, здригалась усім тілом...

ХІ

Пилип не показувався тижнів зо два. Прийшов, як завше, поночі. Увалився до хати великий, важкий і, видно, напідпитку, бо невеличка кухня враз наповнилась перегаром тютюну та горілки. Привітався, сів на лаву.

Вона зорила за ним, нишком посміхаючись.

«Посидь, посидь, стерво собаче. Більше ти сюди не заявишся». Навмисне не розпочинала розмови, мугикала під ніс пісню, латаючи дітям одержу.

Пилип понирав по хаті оком, глянув на притихлих дітей, повільно добув з кишені папір, тютюн. Вона, дочекавшись, поки він зліпить цигарку, сказала:

— Ти б не курив... У нас ніхто того зілля не споживає. Не звикли до смороду.

«Був би Федось, то ти знайшов би мову. Посидь, посидь,— думала вона.— Де ж тепер Федось? Як там йому ведеться? Чи дійшов без усякого лиха? Довгий перегін до тієї Прип'яті. Хоч і знаєш стежки-перестежки, але час тепера непевний. Тільки дійшов би з добром, а там він раду дасть собі, глузд має, під кулю не полізе. Та й не всі на війні гинуть. Не всі... Ой Федосю, Федосю,— мало не співала вона.— Ой коли б ти знав, який ти мені вродливий, який ти мені любий, який ти мені гарний. Ой Федосю, Федосю! Вигуби, боже, лихе на його дорозі, розвій, як сміття...»

Пилип сухо кашлянув, рипнув стільцем.

— Щось хотів, Пилипе? — глянула на нього.— Час пізній, пора й додому тобі. Йди вже, йди... Година нині непевна, люди всякі є, ще хто перейме й гвинтівку забере, що тоді скажеш начальству, га?

Пилип розгублено закліпав, забігав оком, почервонів.

— А де ж Федось?— спромігся нарешті.

— Федось?— перепитала вона.— Федось, кажеш? Ой Федосю, Федосю... — Звелася на ноги й до дітей: — Спати пора. Ану на сідало. І втихніть там, а то ще піч розвалите... Немає його, — присіла навпроти Пилипа — немає...

— А де ж він?— випростався Пилип. В очах блиснула й тут-таки згасла радість.— Де він дівся?

— Де? З Миколаєм пішов,— проказала протяжно.— Отак-то, Пилипе. Не хотіла я, щоб по світу він волочився. Може, було б і ліпше, аби з тобою був при ділі, та Миколай наполог: каже, посаду дам йому гарну...

Пилип відкинувся на стіну, видув крізь ніздрі гарче повітря.

— Так-к-к... — протягнув.

— Вислизнув з твоїх рук? Облизав макогона?— засміялась. — Ах ти, боже наш милосердний! Горенько моє! Не вмочив пальці у його кров, а так хотілося, аж у п'ятах, мабуть, свербіло. Чого ж ти примовк, Пилипцю? Га? Йди вже додому, йди.

Ліниво й неохоче зводився Пилип.

— І велів тобі переказати Федось: як заїздом коли-небудь загляне до села та взнає, що топчеш сюди стежку, то...— Аж сама дивувалась, як складно у неї виходить.

Пилип, не чекаючи кінця її мови, рушив до дверей.

— Тобі доріженька сюди заказана! За-ка-за-на! Пилип узявся за клямку.

— Пилипе...

Пилип хутенько звинувся до неї. «Ще й досі дух за мною ронить», — подумала вона, і мимохіть ворухнувся жаль до нього.

Знала, що це таке — любов, як вона сушить, палить без вогню.

— Пилипе, тобі Лицюк ніколи не сниться? За що ти людей зводиш зі світу? Яке вони зло вчинили? Мовчиш? Душогуб ти, Пилипе!

Пилип зблід на виду, засопів, мов бугай у болоті.

— Усте,— сказав погрозово.— Усте!..

— А то що? — приступила вона до нього. Як Лицюка, може? Мене? — взялася в боки, випнула груди. — Мене?

— Усте,— облизав губи Пилип, посунув на неї.— Усте...

— Пилипе, — засичала вона йому у самісінькій ніс.— Іди і дорогу сюди забудь. Забудь! Федося ти знаєш не гірше мене. Прощай, Пилипе!

Довго не могла заснути тієї ночі, а коли впадала у пісний сон, то снілась всяка всячина, безглузда і химерна: то вона цілується з Пилипом, а навколо регочуться люди, то бреде тванистим шляхом, а попереду, за десяток кроків, хитається Федось. Вона добре бачить його потилицю, навіть чує солонуватий запах поту, та як не напружується — віддаль між ними не скорочується. Федось йде та йде не оглядаючись, а десь за стіною розлягається дитячий плач.

Вранці боліла голова, ломило в попереку, нили крижі, нудило. Коли ж її вирвало після сніданку й нараз захотілося гіркого, дотямилася: понесла.

— Господи! — аж присіла від несподіванки. — Цього ще не хватало! А що ж тепер буде? В таку лиху годину виводити дитину? Війна. Люди гинуть, як мухи...

Ледве дочекалась вечора. Увечері ж разом з сестрою, пішла до сільської знатниці та пупорізки баби Явдохи. Баба навідріз: не буду, і край! Вона мало на коліна не падала, та баба затято стояла на своєму: не проси, не моли, не благай. Завжди ти-

ха, спокійна та слізна, вона, мов чемериці сьорбнула: гучно брязкотіла баняками, сердилась і врешті випхала молодиць з хати.

Другого дня, узявши на ралець лихий бабі кусень сала та ручайку полотна рубкового, знову пішла. Баба глянула на неї докірливо, гостинець не взявши, посадила коло себе.

— Де Федось твій?

— Ой бабцю!— заломила руки, а сама заметушилась думками: що сказати? — Сама не знаю, де він,— зайшлася щирими слізьми.

— Як не знаєш?— здивувалась Явдоха.

— Пішов...

— Куди?

— Господь його знає! Сказав — іду воювати...

«Нащо бабі всю правду знати? Час тепера непевний, а як на своєму язиці не вдержиш, то й на чужому не втаїш».

— Не буду, дочко, я тобі робити, і все!

— Чого ж, бабуню?— лащилась до старої.

— Е-е-е, молодець,— похитала пальцем баба, засміялась, показавши чорні пеньки у роті, сині в'ялені ясна. — Не світи в очі, не будь кицькою... Однаково нічого не буде...

«Що бабі?— думає вона.— Дітей малих немає, голови не сушать. Живе з бабою небіж, парубок він дужий, хоч і кривий, на війну його не візьмуть, буде кому за плугом ходити, орати, косити. Та й сама баба приспорить збоку знахарством, шептанням, гаданням».

— Чого ж, бабцю?

— Недобрий час нині. Лихий. Наслав бог згубу на людей. А коли господь чинить правее діло — негоже до нього підпрягатись. Не гніви бога, дитино. Зараз он сидиш і гадаєш, як би то бабу вмовити, як то бабі легко самій жити. Ой, дочко, дочко... Кожен

живе своєю бідою. Згадуватимеш ти мене колись, ой як згадуватимеш! Кажеш — сім'я велика? Я тобі таке скажу: де троє, там і четверо прогудується. А коли загине твій Федось?

Похололо їй усередині: і від того, що вгадала баба її думки, і від того, що може загинути Федось. До цього часу навіть такого до голови не припускала.

— Як так — загине?

— Як всі гинуть,— спокійно відмовила баба.— Матимеш сина, наречеш його ім'ям батька, зостанеться батько живим.

— Звідки знаєте, що у мене буде син?

— Е-е-е,— сміється беззубо баба.— На твару у тебе написано.

Виходила з хати, а баба вслід:

— Ти ще до мене прийдеш...

Йшла додому в думках. Може, й правду каже баба?

Переступила поріг, глянула на свій виводок. Ні. Не дам ради. Інша порада гірш, як зрада. Добре дітками радуватись, коли є що перед ними поставити. З таким ворохом — як голий у терну: куди не поткнешся, то колеться. На чорний день, правда, відкладено, але на скільки його вистачить? У хліба ноги коротенькі, а як побіжить, то й довгими не наздоженеш. А недобрий час доленьку недобру рихтує. Бог своє величчя наді мною не розпросторе, не одна я в нього, горопашна. Не хоче Явдоха—сама травитиму.

Чого тільки не робила! Що від людей чула, до чого сама додумувалась. І тільки геть спавши з сил та схуднувши на тріску, махнула рукою — хай живе! А тут ще вранці якось зайшла у дровітню, а там мішок повний стоїть. Розмотузувала й обімліла: хліб, сіль, цукор, крупа, сало. Пилипова робота, здо-

гадалась. Що ж робити? Не брати? Хай стоїть? А діти? Чим їх годуватимеш? А коли визнають люди?

Хліб разовий, сало не старе, пахне, аж слина котиться. Часником лобок натерти. Ах ти, боже мій милий! Не брати? Хай стоїть! Це ж, не дай бог, визнає Федось... А діти? Чим їх годуватимеш?

Мордувалась над тим мішком цілий день. Поралась коло хати, розмовляла сама з собою: тільки відшукає якийсь довід, щоб не брати мішка, а зі споду серця сатана шепче: а діти? Чим їх годуватимеш?

Взяла.

Відтоді щомісяця з'являвся у дровітні наповнений мішок.

Травень сточився на суху нитку, і червень заходив сухим. Ще перед вознесенієм* випав невеликий теплий дощ, й по волозі. Зелень, насичена водою, замаяла пишно й густо. Від лісу тягнувся п'яний дух живиці та хвої, а від річки — сіна та вільхової смоли. Озимина дерлась угору, наче хміль по тичці, й подекуди висипалась у трубку. Городина, пририта дотепер дощем, наче схаменулась і собі поп'ялась до неба. Між цибулею, петрушкою, буряками, полуницями проростало зілля. Воно росло, наче з води, і мати мала вдосталь клопоту, даючи лад на городі.

Поки полола грядки, підійшла картопля, й треба було братись за неї.

Упродовж дня, до самого смерку, на ногах, у полі. З усіх боків обдували її вітри, вивіювали гіркі думи. Сміялося сонце, на голубому небі грайливо носились білі пухові хмаринки. Був щодень однаковий, сонце ховалося за видноколо неголосно й лагідно.

* *Вознесеніє* — релігійне свято, припадає на кінець травня.

Зате щоночі бачила погані сни. То від того, що нахильці стою довго, думала вона, — кров до голови припливає, то й завроюються усіякі химери.

Часто прокидалась посеред ночі, позіхала, вовтузилась, мов квочка на сідалі, сопла, а зарадити нічницям не могла. Тож нічого не лишалося, як знову поринати у власні думки, мов камінь у стоячу воду...

...Жити ставало дедалі сутужніше, але вона поки що цього вельми не чула — хліб з хати не виводився. Навіть давала його батькові, сестрам. Ті не допитувались, де вона бере хліб у таке безхліб'я, вона ж з цього тільки раділа: брехати не вміла й не хотіла. Іноді її гризло сумління: знала — хліб чужий, не з Пилипового городу. Та тут-таки гамувала думкою — не з добра, а з нужди чинить так, навмисне забуваючи про те, що навколо неї багато таких нужденних, як вона.

Щоночі палали пожежі. По смерканні обрій запалювався і горів аж до самого ранку. Вітер приносив чад, тривогу, лиховісне виття собак. Часом до їхнього завивання долучався рик переляканої худоби, передсмертний зойк конаючої людини. Живі люди никали тінями, боялися всі і всього. Уранці, замість хмар, снувались дими, пекли, лоскотали ніздрі. Дні були сірі й тьмаві, як осінні мокрі тумани. Важко й похмуро жилося всім. Люди чекали, а чекання завжди стомлює.

Літом сорок другого народився хлопчик. Нарекли Федором. По домашньому кликали Федірком. Дитина була тихою, спокійною, не те що передніші — галасливі та крикливі, й мовби чула тривожну пору. Насмокчеться й засинає, а зголодніє — прокинеться, покрекче по-старечому, притлумить голод і далі спить.

Зимою од хати до хати, від села до села покоти-

лась чутка: німців розбили під Москвою. Хто сказав перший — ніхто не знав. Чутки пливли вже самі по собі, як весняні води, набирались сили, й незабаром по всіх усюдах нишком балакали про одне: женуть фашистів, як вітри перекотиполе.

Люди вірили й не вірили, найбільш нетерпучі шастали за село, копали ямку, накривали лопухами, припадали вухом. Чути! Може, й грім, але чути. Ночами дивились на схід — наче й виграє проміття.

А може, то горять ліси? Села?

Потім потягнулось. Покалічене, розбите, обморожене. Їхали, йшли, брели виснажено, знесилено, як вовки після морозної, довгої зими. Щось тупе, тваринне світилось в очах, чулося у діях. Вскочать до хати — все догори дном, грабують. Божевільна стояла на розстанях, реготала.

Люди ховались по лісових нетрях, ярах. Вона ж з дітьми до батька перебралась — хата його на узбіччі, за селом. Стрілась ненароком з Пилипом: сірий увесь, наче міллю поточений. Скляне око загубив, натомість нього — чорна шкіряна латочка, як цівка рушниці.

Пройшли, стали за Бугом. Довго ще гавкали гармати, виривали з корінням сосни, дуби, шабатували перепрілу землю. Коли ж втихло — вуха давить, а дерева свічками застигли.

І раптом задзвонили дзвони. Урочисто, поважно вистогнували дзвіниці п'ятиднівського собору Петра й Павла, розсипали мелодійні друзки дзвони суховаставської, самострільської церков. Дзвонили у Володимирі, в Устилузі, в усіх навколишніх селах.

Нарешті!

Не знати, як і вижили у тих каламутних днях. До села вертались фронтовики. Без ніг, без рук.

Дехто отримував похоронки. Про Федося ж — ні слуху ні духу. Хоч би чорною вороною переказав привіт. Мов у яйці завмер.

Лютували банди. З літаків розсівали листівки. Одну з них приніс додому старший син, читав: «До всіх учасників так званих військ УПА». Слухала, дивувалась — зла скільки людям учинили, а їх прощають...

Днів за три по тому вийшов з лісу Пилип. Водили його селом, як козу ярмарком: показував кривки, схованки з хлібом, зброєю.

Напевне, й про Федося розповів, бо одного вечора прийшли до неї Андрій Стратюк, голова сільської Ради, а з ним якийсь чужий чоловік. Андрій сидів понурий, як турецький чернець, курич безперестанку, сільрадівець дивився на неї пильно й хмарно, розпитував про Федося, Миколу. Вона розповідала й потерпала: «Чи ж доніс Пилип про хліб?»

Не пошкодував Пилип ні слів, ні фарби на Федося та Миколу.

— Де я подінусь? — сказала в кінці розмови. — Забрати мене встигнете, якщо маєте право, — я бандитам не допомагала. А може, Федось на той час якусь звістку подасть...

Вночі їй снились усякі химери, перед нею з неймовірною швидкістю носились вогняні кола, плакали, широко й беззвучно розклеплюючи рот, діти, чувся регіт, свист, крик. Прокинулась в холодному поту й не спала до самого ранку. За вікном жалібно, аж розпадалася душа від того, виняквував кіт, плакав, мов мала дитина. Світанок украдався в ніч, коли вона забулась у короткому, неспокійному сні.

Ранком боліла голова, тисло в грудях. А в обід листоноша приніс похоронку,

— «Ваш чоловік і батько,— читав син,— старший лейтенант Байдоха Феодосій Артемович загинув смертю...»

У голові щось дзеленькнуло, наче тріснула надто натягнута струна, різкий біль розітнув її навіл, і вона впала у глибоку, морочливу безодню.

Через два місяці встала, наче з хреста знята. Довго по тому боліла голова, кололо у скронях. Часто уві снах до неї приходив Федось, брав її на руки, колихав, мов дитину, а його великі сумні очі променіли тихим полум'ям, повивали, пестили ласкою, а коло самісінького вуха тукотіло його серце. Від його цілунків осолода переймала її усю, серце повнилось гарячою кров'ю, біль у голові зникав.

У снах вона чулася щасливою.

XII

Життя проходило повз неї, як хмари понад селом. Нічого її не займало, не обходило. Прибита безутішним горем, лазила сновидою, не відчуваючи ні голоду, ні холоду, ні спраги, ні смаку, ні болю. У грудях порожньо, холодно, наче похоронка висотала звідти останню краплину крові. Донедавна вона черпала сили у надії на прийдешній день, день, в якому обов'язково буде Федось. Нині ж докруз неї порожнява — німа, байдужа. Її життя знебарвилось, спловило. Бувало, стане посеред городу чи заціпеніє в хаті, вгородивши в далечинь або в стіну нетямні очі, й думає щось своє, а по худих жовтуватих щоках котяться сльози.

Нічні гостювали щоночі, й вона під тихий шум зір бесідувала з Федосем, скаржилась йому на своє життя. «Не хочу я його такого, воно мені не потрібне. Немає у мене радощів без тебе, немає сміху, немає нічого. Чи ж варто жити далі? Не варто. А що

ж вчинити? З мосту та й у воду? Вкоротити й без того коротке життя? Гріх. Великий гріх. Загребуть мене на окрайку цвинтаря, без попа, мов шолудивого пса. Безчестя впаде на дітей. Ох, коли б не діти! Ні хвильки не роздумувала б, Федосю, пішла б до тебе! Чуеш, Федосю?»

Вона кликала його, і він приходив. З'являвся нечутно й непомітно, сідав коло неї на ліжку, брав за руку, тулив до обличчя, до грудей, розводив тугу ласкою.

Непоміченою для неї пройшла весна сорок п'ятого.

У селі постав колгосп, вона подала заяву. У праці, між людьми, біль рідшав, тупів...

Трапилося це влітку сорок п'ятого. Вона того дня з жінками полола кок-сагиз.

— Чи ж не твій, Усте, хлопець, поспішає до нас? — сказала котрась із жінок. — Глянь-но...

Вона випросталась, скривилась: від довгого стояння нахильці нило в попереку.

— Начебто він...

«Знову, напевне, кудись зібрались їхати, — подумала вона. — Де тих грошей набратись? Минулого разу відмінників возили до Луцька. А тепер куди? Та вона хоч і вдова, але не допустить, щоб її син виглядав гіршим всіх чи не зміг купити собі льодів... *»

Дожидалась сина, раділа: як не є, але її син найперший у школі — грамоти, подяки щороку.

— Мамо! Ой мамо! — кричав здалеку син. — Ой мамо!

Ніяк не могла добрати: плаче чи сміється син? Сльози біжать по щоках чи піт?

— Що там ще?

* *Льоди* — морозиво.

— Бачив я у місті дядину Степанову... Що з Бобич...

— І що?

— Вона казала, що дядько Степан бачив нашого тата!

— Може, й бачив...— журно усміхнулась вона.— Батько ж не сам воював...

— Та ні! — кричить хлопець й заходиться плачем.— Ми ж похоронку дістали торік, а він бачив вже сього року! Сього!

— Господи! — схопилась вона за груди.

Зораним ланом бігла жінка, а попліч неї хлопець. Обое плакали, й плач той висів позаду них невидимим блакитним серпанком.

Степан, двоюрідний брат Федосів, зморився переповідати одне й те ж.

— Кумцю Степанку, голубчику,— благала вона.— Ну, розкажи, богом прошу тебе...

— Фу, ти...— стомлено усміхався Степан. Лівий рукав та ліва колошвина — порожні.— Біда мені з тобою... Значить, взяли ми Берлін...

Збирались вони додому, твердо упевнені — війни кінець. Та, коли їх перекидали у нове місце, знагла дорогою напав на них недобитий загін есесівців...

Тут Степан збочився й вже вкотре почав розповідати, що есесівці так і не склали зброї, то така нечисть, що не має в грудях ніякого жалю, нічого людського, то, взагалі, не люди, а звірина. У тому бою Степан позбувся руки та ноги. Розстрожило так, що й не було чого складати, мусили відрізати.

— Степанку...— шарпала вона кума за порожній рукав.

Ага! У шпиталі здивався він з Федосем. Федось уже капітан, не демобілізувався разом з усіма, бо офіцерів пускають найостаннішими. Степан навіть

й гадки не мав, що на Федосю отримали похоронку. А може, його повезли на Японію?

Світ для неї розв'язався!

З ранку до смерку ловила очима постаті на дорогах.

Федось не йшов.

Де ж ти, Федосю?

Виглядали, виглядали й прогледіли.

— Добровечір,— зненацька став на порозі.

Він і не він.

З вусами. Високий. Кремезний. Від радощів тре плакати, тре встати, кинутись чоловікові на шию, а вона сидить на ліжку, руки на коліна поклавши, й дивиться на нього. Дітвора обліпила його, плутається між ногами, він пригортає їх, а сам дивиться на неї.

— Ну, здоров, Усте...

— Здоров, Федосю...

Очі вологі, обличчя жилаве, дубувате, губи тверді, сухі, пахнуть димом.

— Палиш?

— Війна навчила...

— Наче борошном тебе присипало,— торкнулась чуба.— Зсивів?

— Зсивів... А то чий козак? — глянув на Федірка.

— Та то ж наш Федірко! — кинулись діти до хлоп'яти, зашарпали: кожному хотілося підвести його до батька.

Федось здивовано глянув на неї.

— Скільки ж йому?

— Третій...

Зійшлися сусіди, родичі...

За кілька днів неділя.

— Підемо до церкви?— запитала у суботу.

— Тю!— здивувався Федось.— А то чого?

— Федосю,— припала грудьми до нього, обняла за шию.— Йдемо, Федосю...— зазірала у вічі. Федось ніяковів, розглядався навсібіч.

— Дурненька,— шептав.— Білий день... Діти в хаті. Чо нам до неї йти?

— Федосю,— просила.— Підемо, га?

— Коли так хочеш — йди сама...

— А я з тобою...

— Ага!— сміється Федось.— Раз так, то йдемо...

Людей коло церкви, як на ринку,— не пропахтись.

Всередині ж — як у степу: хоч возом розвертайся. День світлий, погідний. У голубій високості парами, неначе дикі гуси на озері, пливли легкі, мов пір'я, хмари. Сонце, велике, біле й чисте-чисте, кидало на землю скісні теплі промені, розправляло зморшки на обличчях, гріло їх, аж очі людей світились тихим сяйним теплом.

Федось чи не найвищий: тісно перепинений шкіряним поясом, чоботи блищать, порипують. На грудях ордени, медалі золотом лискотять, голова непокрита, й сивина — як промені сонця, уплетені у волосся.

Увечері прийшов Андрій. Увалився до хати підпилий, бахнув на стіл пляшку. Говорив не заїкаючись, розмахував рукою, бив Федосю по коліні, реготав, бризкав слиною. Федось докине слово-друге й собі сміється: зуби під рудими вусами сніжно-білі. Андрій про свій фронт, Федось про свій.

— А знаєш, Федосю—, сказав Андрій, коли переговорили, здається, про все на світі,— Пилип нас мало не підвів, як сліпого під монастир...

— З чим?— ліниво колупався Федось в зубах.

— Та наговорив, наче ти у бандерівці подався...

— Та то таке,— усміхається Федось і чогось дивиться на Федірка: в очах спалахують й гаснуть

якісь дивні вогники, та вона встигає їх уловити, і у серце зненацька заповзає холодок.

— Погань а не людина! Розстервився у банді, мав кілька жінок, і всі,— подумати тільки,— хитає головою Андрій,— звались однаково — Усті. Як ото твою жінку. Чудеса, та й годі. Ну, мені пора,—звівся.— Піду... Час пізній... Ти, Федосю,— сказав, тримаючись за клямку,— завтра приходь до сільради. Ти офіцер, й роботу тобі тра по чину.

— Завів мову,— каже Федось.— Хіба ти не знаєш, як ставали офіцерами на фронті? Я стельмах, мені до дерева...

— Не переч. Будь-кому капітанські погони не дадуть. Я теж, здається, воював непогано, а що? Старшина. Отак-то... Бувайте здорові!

— Йди здоровий!— вийшов Федось за гостем.

Дітей поклала спати, постіль послала, а Федосю не було. Накинула спідницю, вийшла. Федось сидів під повіткою, вогник цигарки жарів вовчим оком.

— Ти чого не йдеш?— присіла поруч.

— Усте... Давно хтів тебе спитати — як тобі тут малося?

— І не питай! Перебивались з дранки на перетиранки. Важко було.— Замовкла. «Коли б не Пилип»,— подумала.

— А що Пилип?— запитав по хвилі Федось.

— Пилип?— перепитала вона.

— Ти ж тільки що сказала: коли б не Пилип...

— Невже?— здивувалась вона. «Хіба вголос подумала?»

— Так що Пилип?

«Невже вголос подумала?»— перелякалась вона.

— Так що Пилип?

«Господи! Якась нечиста сила сіпнула за язик». Розповіла про мішок з хлібом.

— І все?

— А що ще?— сіла на коліна до чоловіка, охопила шию гарячими руками.— Рідний ти мій! Пахнеш ти мені...

Федось прибрав її руки, підвівся:

— А може, не все?

— А що ще?

— Федірко... Федірко часом не від нього?

— Жартуєш?— засміялась вона. Та коли уздріла полотняний вид його, наче усе місячне сяйво зібралось на його обличчі, світ в її очах померк й ураз стало гаряче, мовби приску хто сипнув за пазуху. — Федосю? Що ти говориш?! Чоловіче! Схаменися!!!

XIII

По Федіркові можна було вивіряти годинник. Щойно дзигарі відбивали сьому, й зозуля, прокукувавши, ховалася, як з кімнати виходив Федірко. Сідав до столу, клав на нього руки, стромляв у них очі й так завмирав.

Щоранку вона вставала раніше сина й завше стрічала його наказами: вмийся, витрись, винеси воду, вертайся назад, помий руки, сідай до столу, їж. Він нічого не робив без команди.

Сьогодні ж лежала у ліжку, дивилась на сина. Прийшов він неспогадано, як приходить до свого двору пес чи кіт, котрих відвезли подалі від хазяйської хати. Перше її дивувало: як дістався він з далекого Сибіру аж на самий Буг? А потім вона перестала сушити над цим голову.

Було це торік, восени. Прийшов, сів, ні пари з уст. Зійшлася рідня, поплакали, погадали — що б це могло трапитись? Та й розійшлися: кожен мав свої клопоти. Трохи пізніше приїхала Федіркова дружи-

на — невисока, чорнява, гарна. Проте врода та була якась неприємна й наче марка́. Мати бачила її уперше — син оженився там, у Сибіру. Невістка побула кілька днів, нажалілась на свою долю: молода ще, а вже ні жінка, ні вдова. Сказала, що на Федірка йде пенсія, що вона пересилатиме її матері, та й поїхала. Відтоді ні листа, ні грошей.

«Зазнала я через тебе горя, — думала мати, дивлячись на сина.—Ой, зазнала! Сплакала душу. Вік людський і так короткий, а ти ще мені його вкорочуєш. Так мало прожито, а так багато пережито. От якби була впросила бабу Явдоху — то було б все по-іншому. А так що? Баба спить вічним сном, а ми мучимося. Ой сину, мій сину, моя ти кровино! Чи знаєш, відаєш, моя дитино, що з тобою сталося? Що з тобою буде далі? Хто тебе догляне після моєї смерті? До кого ти приткнешся?»

Той наче почув її думки, повернув голову, глянув на неї порожніми очима.

— Ой, тра вставати, тра... То було б господне диво, аби ти виздоровів. Йди до вбиральні,— мовила байдуже.

Якось материна сестра нарікала: ось привезли дров, треба різати, поки не всохли, а немає кому. Зостались у хаті дві жінки та двоє малолітніх дітей, забрали зятя до війська на усеньке літо...

Федірко сидів на ліжку й, здається, зовсім не дослухався до розмови. Він, аби стемніло, одразу ховався до хати. Як вона пізніше утямила — боїться темноти. Сидів у звичній своїй позі: руки на коліна. Та щось таки запало йому у пам'ять, бо ранком уперше, відколи прийшов, покинув двір і стояв, схиливши голову над купою дров. Роман, материн зять, змайстрував козли, натягнув каблук на пилу, розітнув дровину перед очима у Федірка. Затим поклав Федіркові руки на ручки, потяг разом з ним. Так

почав Федірко пиляти. Пиляв без перепочинку, наче усе своє життя тільки цим і займався. А весною йому найшли роботу на дорозі...

До хати зайшов Федірко.

— Сідай їсти...

Мати поралась на городі, коли принесли листа. Повертіла його в руках. За своє таке довге життя читати так і не навчилась, уміла лишень підписуватись, до ладу не знаючи, які виводить букви. Пішла до дочки.

Писав Федірків син. Скоро демобілізується, приїде до неї жити. Він стельмах, так що в колгоспі робота йому знайдеться. А ще він може шоферувати. Запитував про батька, про неї...

— Слава богу!— перехрестилась мати.— Вже ми не пропадемо.

Увечері молилась довше, ніж завжди: просила долі у бога не тільки для сина, а й для онука.

Тієї ночі спала міцно, без сну. Уранці небо сочилось мжичкою, тож сиділа в хаті у плетениці своїх думок...

...Днів багато збігло після тієї розмови з Федосем під повіткою, а всі вони — мов близнюки: в одному дні бачила усе життя.

Федось нипав марою, важкий, сірий, як скиба, одвалена плугом глибокої осені, розсівав нуди, а як траплявся на очі Федірко — сизів, губи кривились недобре й зле.

Вона ж немов розшита: з рук все валиться, ложка до горла не лізе. Збаламутив усе Федось. Досі все було простим і зрозумілим: він, вона, діти. А тепер же сколотилось, лежало тягарем на серці.

— Знаєш, Усте...

Стояли обоє присмерковою порою під тією самою повіткою, небо слизівало нудьгою, повівав холоднуватий вітер.

— Знаєш, Усте, немає у мене сил. Не можу!— скрипів зубами.— Отут мене пече, гризе, давить!— дер пазуху.— Не бачу його — легше. Гляну — мов варом обдає!

Ліпив цигарку — трусились руки, розсилав тютюн.

— Як уявлю: ти й Пилип — вовком би вив! У колодязь сторч головою!

«Як Лицюк»,— ліниво подумала вона.

— Не маєш ти, Федосю, віри до мене, серед села дороги не можеш знайти...

Мокрі пасма сирого туману зависали поміж галуззям, тож здалеку увижалось, наче розвісив хтось повісма льону на деревах, щоб полоскали його дощі, сушили вітри. Сумно крякало вороння.

— Не наш він. Не наш,— сказав твердо.— Ні на кого з наших не подібний.

Хлопець і справді ні в матір, ні в отця: круглолиций, очі сірі, чуб рудий, аж червоний.

— Мовчиш?

Мовчала. Спорожніла вся, до всього байдужа.

Набагато пізніше подумала: чом не розситила гірких дум, не переконала?

Зиму якось перениділи — вона сама по собі, Федось сам по собі. Федірко при чорному тілі підкинутим цуценятком. Для людського ж ока одна сім'я, навіть заздрих дехто.

День за днем збігав, як кільця в іржавому лапцюгу, й довбав душу, мов крапля камінь. А вона ж не тим камінь крушить, що сильна, а тим, що часто падає.

Чом не сказала, не розситила? Чом біді не заридила?

Казала:

— Ти для мене — те саме, що я для себе, ми однаковою мірою потрібні одне одному. Ми зв'язані

не тільки дітьми своїми, а тисячами інших невидимих ниток. Що я без тебе?— розпадалась вона.— Що ти без мене? Половина людини, половина серця. Чуєш, Федосю?

Мовчав Федось.

— Чим ти важиш? Нашим коханням?— уперше за скільки років уголос мовила це слово. Увесь час вважала — велике кохання мовчазне, воно не потребує слів, та й чи пристало у такому віці про нього говорити.— Федосю... Чоловік без жінки — голова без тіла, жінка без чоловіка — тіло без голови, Федосю.

Мовчить Федось.

Ладна була небо прихилити, за свідка поставити. Щодень, щохвилини плакала, викохувала надію: дасть бог — переміниться Федось, заживуть, як колись.

У церкві кручені свічки на лихі очі ставила: думала — наслано. До ворожок бігала, до баби Явдохи ходила.

Коли ж на добрий розум подумати — тож хіба не скривдив він її? Не образив? Бог і власна совість свідки — не зрадила вона мужа свого ні помислом, ні ділом, ні словом.

Слухає Федось. Наче й світліє чолом, а побачить Федірка — темніший темної ночі. Знімається сполоханим птахом — і знову немає місяць-другий.

Немає Федося. Тоді верх брали туга, жаль. Вона відходила серцем, рішала: упаде в ноги, скаже — не можу без тебе!

Федось з'являвся — душу сідлала образа, гордість.

Вона мінялась з виду, ходила сувора, зосереджена, мовби для неї не існувало нічого, окрім власних клопотів.

Коли ж сили покидали її — замикалась у коморі чи ховалась десь у закутку й ридала ридма. Траплялись такі дні, що насилу ноги волочила. А бувало, як запече у грудях, як ухопить за горло, здушить — то билась головою об стіну, голосила, лапала руки.

Коли ж не коли, як війне на неї міцним чоловічим духом, то колотилось серце, а внизу живота з'являвся гарячий-прегарячий клубок й довго не зникав, не розсисався, знеможуючи її усю. Ладна була вийти на дорогу й кинутись на шию першому-ліпшому чоловікові.

Кликали їх на весілля, на хрестини. Йшли. Там він ставав колишнім Федосем: витанцьовував до сьомого поту, хвацько, по-парубочому підсвистуючи, розповідав смішні оповідки, жартував. Там він, мовби жартома, обіймав її, але вона добре бачила, як світяться теплом коричневі, тютюнові очі, як тремтять від стриманої ніжності брови.

Прийшовши додому, під п'яну руку цілував жадбно, несамовито, м'яв груди, живіт, стегна, мовби зганяв злість за свою слабкість.

Так і жили. Про людське око. Не виносили сміття з хати. Поокремо послали свій біль та смуток.

Перегнітувала гнів, що зі споду душі ліз на сина. «Чом я тебе не витравила?» — думала не раз, дивлячись на Федірка, й не лякала її ця думка. Старші діти, наче вчуваючи неласку матері до найменшого, й собі скубли його безкарно.

А літа минали.

У жодному класі не засиджувався Федірко, десять класів скінчив з похвальною грамотою й, ні з ким не попрощавшись, щез. Зрідка писав листи до найстаршої сестри. Од неї вже довідувалась: одбув військову службу, одружився, скінчив інститут і там же працює.

Федірко з хати, а Федось до хати.

Чи ж не пізно? Пізно. Розтануло усе сивими туманами, зійшло на пси, рознесло за вітром любов ширу. Ой, як ті роки висилили її усю! Не мала снаги ні на любов, ні на гнів, ні на образу.

— Живи,— тільки й сказала.— Місця не пере-
сидиш. Хата твоя теж...

Що там не вчувала вона до нього, але нема що грішити перед богом та людьми — якби не він, не вивершила б хати такої, без нього не дала б ради шість весіль справити.

— Живи...

Довгі зимові вечори збавляли перед телевізором, зрідка перекидались сліпими словами. У хаті тихо, мов після великого нещастя. Тихо й порожньо.

Як тільки осів Федось — ураз почав танути просто-таки на очах. Опустились плечі, мертво обвисли руки уподовж тіла, а ступав так, наче вганяв у землю затаєні думи. Очі запалились, і в них тьманіла якась тваринна туга.

«Як у конаючого вовка»,— подумала одного разу. Ще коли вона була підлітком, унадився до їхньої обори вовк, розірвав три вівці, загриз ялівку. Батько з братами рушили на лови. Вернулись днів за п'ять. Несли на дрючку підвішеного за лапи, ще живого вовка. Поклали його серед двору, зовсім не страшного: паша скривавлена, шерсть висить клаптями, зуби вивернуті кілком. З-під мохнатого надбрів'я котились безсилі сльози, а у жовтих очах жевріла мовби людська туга.

Сох Федось. Кашляв надсадно — давались знаки старі рани. Все рідше й рідше брався за струг, а небавом зліг зовсім.

«Мабуть, умре»,— подумала, помітивши на його лиці глибокі, ледь помітні, передсмертні тіні, чорнуваті плями.

— Недовго вже мені зосталось ряст топтати, Усте, — сказав якось.

Усміхався жалісливо й вибачливо, в очах плавало очікування: заперечить жінка, як годиться, розраїть. А вона мовчала. Не хотіла втішати. Дивилась на худе лице, не вчувала ніякого жалю, мовби то лежав не батько її дітей, а якийсь далекий родич, котрому судилось добивати віку у її хаті. Допік він її, дозолив до самих печінок своєю невірою.

— Чуеш, Усте?

— Чую...

Сіпнулося лице у Федося — одним словом поставила його перед невідворотним. Пильно й довго дивився він на неї. Очі його мов ямки з-під копит, залиті бруднуватою водою. Дивився, губи ворушились, ловили повітря, а голосу не було. Заплющив очі, відвернувся до стіни.

Так і по сьогоднішній день не знає вона — що ж хотів сказати тоді Федось? Питати не хотілося, та й чи варто було?

— Дати знати дітям?

— Дай...

— А Федіркові? — дивилась у висохлу, хлопчачу, зарослу рідким сивим волоссям потилицю.

— Не треба...

Федірко ж приїхав сам. Хтось-таки написав йому. Стояв у дверях, з-за плеча його виглядала усміхнена старша дочка. Глянула вона на сина, перевела очі на батька: обое однаковісінькі, мов з ока вийняті, тільки син волоссям світліший. А такий же кремезний, раменний, а що обличчям — сліпому видно, що батьків син: довгообразе упірливе квадратне підборіддя, високе поважне чоло.

І плакати, і сміятись хотілося.

Помер Федось, ні слова, ні півслова нікому не сказавши. Поховали. Не голосила, не ламала рук,

шукала в серці смутку й не знаходила. Тільки подумала: «Ліпше б ти, Федосю, не вертався з війни. Хай би по тобі лишилась похоронка та добра згадка».

Федірко не поїхав одразу після похорону.

— У мене,— сказав,— за три роки відпустка не використана...

Вдома не сидів: ходив селом, пропадав у полі, жнивував. Приходив пізно ввечері, вона зливала йому літепло, він мився, форкав, сміявся. Йй тоді увижалось, що то не Федірко, а Федось, що то вернулось колишне, давніше, а те, що було недавно,— то лише поганий сон, марево.

Круті гори, розверніться, літа мої, заверніться!

«Змарновані літа. З чиеї вини? А може, то моя покута? За оте хапане? За попас? Чуже візьмеш жменькою, а твое чорт міркою?»

XIV

Їх було троє.

Найстарший — середнього зросту, сивоголовий, з манерами благородного пана, якого їй доводилося бачити у Луцьку ще до війни. Молодший був стрункіший, підтягнутий, у чорному костюмі та голубій сорочці з розтебнутим коміром, з краваткою, що теліпалась на грудях.

«Нащо він її носить?»— подумала вона.

Третьою була жінка. Пишноволоса, рудувата, печене обличчя покрите приємною снаддю, великі сірі очі. Чітко окреслені, соковиті губи підмальовані не червоною, а сріблясто-сметанкуватою фарбою. Світла сукня вільного крою не приховувала сильного тренованого тіла зрілої сорокарічної жінки.

Мати не знала, як їх стрічати, розгубилася, не знала, де посадити, а примітивши погордливий усміх старшого, коли той побачив у кутку кухні та на стінах дешевенькі паперові ікони, зовсім збилась з пантелику: руки в неї затрусились, вона не знала, де їх діти.

Виручив її молодший. Він щиро, запросто схопив її за лікоть і, мило плутаючи російські слова з українськими, попросив аби вона не хвилювалась: такого гождого дня було б добре посидіти в альтанці, вони й так всенькі дні тільки й роблять, що чадять у затхлих кабінетах...

Сиділи у холодку. На столі гладиска з холодним, з льоху, молоком та миска з полуницями. Федірко безпричасний, тупо дивився на розбиті долоні.

Старший брав полуниці ложкою, молодший хапав їх жменюю, жінка ж безперестанку палила пахучі сигарети, час від часу пригублюючи молоко.

«Жінка — й палить!» — обурювалась мати. Якесь ледащо. Добре не робить чоловічого діла, а тим паче смалити цигарки, хоч вони й пахучі. У них у домі тепер ніхто не палив, а як часом димів зять, то вона виганяла його надвір.

Жінка, спакавши до половини сигаретку, кидала її, запивала молоком, тарабаняла по столі пальцями й тут же діставала з блискучої коробки другу, припалювала від сріблястої запальнички.

Ще коли чоловіки хвалили полуниці, молоко, вона розуміла їх. Та коли вони заговорили про щось своє, вона тільки зорила за ними, намагаючись відгадати — що привело їх у цю глушину? Усі вони називались товаришами її сина, величали його незвично для неї Федором Федосійовичем...

Старший, як і належить старшому, тримався стримано, поважно, на запальну мову молодшого посміхався скупко або ж кивав головою. Коли ж мо-

лодший, захопившись, стукав пальцем по столі або сплескував долонями, дивився підкреслено застережно й промовляв з притиском:

— Кол-лего... — А на виду так і бачилося: «Ну що ви, їй-богу! Хіба ж це місце для таких розмов?»

— Аті — кидав досадливо молодший.

— Таке життя, вибачливо розводив руками старший. — Таке життя...

Умовкли.

— Життя, кажете? — порушив мовчанку молодший. — Життя... — усміхнувся гірко. — Оддавна най-предивнішим подивом є життя й людина у ньому. Але ж... Парадокс, нонсенс, як казали великі греки, залежність його від нікчемного, безглузлого випадку, від автомобільної аварії!

— Одначе ви помиляєтесь, колего, — сказав старший. — Не випадок. Бо ж коли так — ігноруємо детермінізм, причинно-наслідковий зв'язок.

— Причина, наслідок... Гай, гай! Ось наслідок, — кивнув на Федірка. — Де тут причина? Аварія — й більше нічого.

— У нього з дружиною не ладилось, — тихо озвалась жінка.

— Ладилось, не ладилось, — зітхнув молодший. — Про це знали усі, хоч і вдавали ретельно, що нічого не знають. Дива! — сплеснув долонями. — Пуста, нікчемна, вибачайте на слові, баба, а... А як він її любив! І за що?

«А хіба знаєш, за що любиш? — втомлено подумала мати. — І знову любов? То на мені не скінчилися страждання? Йї невже за те, хапане?»

Дивилась на свої руки, сплетені на колінах.

— За що? — допитувався молодший.

«І я себе, дитино, не раз, не два питала — за що? Чия ж то вина? Несла я сей тягар, а тепер понесе син? Господи! Хіба ж є правда на світі?»

Дивилась на руки — жилаві, худі, й за кожною жилочкою бачила своє злиденне життя від першого до останнього дня. Раптом заплакала: безмовно, рясними сльозами.

Молодший звинув шиєю, кахикнув, у жінки затремтіли губи, вона поспіхом ковтнула диму, за- кашлялась.

— Одначе, — підвівся старший, глянув на годинник. — Даруйте, шановна. Нам пора...

Молодший, стріпнувши чубом, низького схилився перед нею, поцілував руку, старший кивнув поважно й гордовито, жінка ж припала до неї усім тілом, й мати чула, як гучно та сильно билось її серце, рвалось геть з високих грудей...

З М І С Т

Нове ім'я	5
<i>Олександр Сизоненко.</i>	
КРУТИЖ	7
НІМІ ДЗВОНИ	149

Первая книга прозанка

Николай Владимирович Панасюк

ВОДОВОРОТ

Повести

Київ, «Радянський письменник», 1984

(На українском языке)

Редактори Н. Я. Пісоцька, В. П. Прокопенко

Художник А. А. Воробйова

Художній редактор В. С. Соловійов

Технічний редактор Л. Д. Макарчук

Коректор Т. К. Щегельска

Інформ. бланк № 1520.

Здано на виробництво 14.07.84. Підписано до друку 10.10.84. БФ 25339. Формат 70×100¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Літерагурна гарнітура. Високий друк. 9,43 ум.-друк. арк., 9,67 ум. фарб.-відб., 9,4 обл.-вид. арк. Тираж 30 000 пр. Зам. 5008. Ціна в оправі 70 к.

Видавництво «Радянський письменник»,
252064, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Одеська книжкова фабрика
270008, Одеса-8, вул. Дзержинського, 24.

Панасюк М. В.

П16 **Кругіж: Повісті/Передм. О. Сизоненка.—К.: Рад. письменник, 1984.—231 с. (Перша книжка прозаїка).**

Перша книга молодого українського прозаїка розповідає про нелегкі часи становлення і зміцнення Радянської влади на Західній Україні, показує агонію і моральний розклад бандерівщини, яка доживала останні дні. Часом смертельна боротьба за нове життя розгортається в невеличкому поліському селі, показується на конкретному місцевому матеріалі, та за цим постають великі історичні зміни в долі всього оновленого краю.

П 4702590200-156
М223(04)-84—47.84

У2